

6-7

КЪУМЪКЪ

ТИЛ

Ж.М. ХАНГИШИЕВ | А.М. САЙИТОВ

КЪУМУКЪ ТИЛ

6 – 7 КЛАСЛАР УЧУН

Дагъыстан Республиканы
билим берив министерлиги бегетген

Учюнчюлей чыгъарыла

МАХАЧКАЛА

ООО «ИЗДАТЕЛЬСТВО НИИ ПЕДАГОГИКИ»

2005

УДК 811.351 (кум)
ББК 81.63 (кум) – 922

Хангишиев Ж.М., Сайитов А.М.
X – 30 Къумукъ тил.: 6 – 7 класлар учун, Дагъыстан Республиканы билим берив министерлиги бегетген. – Уьчюнчолей чыгъарыла. – Махачкала: ООО «Изд-во НИИ педагогики», 2005. – 272 с.

Хангишиев Ж.М., Сайитов А.М.
Кумыский язык: Учебник для 6 – 7 классов.

УДК 811.351 (кум)
ББК 81.63 (кум) – 922

Хангишиев Жангиши Магъамматович,
филология илмуланы доктору, профессор.
Яшавуну ахырынчы гюнлерине ерли Дагъыстан Пачалыкъ университетде
ана тилден дарслар берип ишлеген. 2001-нчи йылда хапарсыздан гечинген.

Сайитов Абдулкерим Магъамматович,
педагогика илмуланы кандидаты, доцент.
Буссагъатгы вакътиде муаллимлени билимлерин артдырагъан институтда
ана тиллени кафедрасынн ёлбашчысы болуп ишлей, Дагъыстан Пачалыкъ уни-
верситетде ана тилден дарслар юрте.

ISBN 5-94328-149-5

© Издательство НИИ педагогики, 1999
© Хангишиев Дж.М., Сандов А.М., 2005
© ООО «Издательство НИИ педагогики», 2005

VI КЛАС

Халкыбызгъа, элибизге
Юрек салып, шону бил:
Адам болмакъ учун бизге
Тарыкъ азиз ана тил.

М. Атабаев

КЪУМУКЪ ТИЛНИ ГЪАКЪЫНДА УМУМИ МАЪЛУМАТЛАР

1. Охугъуз. Къумукъ тилни гъакъында айтыгъыз.

Къумукъ тил – 450 мингден артыкъ санаву булангъы къумукъ халкъны тили.

Къумукълар – тюрк къавумлу халкълардан. Бир-бир алимлени ёравларына гёре, къумукълар-кёп тезги девюрлерден берли Каспий денгизни ягъасында орунлашгъан халкъ.

Къумукъ-хазар тил кёп асуруланы боюнда Темиркъазыкъ Кавказны халкъларыны бир-бири булан сёйлейген ортакъ тил гъисапда къолланып тургъан. Новочеркасск, Ставрополь гимназияларда, Моздок, Георгиевск, Къызлар училищелерде къумукъ тилден дарслар юрюле болгъан.

Биринчилей къумукъча охув китапны арап языв булан 1909-нчу йылда уллу алим Абусупьян Акаев язгъан. Ону аты – «Яшлагъа ёл гёрсетив».

«Къумукъ тилни грамматикасы» биринчилей 1933-нчу йылда чыгъарыла. Ону автору – А. Н. Батырмурзаев.

(«Къарчыгъа» журналдан.)

2. Тюдде гелтирилген белгили язывчуланы, алимлени сёзлеринде къумукъ тилге нечик багъа бериле? Оланы арасындан ушатгъаныгъызны язып алыгъыз.

Татар тилни уйренме башладым, о тил мунда (Кавказда) ва савлай Азияда Европада француз тил йимик гъажатлы (М. Ю. Лермонтов.) Къумукъча охумагъа башладым. Къумукъ тил – тюрк тиллени бириси, о тилде татарлар – къумукълар сёйлей. (Л. Н. Толстой.) Татар тилде сёйлейген бары да къавумлардан мен, айрокъда, къумукъланы бек ушатдым... Бизин Кавказ асгерлени сол къанатында орунлашгъан къавумлар барысы да, оьзлени тилинден къайры, къумукъ тилде де сёйлей. (Т. Макаров.) Тюрк тилни бутакъларындан бириси болгъан къумукъ тил Темиркъазыкъ Кавказда яшайгъан къавумланы тиллерини арасында биринчиликин алып токътагъан. (И. Р. Адамов.) Къумукъ тил Темиркъазыкъ Кавказда халкъара тил болгъан. (А. Н. Кононов).

Б а я н л ы к ъ: алда, XIX юз йылны орталарына ерли, эки якъдан гелгенлер къумукъ тилге «татар тил» деп айта болгъан.

(«Къарчыгъа» журналдан.)

3. Къумукъ шайрлени, язгъулауны, алимлени ана тилни гъакъылагъы шир-руларыни охугъуз. Оланы англап, диктант этип язмагъа гъазирленигиз.

1. Башлап сагъа тынглагъанман бешикде, башлап сени эшитгенмен анамдан. Ана тилин анасындай суймейген ана элин сюердесе инанман. (А. Ж.) 2. Ана тил азса, халкъ азар. (Айт.) 3. Ана тилин сыйлагъан уялмас. (Айт.) 4. Халкъыбызгъа, элибизге юрек салып, шону бил: адам болмакъ учун бизге тарыкъ азиз ана тил. (М. А.) 5. Жавгъар ташшны бары денгиз тюнде жувулар. Къумукъ сёзню жавгъары кен ойлашса тувулар. (Ш. А.) 6. Вёре сакъ! Вёре сакъ! Къошмасын балагъ. – къумукъ атыбызны язмасын ташгъа. Бугюн бетибизге телмирген бала, ана тилибизде сёйлейик яшгъа. (А. А.) 7. Увуз тилим, сюг ийнели ана тил, анам магъа этген йимик аманат. Кысгъачдагъа тилип мени къысса да, бир де сагъа болмажакъман хыянат! (Ш. А.) 8. Ана аявлу йимик, ана тил де аявлу. Дюнъядагъы бары эт ана тилге бийлавлу. (Гъ. Рагъ-

магуллаева, Кёстек). 9. Халкъ болмаса, тил болмайгъаны булай да англашыла, тек тил болмаса, халкъ болмайгъанны унутмагъа ярамай. (Ж. Х.) 10. Ана тилин билмейген ата юртун танымас. (И. К.)

У КЛАСДА ГЕЧИЛГЕН МАТЕРИАЛНЫ ТАКРАРЛАВ.

1. Фонетика, графика (языв) ва орфография (тюзъязыв).

Авазлар тилде не йимик къуллукъну кюте?

Созукъ авазлар нечик бёлюкlege бёлюне?

Тугукъ авазлар нечик бёлюкlege бёлюне?

Авазланы яратылывунда къайсы санлар ортакъчылыкъ эте?

4. Охугъуз. Аваз нечик тувулунагъанны хабар этип айтыгъыз.

Тамагъыбызда озълеге тавуш теллер деп айтылагъан бек агъамиятлы санлар ерлешген. Олар тартылмагъа да, бош токъ-тамагъа да бола. Тартылгъан вакътисинде, оыпкелерден гелеген гъава урунуп, тавуш теллер къартыллай. Шонда таза тавуш яратыла, масала, [а] авазны айтагъанда. Бир-бир авазланы айтагъанда тавуш теллер бош тура, къартылламай. Шолай авазлар гъава сёйлев санлардан (эринлерден, тишлерден, тилден) оытегенде болагъан къавгъадан тувулуна. Масала, [п], [ф], [с] авазлар. Бир-бир авазланы айтагъанда буса тавуш теллерден чыгъагъан таза тавуш да, башгъа сёйлев санлардан чыгъагъан къавгъа да ортакъчылыкъ эте. Булай авазлар тавушлу да, къавгъалы да бола. Масала, [б], [з], [д] авазлар – шолай авазлар.

5. [б], [м] авазланы айтып, гъаваны нечик чыгъагъанына тергев беригиз.

6. Берилген сёзлени шулай жутлап языгъыз: бир авазны башгъалыгъына гёре айрылагъанлары, авазланы санавуна гёре айрылагъанлары, авазланы гезигине гёре айрылагъанлары. Бир жут булан жумлалар тизигиз.

Тав, таза, бир, къулакъ, къой, дав, аман, ашыкъ, азат, гюл, улакъ, ёкъ, бал, къара, къашыкъ, заман, аракъ, пал, кюл, Акъай, азыкъ, пир, къазыкъ, агъай.

7. Шнъруну чебер охугъуз. Оьзлерде гъарпланы ва авазланы санаву тенгелмейген сёзлени язып алыгъыз ва фонетика якъдан чечигиз:

1. Сёзню бувунлары. 2. Созукъ авазлар: эринли – эринсиз, къалын – инче. 3. Тутукъ авазлар: янгырав – сангырав, къатгы – йымышакъ. 4. Авазланы ва гъарпланы санаву.

ВАТАН ДЕГЕН НЕ ЗАТДЫР?

Ватан деген – улду зат:
Шагъарлар, юртлар, бавлар...
Артсыз-алсыз тюзлюклер,
Денгизлер, кёллер, тавлар.
Ватан деген – сыйлы зат,
Инсан тувуп оьсген ер.
Топурагъындан сююнюп,
Къуванч булан тёкген тер.

Ватан деген – гъайран зат.
Ол – къушланы къавгъасы.
Гюмюш бюртюк янгурлар,
Гюнешни ал шавласы.
Ватандыр къурулушлар,
ГЭС-лер, кёпюрлер, ёллар.
Ватандыр сен этеген
Татли ойлар, хыяллар.

(А. Межитов.)

топуракъ
татли

8. Сёзлени бувунлагъа беле туруп, гёчюрюп алыгъыз.

Гюндюзлерде – гюн ярыкъ.

Гечелерде – ай ярыкъ.

Айны, гюнню ярыгъы

Кюллю аламгъа тарыкъ.

Тек ярыкъ бермей буса

Гъар адам ерде оъзю,

Къарангы болар эди

Гюндюз де ерни юзю.

(Атав Атаев.)

гюндюз

9. Тюпдеги сёзлени охугъуз. Оланы ичиндеги созукъ авазланы гелишивюне тергев беригиз.

Барагъанлар, гелегенлер, биринчиси, уьчюнчюсю, диалект, телевизор, агълю.

10. Къумукъ орфография сёзлюкден [оь], [уь] авазлар башында, ичинде, ахырында гелеген 10 сёз язып алыгъыз. Шо созукъланы къолланышы гъакъында айтыгъыз.

11. Диктант. Къумукъ ва рус тиллерде ь ва ь белгилени къолланышын эсге алыгъыз.

Гюл...яр, къыз...ящ, Ил...яс, ат.-ялман, оьгюз-.емиш, Хасав...-юрт, рол..., Камил..., учител..., рол-ну, учител...ни, тетрад...ны, с...езд, бет...явлукъ, Шамил...ни, буквар...

2. Лексика (сёз байлыкъ)

Лексика деген недир?

Кёп маъналы сёзлер деп нечик сёзлеге айтыла? Олар нечик тувулуна?

Маънадашлар деп негер айтыла? Оланы кеп маъналы сёз-лерден не башгъалыгъы бар? Мисаллар белтирип аңлатыгъыз. Аваздашлар ва къаршыдашлар гъакъында не айтып боласыз?

12. Бег, баш деген сёзлер нече маъна аңлатагъанны токътапдырып языгъыз.

13. Сиз гечип гетген яда уйренип турагъан асардан маънадашлагъа 5-6 мисал габып, тетрадарыгъызгъа языгъыз.

14. Шу маънадашланы къоллап, жумлалар тизигиз.

1) Абур, сый, гъюрмет; 2) хыял, умут, мурат.

15. Берилген сёзлеге аваздашлар табып, гъарисине бирер жумла языгъыз.

У ь л г ю: яр. 1. Къушланы уялары яр башларда ерлешген.
2. Ажайы Болатгъа: «Шу тёнгеклени яр, балам, кёрюкню якъма зат ёкъ», – деди.

От, тут, тай.

Сёзлюк: кёрюк – экмек биширмек учун ичи эркин этилинген печь.

тёнгек
кёрюк

16. Текстни чебер кюйде охуп, огъар баш салыгъыз. Къаршыдашлар болуп гелген сёзлери булангъы жумлаланы жутлап алып языгъыз.

Юртгъа автобус гелди. Тюшеген адамлар тюшдю. Минген-лер минди. Автобус тербенди. Автобусгъа яхшы ёл! Автобус юрт ягъада токътады.

Автобусгъа къарт бажив минди. Баживню къолунда авур сумка бар, ол больницагъа озъюню авруп ятгъан къызын гѳрме бара. Баживню гѳрген жагъил яшлар олтургъан еринден тербенмедилер, огъар ерин берме суюмедилер. Бажив олагъа яхшы тигилип къарады. Ахырда: «Булар школада не илму ала экен, булагъа атаанасы айтмаймы экен озлени уллуланы алдында нечик тутма герегин? Булар къумукъ халкъны арасында юрюлеген асил къылыкъланы билмейдир!» – деп айтып, тамаша болду.

3. Сѳзню гесеклери. Сѳзню тизимине гѳре чечив.

Сѳзлер нечик гесеклеге бѳлюне?

Къошумчалар тилде нечик къуллукъну кюте? Оланы тюрлюлерин айтыгъыз.

Тамурну да, тюпню де не башгъалыгъы бар?

17. Айрылгъан сѳзлени тизимине гѳре чечигиз. Сѳзню гесеклерин шулай белгилер булан белгилегиз:

◡ – тамур, ^ – сѳз этеген къошумча, — – сѳз тюрлендирген къошумча, —| – тюп.

Алдын заманларда тойларда, йыбав, шатлыкъ мажлислерде йырчыланы, бир-бири булан эришдирип, сарын, йыр айтмагъа салагъан адат болгъан.

Йырлайгъанланы бирлери атив авазы булан оза, бирлери буса йырлайгъан сѳзлерини маънасы булан ута болгъан. Авазы да, , сѳзю де булан йыр ярышда биринчиликни алагъанланы аты айрокъда айтылып, авуздан-авузгъа тюшюп, халкъгъа белгили болуп гете болгъан.

18. Сёз этеген кышумчалар кышуп, янгы сёзлер этигиз.

Къой, бав, аш, ел, тырна, бел, тюз, кър.

19. Сёзлени гесеклеге бёлгюз. Айрылган сёзлердеги кышумчаланы маъналарын англатыгыз.

1. Алгъасавлукъ пашманлыкъны кызардашыдыр.
2. Къайнашган къанын бузар, сабурлукъ санын бузар.
3. Гъакъыллы бирден англар, гъакъылсыз мингден де англамас.
4. Ишлейгенде маймакълай, ашайганда ойнакълай.

20. Сёзлени тамурларын ва тюплерин айырыгыз.

Кърдашлар, юртубуз, савунчу, устьюнлюклер, яхшылашган.

21. Гёчюрюп алыгыз. Этилген тюплери булангъы сёзлени белгилегиз.

КЪАЗАКЪ ДЕСЕ

Къазакъ десе, кър япган кър гёремен

Уьюрюлюп устьюнде ел ойнайган.

Кърда янган от йимик йыр гёремен

Асураны теренлигин бойлайган.

Къазакъ десе, кёгде юлдуз гёремен

Булгъанышган булутланы ичинден.

Аччы къыллы акъ тал къомуз гёремен

Атолугъа къол алдырган бичимден.

Къазакъ десе, таллыкъда тав гёремен

Къарагъайлы тюзге чыкъган салкъыны.

Къумукъну мен олсуз тилкъав гёремен,

Тили де – о, юреги де халкъымны!

уьюрюлюп

(Гь. Анвар.)

22. Охугъуз. Сёзлени айтылышыны ва язылышыны арасындагы башгъа-лыкълагъа тергев берип, тамурланы ва къошумчаланы тюз язылышын англа-тыгъыз.

Айтды, татли, тонгъа, онда, охугъанбыз, бирикген, гелгенлер, язса.

23. Текстни чебер охугъуз, аслу маънасын чечип, огъар баш салыгъыз. Сёз-лерде язылышы къыйын ерлерин (орфограммаланы) белгилегиз.

У ь л г ю: орамда

къубагийик

Бир гиши итлери де булан къубагийикге гъав эте болгъан. Ит-лер аралагъанда, амалсызны гъалы-гъавкъаты битип, тувра гъав-чуну уьстюне чапгъаџ. Гъавчу къубагийикге тюбегин гёзлей. Къа-раса, алдындагы къубагийик ёкъ болуп къала. «Вагъ, бу къайда гетип къалды?»- деп тамаша болуп, ари-бери къарай. Бирден эс эте: къубагийик оьзюню артында. Дагы да тюбегин гёзлей. Къу-багийик къачмай, еринден де тербенмей. Ол уллу къара гёзлерин гъавчудан айырмай, ону гёзлери гъавчугъа: «Мен не этгенмен, мени не саялы оьлтюресен?» – деп айтма сюегендей къарай.

Гъавчу, къубагийикни оьлтюрмей, йиберип къойгъан.

(У. Мантаева.)

24. Тюрлю-тюрлю чебер асарлардан 5-6 жумладан къурулгъан бир гесегин алып, гъар аваз шо гекстде нече керен такрарланагъанны токъташдырыгъыз. Къайсы аваз къумукъ тилде кёп къоллана экен? Гъасиллеригизни бир-биригиз-ники булан тенглешидиригиз. Я, ю, е, ё гъарплар бир-бирде эки аваз, бир-бир сёзлерде бир аваз англагъанны унутмагъыз.

4. Тилни гесимлери.

Сиз билеген тил гесимлени атларын айтыгъыз. Олар бир-биринден нечик айрыла? Мисаллар гелтирип, англатыгъыз.

25. Хас ва жынс атлыкъланы тюрлю-тюрлю гелишлеге салып, жумлалар къуругъуз. Айрылгъан сёзню фонетика якъдан чечигиз.

Гюз, адамлар, Терик, яшлар, Али, **явунлар**, Ботаюрт, авлакъ, Тарзан.

26. Текетни чебер кюйде охугъуз. Суратлавлгъа, тенгешдирилвелеге тергев беригиз. Олар къайсы тил гесимлени кёмеклиги булан гёрсетиле?

ТАШЫВУЛ

Сентябрь айны ахыры. Авлакълар саргългъан, агъачлыкъда саргълт япыракълар гёрюне башлагъан, ургъалагъа чачылгъан гюзлюк будайлар ер ябыш геле. Бавланы хыйлы тереклериндеги бишген гюзлюк емишлер гъали де саллангъан кююнде гёрюне.

Бузавчу гезивюн бетге яйгъан. Къаршы бетдеги акъ улакъ, къулакъларын тик тургъузуп, дёрт де какичин къагъа туруп, атыла ва ойнакълай. Ону гёрюн, башгълалары да чабалар.

Ёлда гъабнжай арбаланы тагъымы созулгъан, бош арбалар алгъасап геле ва ёлдан чалт чыгъып гете. Арбачылар бир-бирине:

– Бу барагъаным онунчу гезик, байракъ меники, – деп оьте.

Бирдагъысы:

– Гёзюнг гёрмес, мени белакъларым сав чакъы, – деп, оьгюзлени гъайдай.

Бу къомурсгъа ташывул колхозну гъабнжай къайтарыву эди.

*ташывул
япыракъ
ургъа*

*бузавчу
гезив
къомурсгъа*

(М. Хангишиевге гёре.)

С ё з л ю к: ургъа – язбашда чачмакъ учун гюзде сюрюлюп онгарылгъан топуракъ.

27. Гъар ким обзюгюзню биографиягъызны язгъыз. Санавлукъланы язлышын англатыгъыз.

Гъар ким
обзюгюз

28. Гекстни охутъуз. Орунчаланы табып, оланы гъакъында билегенигизни айтыгъыз.

интеллигент
лепеке

Ж. КЪОРКЪМАСОВ

Биз огъар Жалал агъав дей эдик. Ачыкъ юрескли, терен билимли къумукъ интеллигентни келпети буссагъатда да мени гёз алдымда. Ону толкъун-толкъун лепекесине къарап: «Жалал агъавдан исбайы адам болмас», – деп ойлаша эдим. Ол бизге башында шляпасы, къолунда унцукуллар этген таягъы булан гирип геле эди. Ону гёргенде, гейлер, мени сююнегеним! Къолундагъы арив таягъын алып, бирев де табып болмас йимик ерге яшырма къарай эдим. Жалал агъав мени гылламны англай, неге яшыргъанымны себебин биле. Иржая туруп, ол атам булан бирге къонакъ уьубюзге гире. Мунда олар, чай иче туруп, республикада болуп турагъан ишлени гъакъында лакъыр этелер.

(М. Ягъияевге гёре.)

С ё з л ю к: интеллигент – гъакъыл загъматында ишлейген адам; лепеке – мангалайына багъып тюшген чачлар; таралгъан чачлар; Унцукуль – савлай дюньягъа белгили усталар яшайгъан тав юртну аты.

29. Текстдеги ишликлени табыгъыз. Оланы бетин, санавун, заманын гёрсетигиз.

Рашит кършылыкь этмеди. Яшлар ойнама герек. Олар ойнай туруп обселер. Ойнамакь учун да чаналар, конькилер ва сыргъалайгъан ерлер болмаса болмайгъан затлар. Чаналаны да, конькилени да ата-анасы алар, сыргъалайгъан ерни гъайын ким этер? Дагъы ёгъесе яшлар муна шулай орамларда сыргъалап туражакь. Олагъа кър гъар заман да тюшюп турагъан зат тюгюл чю!

(М. Хангишиев.)

5. Сёз тагъым.

Сёз тагъымлар тилде не йимик кьуллукъну кюте?

Оланы сёзлер ва жумлалар булан тенгледиргенде не башгъалыгъы бар?

30. Шибруну охутъуз. Гъар сатырдан бир сёз тагъым алып языгъыз. Оларда баш сёзлени белгилегиз.

Эрлик учун башлап сагъа эл герек,
Аркъа таяв учун мугъкам ер герек,
Уватылып кёклер тюшюп гелсе де,
Ислмейген, болатдай бек бел герек!
Юрек герек намус гъакъда ойлатагъан,
Кыйынлы гюн азувланы чайнатагъан.

мугъкам
азув
тындырыкълы

(А. Сулейманов.)

Сёз тагъымлары мугъкам – бек, тындырыкълы, мекенли; азув – авуз-дагъы артда ерленген ушу, ашны чайнайгъан тип.

11. Тындырыкълы сёзлерден сёз тагъымлар тилиги. Баш сёзлер къайсы тилиги айтыгъыз.

Юрт, юрюмек, багъып; билген, айтмакъ; агъачлыкъ, къырый; мен, китап; айтгъан, этмек; сиз, иш; къурмакъ, уый; чакъыр-макъ, той.

32. Сёз тагъымлардан жумлалар этип языгъыз.

Авлакъ ишлер, шат тавушлар, чалт юрюй, исси гюн, уыйге гирди.

33. Гёчюрюп алыгъыз. Жумлалардагъы бирикген сёз тагъымланы белгилеп, маъналарын англатыгъыз.

1. Мурзабек авзуна сув алгъандай, бир сёз айтмай, къарап къалды. (К. А.) 2. Уланкъардашынг чы бар бишпапай. (Къ.Ш.) 3. Охуп къайтгъанлы, Жаппар дюньягъа сыймай айлана. (И. К.) 4. Сыпаты къачгъан Сатыбал уыйге елдей гирип геле. (Б.А.)

5. Мен чи гъар ит гъаплавгъа, гъар аякъ тавушгъа къулакъ салып тураман. (К. А.) 6. Бавурлу болагъан башындан билинир. (Айт.)

6. Простой жумла.

Жумлалар тилде не йимик къуллукъну кюте?
Жумланы нечик уьюрлери бола?
Айтылышына гёре жумлалар нечик бёлюкlege бёлуне?
Бир жынслы уьюрлени арасында къайсы токътав белгилер къоллана?

34. Гёчюрюп алыгъыз. Айрылгъан сёзлер жумланы къайсы уьюрлери экени айтыгъыз.

Жумланы уьюрлерин шулай белгилер булан белгилегиз: иеси _____, хабарлыкь _____, толумлукь — — — —, белгилевюч ~~~~~, гьал — — — —.

Бырынгъы заманлардан берли адамлар янгы тувгъан яшларына атлар къоя гелген. Бир-бир **атлар эсгилене, тая**, янгы атлар къошула. Адамлагъа къоюлагъан атланы бирлерини **маьналарын** биз англатып да болмайбыз. Къумукъланы тюрлю-тюрлю халкълар булангъы **къатнашыву** атларына **таъсир этген**. Шоланы арасында арап тилден гелген атлар айрокъда **кёп** ёлугъа. Арап атлар **Дагъыстангъа** бусурман дин булан гелген. О атлар яйылгъынча, **къумукъланы атлары** табиатда болагъан тюрлю-тюрлю гьалланы, кёкдеги юлдузланы, гъайванланы атларын англата болгъан. Масала: Юлдуз, Айгюн, Бёрю, Тулпар.

*бырынгъы
къатнашыв
таъсир*

Арап атлар къумукъ тилге кёбюсю сыпатлыкълар яда **сёз гагъымлар** булан гёчюрюле. Масала: Али-бийик, Керим-чомарт, Вагъит-янгыз, бир.

(А. Сайитов.)

35. Агъавум деген сёз иеси, толумлукъ, белгилевюч, гьал болуп телеген жумлалар ойлашып языгъыз.

36. Сурагъа къарап, хабар тизигиз. Хабарда простой жумлаланы тюрлюлерин (хабар, сорав, чакъырыв; бир жынслы уьюрлери булангъы; генглешген ва генглешмеген) къоллагъыз. 2-3 жумланы алып, уьюрлерине гёре чечигиз.

37. Диктант. Схемалагъа гёре жумлалар къуруп языгъыз.

1. _____ 2. ~~~~~ ва _____
3. _____ 4. _____ да, _____

7. Къошма жумла. Къошма жумлада токътав белгилер.

Простой ва къошма жумлаланы не йимик башгъалыгъы бар?
Къошма жумланы ичиндеги простой жумлалар бир-бири бу-
лан нечик байлана?

Генглешген бир жынсely уьюрлери булангъы жумлаланы къош-
ма жумлалардан нечик айырмагъа бола?

38. Охугъуз. Башлап простой, сонг къошма жумлаланы айырыгъыз.

Жаминатны атасы шагъардан къайта. Жами-
натны ахтара. Анасы ол сувгъа гетгенин ва гъа-
ли де къайтмагъанын айта. Атасы талчыгъа ва
шоссагъат Жаминатны излей чыгъа. Сувгъа
барагъан ёл булан къыдыра, тек адамны сюддюрю де гёрюнмей.
Бара-бара ёл ягъада муну гёзюне бир дёгерек зат тие. Къараса, че-
лек. Челекни ягъында буса – бир залим къар тёбе. Хотгъап къарай:
тюбюнде къызы обьлген адам йимик ятып тура. Атасы, тез исси
тонуна да чырмап, ону уьйге алып геле. Жаминатны санларын

*шоссагъат
сюддюр*

къар булан ишыйлар. Жаминатъа эс геле, ол гёзлерин ачып ир-жая. Атасы да, анасы да бек сююнелер. Сонг Жаминатны орунда ятдырып, исси чай ичирелер. Жаминатны гъалы яхшылаша ва ол овсюне болгъан затны гъакъында сёйлей.

39. Токътав белгилерин сала гуруп, башлап простой, сонг къошма жумлаланы гёчорюп алыгъыз. Жумлаланы баш уьюрлерин гъызлар тартып белгилегиз.

1. Къубагийиклер уллу эркин къолну ичинде отлай. 2. Бирден тав ел чыкъды булутлар да бир якъгъа юзме башлады. 3. Сонг ел гётерилди ва кёкню булут япды. 4. Гетген йыл Батыр да мен де колхозну къозуларын бакъдыкъ. 5. Эргенден тюш болгъунча, чакъ тунукъ болуп гурду тек явун явады. 6. Сен бизин булан гелеми-сен яда уьйде къаламысан?

40. Схемалагъа гёре къошма жумлалар къуругъуз.

1. ва . 2. , тек .

8. Простой ва къошма жумлаланы синтаксис якъдан чечив.

Ч е ч и в н ю п л а н ы .

1. Айтылышына гёре жумланы тюрлюсю (хабар, сорав, чакъырыв).
2. Грамматика тюбю (исси ва хабарлыгъы).
3. Генглешген яда генглешмеген.
4. Жумланы экинчи даражалы уьюрлери (сораву, байлангъан сёзю).
5. Жумланы бир жынслы уьюрлери (бар буса).
6. Чакъырыв сёз (бар буса).

Язып чечив.

Б и р д е н г ю ч л ю е л ч ы к ь д ы в а к ё к н ю к ь а р а б у л у т л а р я п д ы .

Къошма жумла.

1. Айтылышына гёре жумланы тюрлюсю.
2. Къошма жумланы ичиндеги простой жумлалар (гесеклер).
3. Къошма жумланы гесеклери бир-бирине нечик байлангъан (байлавучлар булан яда байлавучларсыз, оланы англатамакъ).
4. Къошма жумланы гьар бёллюгю, айрыча алынып, простой жумла йимик чечиле.

Язып чечив: Бирден гючлю ел чыкъды ва кёкню кьара булутлар япды.

1 ва 2

41. Текстден бир простой, бир къошма жумланы язып чечигиз. къалгъанларын буса авуздан англатыгъыз.

Юрта яшлагъа уллу ялкьывлукъ башланды. Бираз алда олар совхоз бавда емиш чёплей, чабакъ тута яда буса гоп ойнай эди. Гъали буса бавларда емиш де ёкъ, тереклерде япыракълар сама да къалмагъан. Гьар гюн явун да ява яда сыгъанакъ геле, топуракъ бираз сама да къурумай. Сувукъ ел бар затны тагъвун ала, кёкде булутланы къувалай.

Шолай гюнлени бирисинде гечеден эртенге биринчилей кьар явуп чыкъды.

(М. Сатиевге гёре.)

42. Текстни чебер охуп, огьар баш салыгъыз. Гюзю агъачлыкьны гьакьында билегенлеригизни къошуп, толумлашдырып авуздан хабарлагъыз. Текстдеги биргине-бир къошма жумланы табып, язып чечигиз.

Агъачлыкьгъа етишдик. Огь, бу гёзеллик! Къызыл, сари. ящыл япыракълы тереклер. Тойгъа барма безенген къызлар йимик.

Дюнъядагъы нечакъы тизив къурулгъан парк да тенг гелмес гюз агъачлыкыгъа. Муна, гоган улькюлерден оьтюп барабыз... Бишип киш къара болгъан. Мен юрюп барагъан кюйде узатылып увучумну толтуруп аламан. Авзунгда ирип къала.

уьлкю
сокъмакъ
телижибин
ябушгъан

Бир гурушулу тие дагъы! Яш йыллар эсге тюше. Гоганны кеп чеп-легенбиз, гъатта шагъаргъа элтип сатма да сатгъанбыз... Гьона, сокъмакъны онг ягъында – гертме терек. Терекни тюбю хали-халча айылгъандай – сап-сари гертме япыракълагъа бёленип тура. Алып ашайман. Магъа ону татыву гьармутну татывундан да арив тие! Бираз къалынгъа гиргенде, агъач юзюмню борлаларын гёрдюм, салкъыплар, гюнге йыртыллап, салланып тура, уьстюне телижибинлер басылгъан. Татли затны жанлар да биле чи! Шо арада ябушгъан тереклер. Емишлери, инан, жиеден кем тюгюл...

(К. Абуковдан.)

9. Тувра сёз ва диалог (лакъыр).

Тувра сёзю булангъы жумлалар нече бёлюкден къурула?
Оланы диалог булан тенгleshдиргенде нечик башгъалыгъы бар?
Тувра сёзю янында нечик токътав белгилер къоллана?
Диалогну янында нечик токътав белгилер къоллана?

43. Текстни чебер охуп, огъар баш салыгъыз. Тувра сёзю булангъы жумлаланы айырып языгъыз. Токътав белгилеге тергев бери из.

Хоншуларыбызны мазаллы къызыл хоразы бар эди. Бир керен бизин гиччи хоразыбызны о ярамайгъан этди.

Шо йыл бала ятгъан тавугъубуз хыйлы жижеклер чыгъарды. «Барысы да хоразлар болуп къалгъангъа ошай», – деп, анабызны кангы бола эди. Биз шо ишге эпсиз сююндюк. Хораз жижеклени

лап тирусине белги этдик. Огъар айрыча яхшы къарамагъа башладыкъ.

Анабыз бир гюн эртен бизин тез тургъузду да: «Биринчи автобус булан базаргъа бараман, хоразланы барысын да тутуп беригиз», – деди.

Биз сюеген хоразны арангъа салып яшырдыкъ. Мурадыбыз ону хоншуланы хоразы булан ябушдурмакъ эди.

(А, Залимхановгъа гёре.)

44. Берилген схемалагъа гёре тувра сёзю булангъы жумлалар къуруп языгъыз.

1. : « ». 2. : « ? » 3. : « ! »
4. « », - . 5. « ? » - . 6. « ! » - .

45. Диалогну чебер охугъуз. Токътав белгилеге тергев беригиз.

- Озью ёл къайдан бара? – деп сорады Юсуп.
- Юртну ичинден оьте, ёлдаш капитан.
- Ёл булан гетебиз.
- Арекден айланып оьтсек, яхшы тюгюлмю?
- Неге къоркъабыз? Тувра гъайдагъыз!

(И. Керимовгъа гёре.)

46. Озьюгюзге ювукъ агъвалатлагъа, гъаллагъа гёре къурдашыгъыз булан бирче лакъыр (диалог) къуруп языгъыз.

ЛЕКСИКА

Лексикология – сёзлени маъналарын, олары къолланышын ахтарагъан тилни гъакъындагъы илмуну бёлюгю.

V КЛАСДА ГЕЧИЛГЕН МАТЕРИАЛНЫ ТАКРАРЛАВ.

Тилде кьолланагъан бары да сёзлени жыйымы ону сёз байлыгы (яда лексика) бола.

Сёз нени англата буса, шо ону лексика маънасы бола. Бир нече лексика маънасы булангъы сёзлеге кёп маъналы сёзлер деп айтыла. Бир лексика маънасы булангъы сёзлеге бир маъналы сёзлер деп айтыла. Сёзлени тувра маънасындан къайры, гёчюм маънасы да болмагъа бола.

Маънасы бир йимик яда бир-бирине ювукъ сёзлеге **маънадашлар** деп айтыла.

Айтылышы ва язылышы бир йимик, тек лексика маънасы башгъа сёзлеге **аваздашлар** деп айтыла.

Бир-бирине къаршы маъналы сёзлеге **къаршыдашлар** деп айтыла.

47. Тюпде берилген сёзлерден кёп маънасы булангъыларын ва аваздашлары айырыгъыз. Бир кёп маъналы, бир де аваздашлар болун гелген сёзлер булан жумла тизигиз.

Тюш, бармакъ, от, ат, къалакъ, къуймакъ, баш.

48. Шу сёзлеге маънадашлар табып языгъыз. Бир жут булан маъна тослери-ни башгъалыгъын гёрсетеген жумлалар кьуругъуз.

Игит, абур, инче, иш, авлия, исбайы.

49. Тюпде берилген сёзлерден къаршыдаш болагъан сёзлени жутлагъыз. Олардан 2-3 жутну алып, жумлалар тизигиз.

Уллу, яман, сав, таза, къыйың, арив, алаша, аврув, гиччи, яхшы, нас, тынч, бийик.

50. Табиатны гялын суратлайгъан гиччирек сочинение языгъыз. Сочинениеде болагъан кюйде маънадашлар, къаршыдашлар, аваздашлар къолламагъа къаст этигиз.

10. Къумукъ тилни сёз байлыгъы гъакъында

Оърде эсгерилип гетгени йимик, тилде къолланагъан бары да сёзлени жыйымы ону сёз байлыгъын болдура.

Къайсы тилде де сёзлени барыны да къолланышы бир йимик болмай. Бир-бир сёзлер гъалиги тилде эркин кюйде къоллана (масала: *ата, ана, къол, сув, адам*), бирлери буса янгъыз эсги яшавну суратлайгъанда къоллана (масала: *бий, хан, озден, къараваи*).

Тилни сёз байлыгъы сёзлюклерде жыйыла. Сёзлюклер тюрлю-тюрлю бола: англатыв сёзлюклер (буларда бир тилни сёзлерине шо тилде англатыв бериле), таржумалы сёзлюклер (бу сёзлюклерде сёзлер башгъа тилге гёчюрюлюп англатыла). Сёзлюкдеги сёзлер алфавитни гезиги булан языла.

Къумукъ тилни сёз байлыгъын гёрсетеген сёзлюклер: 3.3. Бамматов редакторлукъ этген «Русча-къумукъча сёзлюк» ва А. Гь. Магъамматов тизген «Къумукъча-русча сёзлюк». Бу сёзлюклер таржумалы сёзлюклер бола. Ондан къайры да, К. Х. Дайибова тизген «Къумукъ тилни къысыгъа фразеология сёзлюгю» бар. Бу англатыв сёзлюк бола.

51. Сёзлени алфавитни гезигине гёре тизип языгъыз. Сёзлени башындагъы гъарплардан къайры экинчи, уьюнчю гъарпланы да гёз алгъа тутугъуз.

Ат, тай, эчки, улакъ, эркеч, къой, къозу, гамиш, гёдек, келче, хонажин, сыйыр, бузав, тана, оьгюз, эшек, къодукъ, гъайван, мал, тувар.

52. «Къумукъ тилни орфография сёзлюгюнден» пайдаланып, герекли сёзлени чалт тапма уьйренигиз.

53. Түпдеги сөзлерден гьалиги тилде эркин кюйде кьолланагъанларып айырып языгъыз. Аз кьолланагъан сөзлер кьайсыларыдыр? Олар неге аз кьоллана?

Тав, бав, яш, инныр, машин, варакъ, кьачакъ, явлукъ, ана, хан, чавуш, орам, карас, мактап, жумла, турп, балбу, карандаш, кьалам, дерзи, портной, адабият, литература.

11. Ортакъ сөзлер. Касбулукъ сөзлер.

Кьумукъ тилде кьолланагъан сөзлени кёбюсю – кьумукъча сөйлейгенлеге барына да англашылагъан сөзлер. Шо сөзлер **ортакъ сөзлер** бола, масала: **ана, кьол, юрек, ишле, ал, акъ, бир, эки.**

Ортакъ сөзлерден кьайры, бир касбуну юрютегенлени, бир саният булан машгьул болагъанланы арасында кьолланагъан сөзлер де бар. Шолай сөзлеге **касбулукъ сөзлер** деп айтыла. Мисал учун, усталаны, кьойчуланы арасында, медицинада, асгерде кьолланагъан сөзлер касбулукъ сөзлеге гире. Масала: уьтюргю, кьысгъач, гесгич, бурав – усталыкъ тармакъда; операция, хирург, терапевт -медицинада; майор, взвод, полк – асгер тармакъда кьолланагъан сөзлер; грамматика, фонетика, созукъ аваз, гьаллыкъ – тилни гьакьындагъы илмугъа хас сөзлер.

Касбулукъ сөзлер илму тилде эркин кьоллана, чебер асарларда буса олар игитни суратлавда кьоллана.

54. Түпдеги сөзлерден ортакъ ва касбулукъ сөзлени айырып, эки тапкьыр этип языгъыз.

Иш, улан, кьыз, одаман, ~~судна~~ ата, хирург, орам, сюрдю, артиллерия, атака, операция, бульдозер, терек, емиш, алма, гелиш, байлавуч.

55. «Къумукъ тилни орфография сѣзлюгонден» 4-5 касбулукъ сѣз табып алып, простой генгленген жумлалар ойлашып языгъыз.

56. Касбулукъ лексикагъа гиреген сѣзлени язып алыгъыз. Къайсы тармакъда къолланагъанны айтыгъыз.

1. Хирургланы, терапевтлени, фельдшерлени санаву шайлы артды, хыйлы юртларда поликлиникалар, аптеклер ишлеме башлады.

2. Культурный отлавлукъланы гъар гектарындан 156 центнер яшыл масса къайтарыла, сенажгъа айландыргъанда 78 центнер бола.

3. Гъалиги асгерде ракетчиклер чинк де алдынлы дав техниканы уйренс. 4. Озокъда, артиллерия, пехота, дав авиация, флот - булар да гъариси оз еринде болмагъа герекли.

*хирург ~
терапевт
фельдшер ~
поликлиника*

12. Диалект сѣзлер

Белгили бир низамгъа салынган, школаларда, газетлерде, радиода, театрда къолланагъан тил адабият тил бола. Адабият тилни нормалары сѣзлюклерде, грамматикаларда гѣрсетиле. Гъар-бир билимли, культуралы адам адабият тилде сѣйлемеге къаст этме герек.

Къумукъ тилде сѣйлейгенлеге барына да ортакъ сѣзлерден къайры да, янгыз бир ерде, масала, бир юртда яда районда къолланагъан сѣзлер де ёлугъа. Шолай сѣзлеге диалект сѣзлер деп айтыла. Мисал учун, янгыз Хасавюрт районда, янгыз Буйнакск районда, янгыз Къаягент районда яда Дагъыстандан тышдагъы къумукъ юртларда (Къызларюрт, Борагъан) къолланагъан сѣзлер бар.

Гъалиги къумукъ тилде беш диалект бар: Буйнакск диалект, Хасавюрт диалект, тавтюп диалект (Ленин районда),

Гъайдакъ диалект (Къаягент района), Терик диалект. Терик диалектде Осетияны Моздок районундагъы Къызлар, Предгорное (Борасувотар), Малгъабекотар юртларда; Чечен Республикадагъы Борагъан, Виноградное (Бамматюрт), Дарбанхи юртларда яшайгъан къумукълар сёйлей.

Тенгледирип къарагъыз.

Хасавюрт района	Буйнакск района	Къаягент района	Адабият тилде
агълю	агълю	хизан	агълю
хораз	хораз	дедукъ	хораз
дѣгерчик	дѣгюрчек	гъуле	дѣгерчик
къуймакъ	къоймакъ	хайгина	къуймакъ
пилав	пилав	аш	пилав
орус жие	баъли	баъли	баъли

Шолай да, адабият тилдеги баъли, аякъмашин, леген деген сѣзлени орнунда Къызларюртда албели, тетик, тас; гесертки, бабиш, гидив (адабият тил) деген сѣзлени орнунда Къарабудахтент района гъалкъа, батбат, гадай деген сѣзлер къоллана.

Ортакъ сѣзлер барысы да адабият тилге гире. Тюрлю-тюрлю ерлерде башы ба-башы сѣзлер къоллана буса, шоланы биринчи адабият тилге алына. Оьрдеги мисаллардан гѣрюнюп тургъаны йимик, адабият тилни къюрчюсюне Хасавюрт ва Буйнакск диалектлер евлангъан.

Диаект сѣзлер чебер адабиятда игитлени сѣйлейген кыял гѣрметлик учун къолланилмагъа ярай.

57. Гёчюрюп алыгъыз. Тюпдеги сёзлюкге къарап, айрылгъан сёзлер не маъна берегенни айтыгъыз. Сиз яшайгъан ерде къайсы сёзлер къоллана?

1. Патимат **маркача** булан яссы намазны арасында кёрюкден къайтды. (М. Х.) 2. Гъажимурагны оьгюзюню сыртындан ала турагъан **маршаву** абзарны ортасына тюшюп къалды. (М. Х.) Заман-заман **гентлени** гезеп къара! (Н. Х.) 4. Къарайман, къадаву сынгъан экен муну. (И. Х.) 5. **Канадабыз**, гюн тигилмей тебеден. (И. Къ). 6. О кызыны алтын **гьалкъалары** бар. 7. Биз бавда **оружие** чёпледик. 8. Магъамматрасул къомузну яхшы **чала**.

С ё з л ю к: маркача – къашкъарала турагъан вакъти; маршав – арба энишде алгъа багъып гетмесин деп, оьгюзлени аркъасындан таба салынгъан къайыш, къуюшгъан; *гент* – **юрт**, *къадав* – **орта чомача**; *кана* – гюн тиймейген ер.

58. Тюпдеги гъар бёлюкге гирген сёзлер бир маъна англата. Сиз яшайгъан ерде къайсы сёз къоллана. Шолардан адабият тилге гирегенлерин языгъыз.

1. Агълю, хизан, кюлпет.
2. Дёгерчик, гъуле, дёгюрчек.
3. Шакъытил, шакъы шиша, дёвсет, манна, чернильница.
4. Бел, лопатка, къазгъыр.
5. Бор, тавашир, мел.
6. Бурч, жибижей, иссот.
7. Къуймакъ, кьоймакъ, хайгина.
8. Гъайгев, абдал, агъмакъ, дувана, дели, авлия.
9. Периште, гёлем, кюц.
10. Боямыш, непти.

59. Юртугъузну суратлап, гиччирек сочинение языгъыз.

13. Къумукъ тилге озге тиллерден гирген сёзлер.

Къумукъ тилни сёз байлыгында, таза къумукъ сёзлерден къайры, озге тиллерден гирген сёзлер де бар.

Сёзлер тилге тюрлю-тюрлю себеплерден гире. Дюньяны гьар тюрлю ерлеринде яшайгъан адамлар бир-бири булан сатыв-алыв, маданият, политика, спорт ва озге тюрлю аралыкъланы юрютме борчула бола. Шолай къатнашывланы натижасында халкълар бир-биринден озлеге яшавунда тарыкъ болагъан предметлени, къуралланы, машинлени, илму сёзлени атларын алалар. Шо предметлер булан бирге оланы англатагъан сёзлер де алына. Гелген сёзлер тилде орунлашып, эркин кюйде къолланма башлай. Бара-бара буса биз шоланы ят сёзлер экенин де унутуп къоябыз.

Къумукъ тилге озге тиллерден гирген сёзлеге **алынгъан сёзлер** деп айтыла.

Гьалиги къумукъ тилде кёп къадарда арап, Иран, рус тиллерден гелген сёзлер къоллана. Масала: адам, азиз, гьюрмет, сапар – арап тилден гирген сёзлер; шагьар, пача, гюл, пашман – Иран тилден гирген сёзлер: карават, газет, панар, аптек – рус тилден гирген сёзлер, тек олар бизин къумукъ тилни аваз къурулушуна гёре алышынгъан.

Рус тилден алынгъан сёзлер уьч тюрлю кюйде языла:

1. Къумукъ тилге тезден гирген ва ону аваз къурулушуна гёре алышынгъан сёзлер айтылагъан кююнде языла: кепек (копейка), кюржюба (кружева), паннуз (поднос) ва ш. б.

2. Бир тайпа сёзлер, айрокъда арт вакътиде гирген сёзлер, рус тилдеги язылышын сакълай: бензин, бригадир, графин, митинг, спектакль, закон ва ш. б.

3. Гьалиге язылышы эки тюрлю кюйде сакълангъан сёзлер: ракет – ракета, кваргир-квартира, сумавар – самовар, грамм, гон – тонна, кас – касса ва ш. б.

Гёрюнуп турагъаны йимик, рус тилден алынган сёзлени кьумукъ тилде язылышы мекенлешип битмеген. Бу процесс гъали де юрюлюк тура. Шо себепден рус тилден гирген сёзлени язылышын эсинде сакъламагъа герек.

Типурув: рус сёзлени язылышы гъакъында «Къумукъ орфография сёзлюкден» де охугъуз.

60. Охугъуз. Соравлагъа авуздан жавап беригиз. Алынган сёзлер булан бирер жумла языгъыз.

Бир-бир сёзлер кьумукъ тилге озге тиллерден рус тилни кемклиги булан гирген. Шо сёзлер кёбюсю ингилис, грек, латин тиллерден алынган.

1. Латин тилде вет-деген тамуру булангъы сёзлер къарт; эсги, алдынгъы деген маъналаны бере. Шолай сёзлер рус тилни арачылыгъы булан гирип, кьумукъ тилде де къоллана, мисал учун, даву къарт болган ортакъчыларын, загъматны къартларын англатмакъ учун. Шо къайсы сёздюр?

2. Вент деген тамуру булангъы сёзлер ел деген маънаны бере. Шолай уйню гъавасын алышдырмакъ учун, ел къакъдырмакъ учун къолланагъан кьуралны атын айтмакъ учун къайсы сёз алынган?

3. Авто деген тамуру булангъы сёзлер озю деген маънаны бере. Кьумукъ тилде шолардан къайсылары къоллана?

*ветеран
вентилятор*

14. Эсгиленген сёзлер. Янгы сёзлер

Тил озген сайын сёз байлыкъ да алышына: бир-бир сёзлер къолланмайган бола, алда къолланмагъан сёзлер арагъа чыгъа.

Гъалиги тилде къолланмайгъан яда кѣп аз къолланагъан сѣзлеге **эсгиленген сѣзлер (архаизмлер)** деп айтыла. Сѣзлени эсгиленмеклиги тюрлю-тюрлю себеплерден бола:

1. Бир-бир предметлер, англавлар яшавдан тайгъанда шо предметлени, англавланы маъналарын береген сѣзлер де къолланмайгъан бола. Масала: бий, хан, озден, къул, къараваш.

2. Тилде къолланагъан сѣз тайып, ону орнуна башгъа сѣз къолланма башласа, алда къоллангъан сѣз архаизмге айлана. Масала: гъурият (эркинлик), ярдым (кѣмек), сарф (грамматика), дуван (суд).

Гъалиги тилде архаизмлер эсги яшавну суратлайгъанда, масала, тарихде, чебер асарларда къоллана.

61. Архаизмлени табып, тюплерин гызыгъыз. Маъналарын англатьгъыз.

1. Языкъланы яшлай башын тас этип, йибермеге шавхал бийим уста бар. (Й. Къ.) 2. Эдиллер бою наркъамуш. (А. Я.) 3. Къулкъзакъгъа айтарынгны магъа айтсанг, шону, бийим, гѣгермеге къыйындыр. (А. Я.) 4. Асхартав, сенден бийик тав болмас; Анадол, сенден уллу сув болмас. (А. Я.) 5. Садагъында сансыз ебелим, перчини бек гюбелим (Й. Къ.)

Яшав озген сайын, тил де оьсе. Янгы предметлер, янгы англавлар арагъа чыкыгъанда янгы сѣзлер де арагъа чыгъа.

Тилде янгы яратылгъан сѣзлеге янгы сѣзлер (неологизмлер) деп айтыла.

Янгы сѣзлер, бара-бара, эркин къолланагъан сѣзлеге къошулуп къала. Масала, гетген асруну 20-нчы – 30-нчу йылларында революция, колхоз, трактор, комбайн, радио деген сѣзлер, 60-нчы йылларында космо геме, луноход, телевизор, ракета, космонавт деген сѣзлер янгы сѣзлер болгъан. Гъали олар янгы сѣзлер деп саналмай.

Артдагъы йылларда яшавдагъы алышынывлар булан шулай сѣзлер арагъа чыкыгъан: спонсор, брокер, бартер. Шо сѣз-

лер бизге янгы сёзлер бола. Сёзлюк: спонсор – гишини ишин яшавгъа чыгъармагъа акъча-мал берип кёмеклешеген адам; брокер-аралыкъчы; бартер – бир мал-матагъны башгъасына тенг гъисапда алышдырыв.

62. «Къумукъча-русча сёзлюкде» эсгиленген сёзлер «уст.» деп белгилене. Шолай белгиленген 4-5 сёзню сёзлюкден язып алып англатьгъыз.

63. Охугъуз. Космос булан байлавлу болуп арагъа чыкъгъан сёзлени айтыгъыз. Ахырынчы жумланы авуздан чечигиз.

1. 1957-нчи йыл 4-нчю октябрде Совет Союзда биринчи спутник йиберилген. 2. 1961-нчи йылны 12-нчи апрелинде «Восток» деген гъава гемеде биринчи совет космонавт Ю. А. Гагарин учгъан. 3. Америкалы астронавглар дюнъяда биринчилей болуп Айгъа аягъын басгъан. 4. Гючлю ракеталар спутниклени Венера планетагъа да етишдирген. 5. 2004-нчю йылны башында америкалы аппарат Марсгъа къонгъан. Огъар «марсоход» дей.

64. Тюпдеги сёзлени лексика маънасын нечик англайсыз? Шолапы гъали къолланагъанлары булан жумлалар ойлапып языгъыз.

Сельсовет, райисполком, райком; совхоз, колхоз; пионер, комсомол.

65. Айрылгъан эсгиленген сёзлени гъали къолланагъан сёзлер булан алышдыра туруп, гёчюрюп алыгъыз.

1. Бизин юртда беш юзден де къолай яш охуйгъан орта мактап бар. 2. Мен дерзиге янгы костюм тикдирдим. 3. Уллу инкъылапчылар У. Буйнакский, С.Къазбеков, З. Батырмурзаев, гъурият учун ябуша туруп, олюп гетгенлер. 4. Биз озъюбюзню халкъыбызны маданиятын, тарихин яхшы уйренмеге герекбиз.

Алышдырмакъ учун сёзлер: эркилик, школа, культура, история, портной, революционерлер.

15. Бирикген сѣз тагъымлар (фразеологизмлер).

66. Топдеги жумлаланы охугъуз. Оларда бирикген ва бирикмеген сѣз тагъымланы табып, башгъалыгъын айтыгъыз.

1. Ону якълары авзуна сув алгъандай гѣпюрген эди. Мурзабек, авзуна сув алгъандай, бир сѣз де айтмайлы, къарап къалды. (К. А.) 2. Юртну оър ягъында къаравулчудай токътагъан янгыз терек оьсе эди. Сен гѣрессен, мен бир янгыз терекмен, турма кюй ѳкь сизин булан бирликде. (А. С.)

67. Топде берилген бирикген сѣз тагъымлагъа айры-айры сѣзлерден маънадашлар табыгъыз. Фразеологизмлер булан жумлалар тизигиз.

У ь л г ю: Агъ чекмек – кыйналмакъ.

Авзун андырмакъ; артына тюшмек; баш алмакъ; хундузун чыгъармакъ, бурнун чююрмек; башы кѳкге тиймек.

Къумукъ тилде бирикген сѣз тагъымлар кѳп къоллана. Шо сѣз тагъымланы маънасын ону ичиндеги сѣзлени тувра маъналары булан англагъа бажарылмай. Шолагъа **фразеология сѣз тагъымлар** деп айтыла. Фразеология сѣз тагъымлар тилде тезден къурашып гелген. Биз оланы бар кююнде алып къоллайбыз. Фразеологизмлер кѳбюсю авуз тилде, чебер асарларда къоллана. Олар тилге айрыча чеберлик бере.

68. Гѣчюрюп алыгъыз. Фразеологизмлени тюбюне гызылар тартыгъыз. Олар нени англагъанны айтыгъыз. Айрылгъан сѣзно фонетика якъдан чечигиз.

1. Денгиз чакъы абзарда халкъ къара чавке йимик, бѳрк агса, ерге тюшмежек (Б. А.) 2. Сен дюр эдинг уланланы оьзеги, ким де болмас сени йимик болмагъа. (Ю. М.) 3. Учду, гюйдю – хонажин

табулмай. (С. Т.) 4. Элни эркин этме гетип эренлер, эр намусун кютдю бизин аналар. (М. А.) 5. Шончакъы толгъан халкъны алдында ярсалып акъыра эди. (А.-П. С.) 6. Бажив гелгинче, уйден чыгъып битейиксене, нече де авур аягъы бар шону. (Аткъ.)

Гечилген материалдан сораулар ва тапшуруулар.

1. Диалект сёзлер деп къайсы сёзлеге айтыла? Касбулукъ сёзлер нечик сёзлердир?
2. Оьзге тиллерден сёзлер нечик геле?
3. Бир-бир сёзлер тилден гетегенни, бирлери буса гелегенни неден англатмагъа бола?
4. Фразеологизмлер деген недир? Оланы айры сёзлер булан тенглендиргенде не башгъалыгъы бар?
5. Лексика деген недир?

СЁЗ ЯРАТЫВ ВА ОРФОГРАФИЯ. ТИЛНИ КУЛЬТУРАСЫ

Сёз яратыв – сёзлени тизимин ва этилген кююн ахтарагъан тилни гъакъындагъы илмуну бёлюю.

Орфография (тюзъязыв) – сёзлени язылагъан къайдалары уйренилеген тилни гъакъындагъы илмуну бёлюю.

16. V класда гечилген материалны такрарлав.

Сёзню айрыча алгъанда толу маъна англатагъан, дагъы маъналы гесеклеге бёлюнмейген гесегине **тамур** деп айтыла.

Тамургъа кьошулуп, янгы сёзлер этеген яда оланы тюрлендиреген сёзню гесеклерине **кьошумчалар** деп айтыла.

Сёзню сёз тюрлендиреген кьошумчасын (кьошумчаларын) тайдыргъанда къалагъан гесегине тюп деп айтыла.

Сёз этеген кьошумчасы бар сёзге этилген тюп деп айтыла.
Сёз этеген кьошумчасы ёкъ сёзге этилмеген тюп деп айтыла.

Къумукъ тилде этилмеген тюп сёзню тамуру булан бир болуп геле.

Оьзбашына кьолланагъан ортакъ тамуру булангъы сёзлер кьардаш сёзлер бола.

69. Охугъуз. Этилген тюплери булангъы сёзлени табып, тизимине гёре чечигиз, кьошумчаланы маъналарын англатыгъыз. Текстге баш салыгъыз.

Шапани уллатасыны атына «къаравулчу» деген сёз не саялы кьошулгъан? Бир яй ол колхозну харбузуна сакълавчу болгъан эди. Амма, оьтеген-барагъангъа уьлешип тура деп арзлар болуп, ону тайдырып кьойдулар. Къырымсолтан оьзю тайгъангъа сююнме де сююнген эди. Амма Шапи талчыкъды, неге тюгюл де ол кьурдашлары булан уллатасыны чарлагъына кёп баргъан, чергин алып, бишген харбузланы кёп ашагъанлар. Татавулда киринегенде ала шамалаланы цемент чоргъадан акъдырып ойнагъанлар.

Шапи чарлакъны уьстюне тутулгъан къамуш икълыкъны арасындан кёкдеги юлдузлагъа кёп къарагъан, нече керен санама урунгъан, сонг буса юлдузлар, тепсидеги кьурмачлар йимик, кьошулуп-булгъанып кьалгъан.

Къырымсолтан харбузлукъдан тайгъан, тек бир заман тагъылгъан «къаравулчу» деген ат кьалып кьалгъан.

Икълыкъ
Кьурмач

(К. Абуковгъа гёре.)

70. Онг якъдагъы сёзлени охуп, сол якъдагъылары булан тенгleshдиригиз. Олар барысы да неге бир тамурлу тюгюлню англатыгъыз.

Гюз – гюзлюк, гюзде; гюзгю (не?)

Сав – савлукъ, савсуз, савунда; савун (сют).

Сув – сувлу, сувчу, сувлукъ; сувур (хынжалны).

71. Оьзюгюз турагъан уьйню ичин суратлап, гиччирек сочинение языгъыз. Суратлавда къайсы тилден гелген сёзлер кёп къоллангъан? Неге?

17. Сёз яратыв къайдалары.

Тилде бар сёзлерден тюрлю-тюрлю ёлларда янгы сёзлер этиле.

1. Бир сёзге сёз яратагъан къошумча къошулуп, башгъа сёз этиле. Масала: кьой – кьойчу, агъач – агъачлыкъ, Дагъыстан – дагъыстанлы, ач – ачгъыч, таза – тазала, чап – чабыв.

Бир-бир сёзлер тамургъа бир нече сёз яратагъан къошумчалар къошула туруп этиле: сав – савун – савунчу -савунчулукъ.

Къумукъ тилде сёз яратывда кёп къолланагъан къошумчалар шулардыр: **-чы, -чи, -чу, -чю; -лыкъ, -лик, - лукъ, -лок; -гъыч, -гич, -гъуч, -гюч; -лы, -ли, -лу, -лю; - дай, -дей.**

Тилде аз сёзлерде ёлугъагъан къошумчалар да бар.

Масала: уялчан, гюндюз, чомуч. Бу сёзлердеги **-чан, -дюз, -уч** къошумчалар – аз къолланагъан къошумчалар.

2. Эки сёз къошулуп, янгы сёз этиле. Масала: бирисигюн, Хасавюрт, белбав, къаракъуш, бугюн, Бексолтан, ата-ана, агъаини.

3. Эки сёзге сёз яратагъан къошумча да къошулуп, янгы сёз этиле. Масала: гёзбавчу, бетъярыкълыкъ, бетгёрюшлюк.

4. Бир тил гесими башгъа тил гесимине гёчмекликни натижасында да янгы сёзлер яратыла. Булай сёзлени маънасы янгыз жумлада ачыкъ бола. Масала: 1. *Къазанны башын япса, сув тез къайнар (къайнар – ишлик). Къайнар сув тёгюлюп, аягъым бишди (къайнар – сыпатлыкъ).* 2. *Ишни башлап, ахырына чыкъмай кьойма (башлап – гъалишлик). Биз башлап ишибизни битейик, сонг ял аларбыз (башлап – гъаллыкъ).*

72. Сёз яратагъан къошумчалар булан этилген сёзлени табып, къошумчаларын белгилегиз. Олар не маънада къоллангъанны айтыгъыз.

1. Адилли иш этген адилсизден къоркъмас. 2. Ав бар уйден аврув таймас. 3. Анасын сыйламагъан сыйдан тюшер. 4. Ватандашым – къардашым, къыйынлы гюн гелгенде мени уллу сырдашым. 5. Гюнчю гюн гёрмес, тилчи сый гёрмес. 6. Гъакъылдан уллу байлыкъ да, билимден уллу хазна да ёкъ. 7. Дослукъ бар уйде къайгъы болмас.

(Айтывлар.)

73. Айрылгъан сёзлер къайсы тил гесимн экенни айтыгъыз.

1. Бирден болмай, эки-уш сама да герек. Бирден тюбеклер агылып, къавгъа гётерилип гетди. 2. Бизин бавда бир шаптал терек бар, къалгъанлары – алма, гъармут, кокан, баъли тереклер. Юрюй-юрюй, биз бир къакъагъа етишип токътадыкъ. 3. Айшатдан тиле, онда эки китал бар. 4. Къаттыгюн биз шагъаргъа бардыкъ, онда киногъа да къарадыкъ.

74. Гюнде берилген сёзлер не къайдада этилгенни англатыгъыз:

У л г ю: язбаш – яз, баш; язбашлыкъ – язбаш.

Къойчулукъ, авзачыкъ, гакъалыбакъа, барчы-гелчи, ботаюртлу, сатыв-алыв, гёзбавчулукъ, Абдулмуслимхан, дёртаякъланмакъ.

*авуз
авзу
авзачыкъ*

75. Берилген сёзлени гёрсетилген кюйде таблицагъа языгъыз.

Бащчылыкъ, гюнагълы, гъабижайлыкъгъа, малланы, макътавлу, ватаныбыз, юртлуларым. ишчи, гелгенлери.

*гъабижай
гюнагъ*

Сёзлер	тамур яда этилген сёз	тамуру	тюбю	кьошумчалары	
				сёз этеген	сёз тюрлен- диреген
охувчуну	этилген	оху	охувчу	-в, -чу,	-ну

76. Берилген схемалагъа гёре юрт яшавну суратлайгъан сёзлер языгъыз.

77. Тюпде берилген сёзлерден, сёз этеген ва сёз тюрлендиреген кьошумчалар кьошуп, жумлалар этигиз. Жумлаланы баш уюрлерин белгилегиз.

1. Биз, алты, клас, оху. 2. Къыш, каникул, Магъачкъала, экскурсия, бар. 3. Магъачкъала, Каспий, денгиз, ва, Таргъутав, ара, ер. 4. О, ал, ат, Анжикъала. 5. Буссагъат, вакъти, бу, 600 минг, ювукъ, адам, яша. 6. Шо, 70, минг, ювукъ, къумукъ.

18. Кьошма сёзлер

78. Тюпдеги жумлаланы охугъуз. Айрылгъан сёзлени этилген кююн англатьгъыз.

1. Ай къанатлы къаракъуш, учгъан сонг, бир уясына къонармы? (Й.Къ.) 2. Анабыз бизге къышгъа чораплар ва къолгъаплар сокъду. 3. Ягъылмагъыр шамчырагъынгъа якъсана! (А. Я.) 4. Эртенден берли лопа-лопа къар ява. 5. Магъмут агъав юрт ягъада балжибинлер сакълай.

6. Хортманы ашкъазаны болат къармакъны да ирите дейлер.

7. Ёлавчугъа явъёрме де азыкъдыр. (А. Я.)

къаракъуш
къолгъап

С ё з л ю к: явьёрме – кьойну кьарынларын тазалап, ичине ичмайын салып, буруп, ач ичек булан чырмап биширген аш.

явьёрме

Башгъа-башгъа сёзлер кьошулуп яда бир сёз такрарланып этилген сёзлеге **кьошма сёзлер** деп айтыла. Кьошма сёзлени эки журасы бар: кьошулгъан сёзлер ва чалмюк сёзлер.

1. **Кьошулгъан сёзлер.** Бу бёлюкге башгъа-башгъа сёзлер кьошулуп этилген сёзлер гире. Масала: *бугюн, бирисигюн, кьоль-явлукъ, итбурун, Хасавюрт, Темирболат.*

2. **Чалмюк сёзлер.** Бир сёз такрарланып, бир-бирине маънадаш яда кьаршыдаш болагъан сёзлер тагъылып этилген сёзлеге чалмюк сёзлер деп айтыла. Масала: *ата-ана, кьат-къат, ёл-ёрукъ, агъа-ини, бара-бара, гесек-гесек, савут-саба, кьазан-аякъ, явун-чачын.*

Аваз якъдан алышынып такрарланагъан сёзлер де бу бёлюкге гире. Масала: *аз-маз, сар-сар, гиши-миши, кьалды-кьулду, шибир-гюбюр.*

79. Тапкьырларда берилген сёзлеге этилген кюю кьыйышагъан сёзлер ойлашып языгъыз.

яланбаш	онда-мунда	чаба-чаба
гёкташ	ари-бери	тарт-тарт

80. Бюртюклени орнуна кьыйышагъан сёзлер кьошуп, кьошма сёзлер этигиз.

Тел..., кьол..., кьыз..., кьара..., гюн..., ала-кьула, яш-..., дос-..., кьап-..., гюппе-..., там..., гьайт-....

81. Ерлени, озьенлени, адамланы, гьайванланы атлары болагъан кьошма сёзлер булан ойлашып 5-6 жумла языгъыз. Бир жумланы алып, синтаксис якъдан чечигиз.

82. Шу схемалагъа гёре сёзлер ойлашып языгъыз.

19. Къошма сёзлени тюз язылышы.

Къошулгъан сёзлер бирче языла. Масала: белбав, Хумторкъали, Бамматюрт, такъалыбакъа, Къойсув, анакъаз, уллана, къайынкъыз.

1 орфограмма.

Чалмюк сёзлер къысгъа гъыз булан языла: ата-ана, агъа-ини, савут-саба, гъапур-чупур, увакъ-тюек.

2 орфограмма.

Уч сёзден этилген юртланы атларындагъы биринчи сёз айры языла. Масала: Адил Янгъюрт, Солтан Янгъюрт, Оър Къазаныш, Тёбен Къазаныш, Тёбен Жюнгютей, Оър Жюнгютей.

3 орфограмма.

Эсгерив. Эгер шолай атланы биринчи сёзю къошма сёзден этилген адамны аты буса, шо сёз бирче языла. Масала: *Темирханшура*, *Гъажимажагъатюрт*, *Бамматбекюрт*.

Суратлав формада къоллангъан, бир маъна англатагъан сёз тагъымлардагъы сёзлер айры языла: таш орам, ат арба, къол бычгъы, ит оьлген ер.

4 орфограмма.

Эсгерив. Эгер шолай сёз тагъымлар тагъылгъан атлар буса, уллу гъарп булан башланып, бирче языла: аркъа баш (бийик ер) – Аркъабаш (ерни аты), сари хум (тюсю) – Сарихум (тавну аты), Къумукътюз.

83. Жаяланы ачып, кьошма сёзлени языгыыз. Язылышын англатыгыыз.

Къыркъ (аякъ), ат (къулакъ), балга (сап), гюн (батар), бет (яв-
лукъ), къазан (аякъ), бир (эки), ала (саладан), бюс (бютюн), яхшы
(яман), алас (къулас), бетге (бет).

84. Берилген уылгюге гёре кьошма сёзлер этип языгыыз: къара – къарачач,
къаракъуш, Къарагъач, Къарамурза, Къарасай ва ш. б.

Гёк, акъ, таш, сари.

85. Кьошма сёзлени табып, нечик этилгенни англатыгыыз.

1. Ол белбавун тартып байлады, исси бёркюн гийип, Салим-
солтанлагъа багъып гетди. 2. Бугюн этме тюшеген ишни танга-
лагъа кьойма. 3. Гюнгиймес агъачлыкъда огъюзьемиш, итбурун,
чум, гертме ва башгъа агъач емишлер оьсе. 4. Къылмакъакъа, Магъ-
музтав, Огъюзтав, Исмайылтав – булар барысы да Къазаныш,
Эрпели юртланы алдында ерлешген къакъаланы, тавланы агла-
ры. 5. Къызылъяр, Акъташ, Быкъыйагъач, Борагъанбулакъ, Зуба-
йырбулакъ – Эндирейни айланасындагъы срлени, оьзенни, булакъ-
ланы атлары.

86. Гёчюрюп алыгыыз. Чалмюк сёзлени тюплерине гъыз тартып, тамурла-
рын белгилегиз. Нечик этилгенни англатыгыыз: бир сёз такрарланып, маънадаш,
яда къаршыдаш болагъан сёзлер тагъылып.

1. Не этсенг етер ата-ананы гъагъы? (Й.Къ.) 2. Бабиши бакъ-
бакъ болгъан, бишлакъдай ап-акъ болгъан. (А. Гъ.) 3. Сирив-си-
рив, бёлек-бёлек кьойлар отлар тавларда. (Аб.А.) 4. Эшитгенин
элге-юртгъа яйгъандыр. (А. Акъ.) 5. Къоркъгъангъа кьош-кьош.
(Айт.) 6. Уланлар-къызлар шып болуп къалалар. (Аяв.) 7. Атакъ
таянып кьойчу иргъакъгъа, заман-заманда къарай якъ-якъгъа. (А. Гъ.)

8. Агъачлыкъны ичинде къолларым, бетим-башым тырналды. (К. А.) 9. Уьйде-абзарда кюлеп-ойнап турагъан яшлар болмаса, агълю-ожакъ болмайгъандай, жансыз-жаныварсыз, къыр гъайвансыз агъачлыкъ да болмай. (К. А.) 10. Уьч-дёрт гюн уллу байрамтой йимик шатлыкъ бола эди. (К. А.)

20. Къысгъартылгъан къошма сёзлер

Рус тилде тюрлю-тюрлю къайдаларда этилген къысгъартылгъан къошма сёзлер къоллана. Масала: 1. Баш гъарплары алынып этилген сёзлер: ООН, МВД. 2. Баш гесеклери алынып этилген сёзлер: *совхоз, колхоз*. 3. Бир сёзню гесеги, башгъа сёз савлай алынып этилген сёзлер: детдом, детсад.

Къумукъ тилни обзюнде яратылгъан къысгъартылгъан къошма сёзлер ёкъ. Къумукъ тилде къолланагъан къысгъартылгъан къошма сёзлер рус тилден алынгъан.

Рус тилде къысгъартылгъан къошма сёзлер чечилип айтылмагъа бола. Масала: ДГУ – Дагестанский государственный университет; Къумукъ тилде къолланагъан къысгъартылгъан къошма сёзлер рус тилдеги кююнде сав сёз йимик алына. тек олар рус тилде йимик чечилмей, гёчюрюлюп къолланмагъа бола. Масала: США – Американы Бирлеишген Штатлары.

Къысгъартылгъан къошма сёзлер тюрлю-тюрлю кюйде айтыла.

1. Баш гъарплары барысы да тутукъ авазланы англата буса, гъар гъарпы айры айтыла, масала: ДГПУ [дэгэпэу] ПТУ [пэтэу].

2. Баш гъарплары алынган сёзлердеги гъарпланы арасында созукъ авазны англатагъаны болса, шолай сёзлер бир сёз йимик къошулуп айтыла. Масала: вуз, цум.

3. Сёзлени баш гесеклери яда бир сёзню баш гесеги, башгъа сёз буса савлай алынып этилген сёзлер де шолай къошулуп айтыла, масала: совхоз, пединститут, автостанция.

87. Къысгъартылган къошма сёзлени чечип айтыгъыз, нечик этилгенни англатыгъыз.

ДСО, мединститут, колхоз, вуз, универмаг, ГИБДД.

88. Тюпде берилген къысгъартылган къошма сёзлени чечип, къумукъча айтылагъан кююнде языгъыз.

Вуз, межрайбаза, Совмин, детсад, профсоюз, детдом.

89. Уьстдеги тапшуруудагъы уьч сёз булан жумлалар тизни языгъыз. Бир сёзню алып, аваз якъдан ва тизимине гёре чечигиз.

21. Къысгъартылган къошма сёзлени тюз язылышы.

1. Къумукъ тилде къолланагъан къысгъартылган къошма сёзлер рус тилде йимик языла.

2. Уллу язылган баш гъарплары алынып этилген къысгъартылган къошма сёзлеге къошумчалар къошулса, оланы алдына къысгъа гъыз салына, айтылышда буса къошумчалар къысгъартылган къошма сёзлени ахырындагъы тутукъ авазы яда, ичинде созукъ авазы болса, шо созукъ авазы булан гелишип айтыла, масала: СНГ-ни [эсэнгэни], ГЭС-ни, БАМ-да.

3. Сёзлени баш гесеклери яда бир сёзню баш гесеги, башгъа сёз савлай алынып этилген къошма сёзлеге къошумчалар айры сёзлеге къошулагъанда йимик къошула, масала: *колхозгъа, пединститутгъа, райкомну.*

90. Къысгъартылгъан къошма сѣзлени русча айтылагъан кюйде чечип язып, шо сѣзлер къумукъча нечик айтылагъанны гѣрсетигиз.

У Ъ Л Г Ю: РД /Республика Дагестан/ – Дагъыстан республикасы.

Вуз, США, ДГУ, МВД; госссовет, горотдел, сельхозтехника.

91. Уьстдеги тапшурувдан уьч сѣзню алып, ер гѣлишде къоллап, жумлалар ойлашып языгъыз.

92. Оьрдеги тапшурувларда берилмеген къысгъартылгъан къошма сѣзлени (10-15 сѣз) ойлашып билип, озьге китаплардан табып языгъыз. Шоланы арасында къумукъча чечилип айтылагъанларыны тьобуне бир гъыз тартыгъыз. Авуздан англатыв беригиз.

У Ъ Л Г Ю: юннат (яш натуралист), ГТО (чечилип айтылмай).

22. Сѣзню тизимине ва этилген кююне гѣре чечив.

Сѣзню гъар гесегин айырыв сѣзню тизимине гѣре чечив бола,

масала: $\overbrace{\text{къурувчу}}$.

Сѣзню тизимине гѣре чечегенде ону бары да гесеклери гѣрсетиле.

Сѣзню этилген кююн (нечик ва нени кѣмеклиги булан этилген) англатыв сѣзню этилген кююне гѣре чечив бола.

Масала: $\overbrace{\text{къургъакълыкъ}}$ – къургъакъ.

Сѣзню этилген кююне гѣре чечивде янгыз ону этген гесеклери гѣрсетилип къала.

Сёзню тизимине гёре чечивден этилген кююне гёре чечивню айырып билигиз.

Сёзню тизимине гёре чечивню планы:

1. Тамуру
2. Къошумчасы /къошумчалары/.
3. Сёзню тюбю.

Сёзню этилген кююне гёре чечивню планы:

1. Сёзню лексика маънасына англатыв бермек, масала: сувчу - сув сугъарагъан адам.
2. Берилген сёзню бир тамурлу сёз булан тенгleshдирип, шо сёзню этген гесегин белгилемек: сувчулукъ – сувчу – /-лукъ/.

Язып чечивню уьлгюлери:

ЮЗЮМЧЮЛЮКНЮ

ЮЗЮМЧЮЛЮКНЮ — ЮЗЮМЧЮ

93. Тюпде берилген сёзлени гесеклерин белгилеп, этилген кююн гёрсетип, таблицагъа языгъыз.

Сёзню тизимине гёре чечив	Сёзню этилген кююне гёре чечив
къола ^л ыш ^ш	къола ^л ыш ^ш — <u>къол</u> , <u>ал</u> ,
бет ^г ёрю ^ш люк	бет ^г ёрю ^ш люк — бет <u>гёрюш</u> ,

Гюнчыгъыш, башалдатыв, бетъярыкълыкъ, алдынлыкъ, къушчулукъ, азархана, Гюнтыймес, будайлыкълар, чачывлукълар, гёрмекли.

94. Обредеги тапшурувдан адамны хасиятларын суратлайгъан сёзлер булан жумлалар ойлашып языгъыз. Бир жумланы синтаксис якъдан толу кюйде чечигиз.

95. Түпде берилген жутланы арасында яратылагъан сөзлени гөрсетигиз.

У ъ л г ю: сув-сугъарыв. Сув-сугъар-сугъарыв. Бав-бавчулукъ, гёз-гёзбавчулукъ, гъакъыл-гъакъылсызлыкъ, ящ-яшгъарыв, къайт-къайтаргъыч, къыз-къыздырмабезсек.

Гечилген материалдан соравлар ва тапшурувлар.

1. Къумукъ тилде аслу сөз яратыв къайдаланы эгерип, мисаллар гелтиригиз.
2. Къошма сөзлер нечик этиле? Мисаллар гелтиригиз.
3. Къысгъартылгъан къошма сөзлер нечик сөзлердир. Къумукъ тилде рус тил булан тенгешдиргенде оланы не башгъалыгъы бар?
4. Сөзню тизимине ва этилген кююне гөре чечивни не башгъалыгъы бар?
5. Түпде берилген схемалагъа гөре сөзлер ойлашып языгъыз.

○△, ○□, ○△△, ○□□, ○△△□.

МОРФОЛОГИЯ ВА ОРФОГРАФИЯ.

Тилни культурасы.

Морфология – тилни гъакъындагъы илмуну бёлюгю. Бу бёлюкте тил гесимлери, оланы грамматика белгилери, түрленив къайдалары уйрениле.

АТЛЫКЪ.

23. V класда гечилген материалны такрарлав.

1. Предметни англатагъан ва **ким? не?** деген соравлагъа жавап берген тил гесимине атлыкъ деп айтыла.

2. Атлыкълар предметни атын, англавланы атларын, гъаракатны атын, белгилени атларын, адамланы, ерлени ва ш.б. атланы англата.

3. Атлыкълар хас ва жынс бола. Олар гелишлеге ва санавлагъа гёре тюрлене.

4. Жумлада атлыкълар кёбюсю иеси, толумлукъ ва гъал болуп геле.

96. Охугъуз. Тил гесимлени гъакъында айтыгъыз.

Тилдеги сёзлер тюрлю-тюрлю маъналаны англата: бирлери предмет, бирлери гъаракат, белги, санав ва ш.б. Маъналарына ва грамматика белгилерине къарап, бары да сёзлер тил гесимлеге айрыла.

Тил гесимлер уыч бёлюкге бёлюне:

1. Оьзбашына кьолланагъан толу маъналы тил гесимлер: атлыкъ, сыпатлыкъ, санавлукъ, орунча, ишлик, гъаллыкъ.

2. Кёмекчи тил гесимлер: тиркевиюч, байлавуч, гесекче.

3. Уьнлюк ва модальный сёзлер.

Атлыкъ, сыпатлыкъ, санавлукъ – булар ат тил гесимлер бола.

97. Охугъуз. Текстдеги атлыкъланы табып, нени атын англатагъанны айтыгъыз. Оланы бар кююнде язып алыгъыз.

Отну ягъында олтургъанлар ойгъа батдылар, бирев де сёйлемей эди. Керим агъав айтгъан къужурлу хабар оланы бек къувандырды. Буланы юреклеринде игитликни гёрсетмеге сюеген алгъасавлукъ тувду. Гечени къарангылыгъын ва елни аччы сувукълугъун унутгъанда йимик эдилер. Бу къарангы гечеде сувукъ топуракъда неге ятгъанын да унутгъан эдилер. Олар ойлу турагъан вакътиде сумавар къайнайгъан тавуш Керим агъавну оюн бёлдю ва ол Салигъе булай айтып тиледи:

– Балам, чайникге исси сув төгюп, чай демле чи. Салигь, чайникге исси сув төгюп, ону ичин чайды ва, кьолун гечени кьарангысына узатып, чачып йиберди.

(М. Ибрагьимов.)

С ё з л ю к: демлемек – мунда: иренк этмек.

98. Соравлагъа толу жаваплар берип языгъыз. Хас атлыкъланы тюплерине гъыз тартыгъыз. Оланы гъакьында билегенигизни айтыгъыз.

1. Бизин элибизни аты недир?
2. Волга озенни алдынгъы аты нечик болгъан?
3. Ол къайсы денгизге төгюле?
4. Къумукътюзден къайсы озенлер агъа?
5. Къумукъ тилде къайсы газетлер ва журналлар чыгъа?
6. Сени кёп сюеген журналынг къайсыдыр?

99. Тюпле берилген сёзлени кьоллап, кьурдашыгъызгъа баракаллагъызны билдиреген кагъыз языгъыз: гъакъ юрекден, кёп савбол, баракалла, яхшылыкълар ёрайман, насипли болгъун ва ш.б.

Кагъызыгъызны тилин озге тапшурувланы текстлерини тиллери булан тенгешдирип, башгъалыгъын айтыгъыз.

100. Таблицагъа кьарагъыз. Теклик санавдагъы атлыкъланы гелиш кьошумчаларыны язылышы гъакьында айтыгъыз. Ат, ит, кьой, юн деген сёзлени гелишлеге гёре тюрлендирип языгъыз. Гелиш кьошумчаланы белги булан айырыгъыз.

Гелишлер	Соравлары	Кьошумчалары
Баш г.	ким? не?	
Еслик г.	кимни? нени?	-ны, -ни, -ну, -ню
Багъым г.	кимге? негер?	-гъа, -ге
Тюшном г.	кимни? неши? не?	-ны, -ни, -ну, -ню
Ер.г.	кимде? неде?	-да, -де
Чыгъым г.	кимден? неден?	-дан, -ден

101. Суратгъа къарап, хабар тизигиз. Хабардагъы хас ва жынс атлыкъланы къыйышагъан кюйде теклик ва кёплук санавларда, бары да гелишлерде къолламагъа къаст этигиз. Бир онгайлы жумланы алып, уьюрлерине гёре чечигиз.

102. Тюпде берилген схемагъа гёре жумлалар тизигиз. Биринчи жумлада – бир, экинчисинде – эки, уьюнчюсюнде – уьч, дёртюнчюсюнде дёрт атлыкъл болсун.

1. _____

24. Атлыкъланы санаву.

Теклик санавдагъы атлыкълар нени англата? Кёплук санавдагъы атлыкълар нечик этиле? Олар нени англата?

103. Берилген атлыкъланы кёплук санавгъа салып, гелишлеге гёре тюрлендиригиз. Еслик, багъым ва тюшюм гелишлерде къошумчаланы къолланышына тергев беригиз.

Аш, иш, сув, гюн.

Къумукъ тилде атлыкълар шулай гезиклерде кѣплюк санавда къолланмай:

1. Бирден артыкъ предметни англатагъан чалмюк сѣзлер: *яш-юш, къарт-къурт, мал-матагъ*. Санав формасын токъташдырагъанда булай сѣзлеге теклик санавда деп айтмагъа герек.

2. Хас атлар: *Магъач, Терик, Хасавюрт*.

3. **-лыкъ, -лик, -лукъ, -люк** къошумчаланы кѣмеклиги булан этилген белгилени, адамланы хасиятларын, табиатны гьалларын англатагъан бир-бир атлыкълар **аривлюк, адамлыкъ, сабурлукъ, эркеклик, къартлыкъ, къарангылыкъ** ва ш.б.

4. Алдында санавлукълар булан къоллангъан атлыкълар: *эки китап, беш яш, юз адам*.

Эсгеривлер:

1. Адамланы атлары, бир адамны англатмай, оланы бѣлюгюн англата буса, кѣплюк санавда къоллана. Масала: *Муратланы ую. Атабайлагъа ел борай битген алты айлар.* (Й. Къ.)

2. Саналмайгъан предметлени англатагъан сѣзлер оланы тюрлюлерин, бѣлюнегинин гѣрсете буса, кѣплюк къошумчаны къабул эте. Масала: *унлар сатыла, сютлер савула*.

3. Эгер ерлени атлары озлер кѣплюкде къоллангъан буса, олар теклик санавда къолланмай. Масала: Тюменлер (Гъайдакъ райондагъы къумукъ юртну аты), *Гѣчгенлер* (ерни аты).

4. Ерлени атлары, мекенлешдирилмей, белгисиз маънада айтыла буса, кѣплюкде къолланмагъа бола. Масала: 1. *Москвалагъа барын, къыдырын гелген.* 2. *Герменчиклер алды терен къолму экен, гючлюлеге геч деп бармакъ солму экен?* (Й. Къ.)

5. Къумукъ тилде емишлени аглары кѣп къадарны англата буса, теклик санавда къоллана. Масала: *Яшлар бавда алма чѣплей* (алмалар чѣплей деп айтылмай).

104. Гъармут деген сѣз булан текликде, кѣплюкде ва кѣплюкно англатагъан теклик санавда (шогъар шарт кюйде теклик-кѣплюк деп кѣояйыкъ) уыч жумла тизигиз. Кѣплюк санавда язылышыны ва айтылышыны арасындагъы башгъалыкъгъа тергев беригиз.

105. Тюпде берилген сѣз тагъымланы русчагъа гѣчюрюгюз. Тенгleshдирип, эки де тилде нечик кѣолланагъанны англатыгъыз.

Бир китап, эки китап, уыч стол, беш тетрадь, он алма, он бир яш.

106. Къумукъ сѣзлени русчагъа гѣчюрюгюз. Тенгleshдирип, оланы кѣолланышы гъакъында айтыгъыз. Гѣрсетилген кюйде тапкъырлар этип языгъыз:

Къайчы – ножницы-къайчылар.

келпете

Келпете, маша, гѣзелдириклер, къапу, сагъат.

Соравгъа жавап беригиз: алдын **гѣзелдирик** деп, теклик санавда кѣолланагъан сѣзню гъалиги тилде **гѣзелдириклер** деп, кѣплюк санавда кѣолланагъаны нени таъсириден болгъан? Тенгleshдирип къара: *Гѣзелдирик салгъан булан гѣз гермей. (Й. Къ.)*

107. **Агъмаг, сув, шакъы** сѣзлени теклик ва кѣплюк санавларда кѣоллап, жумлалар тизигиз. Кѣплюк къошумча къошулгъанда не маъна беренни англатыгъыз.

108. Сѣзлерде язылышында ва айтылышында башгъалыкъ бар ерлени белгилегиз. Шо гъалгъа (орфограммагъа) къайда къуругъуз.

У ь л г ю: сабанлар [лл].

Гюнлер, санлар, пастанлар, ойганлар, йыланлар.

Шу орфограмманы 5-нчи орфограмма деп кѣоллагъыз!

109. Къумукъ орфография сѣзлюгюнден 5-нчи орфограммагъа 10-15 мин жумла тизигиз. Оланы ичинден алып, беш жумла тизигиз. Бир сѣзню тизимине 10-15 жумла тизигиз. Шу жумла тизимине кѣчигиз.

110. *Ат, ит, от, тот, бурут* деген атлыкъланы кѣплюк санавгъа салып, язылышында ва айтылышында башгъалыкъ бар ерлени белгилегиз.

У ь л г ю: хурт-хуртлар [ъл].

Къумукъ тилде тамуру [т] авазгъа битеген сѣзлеге кѣплюк санавну къошумчасы къошулса, [т] аваз [ъ] авазгъа айланып къала (тамакъ тутукъ), тек язылышында т гъарп сакълана.

б орфограмма. .

111. Уьюгюзню терезесинден гѣрюнеген гѣрюнюшню эртен, тюшде, ахшам тергев этип, гиччирек сочинение языгъыз. Ювукъдагъы, аркедеги ва лап аркедеги предметлеге тергев бергиз.

25. Атлыкъланы мюлк къалиби

112. Тюпде берилген тапкъырлардагъы жумланы охуп тенглешдиригиз. Не йимик башгъалыгъы барны англатыгъыз. Атлыкъланы къошумчаларын белгилегиз.

Къол биле.

Гѣз гѣре.

Аякъ юрюй.

Мени къолум биле.

Сени гѣзюнг гѣре.

Ону аягъы юрюй.

Биринчи тапкъырда генглешмеген жумлалар берилген. Бу жумлада къол, гѣз, аякъ деген сѣзлер иесилер болуп гелген.

Экинчи тапкъырда шо жумлалар генглешдирилген. Къол, гѣз, аякъ сѣзлеге айрыча къошумчалар къошулгъан **-ум, -юнг, -ы**. Шу къошумчалар булан къоллангъан сѣзлер оьзлени алдында къоллангъан сѣзлеге мюлк болагъанны англата, алдындагъы сѣзлер буса оьзюнден сонг гелген сѣзлеге ес болагъанны англата.

Къумукъ тилде мюлк болагъан предметни англатагъан сѣзлени оьзлени айры къалиби бола. Шо сѣзлер мюлк къошумчалар къо-

шулуп этиле, ес болагъан предметни англатагъан сёз буса аслу гъал-
да еслик гелишде бола.

Мюлк къошумчаланы гёрсетеген таблица

Санаву	Бети	Мисаллар	
		Созукълардан сонг	Тугукълардан сонг
Теклик	1. Мени		ат - ым ит - им от - ум юн - юм
	2. Сени		ат - ынг ит - инг от - унг юн- юнюнг
	3. Ону		ат - ы ит - и от - у юн - ю
Кёшлюк	1. Бизин		ат - ыбыз ит - ибиз от - убуз юн - юбюз
	2. Сизин		ат - ыгъыз ит - игиз от - угъуз юн - югюз
	3. Оланы		ат - ы ит - и от - у юн - ю

Таблицада гърюнюп турагъан йимик, мюлк къошумчалар эки тюрлю бола: 1) созукъ авазгъа башланагъан; 2) тутукъ авазгъа башланагъан.

Сѣзню тамуру тутукъ авазгъа бите буса, созукъ авазгъа башланагъан мюлк къошумчалар къошула; эгер созукъ авазгъа бите буса, тутукъ аваз булан башланагъан мюлк къошумчалар къошула.

Мюлк къошумчалар бет, санав гѣрсете, атлыкълагъа ва башгъа ат тил гесимлеге къошула.

Уъчюнчю бетде текликде де, кѣплюкде де мюлк къошумчалар бир йимик.

Мюлк категорияны бирдагъы бир къалиби бар.

Шо къалипде мюлк болагъан предметни англатагъан сѣз баш гелишде алына, ес болагъан предметни англатагъан сѣз буса, еслик гелишде къолланып, -ки деген къошумчаны къабул эте, масала: *Анварны китабы – китан Анварныки; мени итим -ит меники.*

113. Йыр, эл, юрт, гюн деген сѣзлени, мюлк къошумчалар къошуп, бетлеге гѣре текликде ва кѣплюкде тюрлендиригиз.

114. Атлыкъланы мюлк къошумчаларын айырыгъыз, къайсы бетни ва санавну гѣрсетегенни айтыгъыз.

Салам болсун мени азиз элиме
Тынышыма янгы гъава береген.
Салам болсун тагъып гелген белиме
Къылычыма бир жанымдай гѣреген.
Салам болсун къара къашгъа атыма
Гюлдей оьмюрюм оьз уьстюнде йиберген.
Салам болсун къара къазакъ хатыма
Гъар ишимде бегъарыкълыкъ береген.

атыбыз
атыгъыз
уьюбюз
уьюгюз

оьмюрюм

(А.Салаватов.)

Эсгеривлер: 1. Биринчи ва экинчи бетде кеплюкде мюлк кьошумчалар кьолланмай кьалагъан гезиклер де бола, масала: *бизин бавубуз – бизин бав, сизин бавугъуз – сизин бав*. 2. Мюлк кьошумчалар кьошулгъанда сёзлени ахырындагъы [п], [к], [къ] авазлар [б], [г], [гъ] авазлагъа гёче, масала: топ – тобу, терек-тереге, аякъ-аягъы. 3. Ахыры [й] авазгъа битеген сёзлеге мюлк кьошумча кьошулгъанда ю гъарп языла, шо саялы да булай сёзлерде мюлк кьошумчалар язывда ачыкъ айрылмай. Шолай гезиклерде башлап сёзню тамурун табып, сонг мюлк кьошумчасын айырмагъа герек. Масала: *кьоюбуз* деген сёзню *тамуру* – *кьой*, *мюлк кьошумчасы* – *убуз*; *уьюм* деген сёзню *тамуру* – *уьй*, *мюлк кьошумчасы* – *юм*.

115. *Сенек, къап, къулакъ, оракъ* деген сёзлеге биринчи бетни теклик мюлк кьошумчасын кьошуп, алышынгъан авазланы тюплерин гъызыгъыз. Олар булан жумлалар ойлашып языгъыз.

116. Тюпде берилген сёзлени охуп, мюлк кьошумчалар кьошулгъанда болагъан фонетика алышынывланы англатыгъыз. Оланы язылышын эсигизде сакълагъыз. Гъар сёз булан уьч де бетде жумлалар тизигиз.

Бурун – бурнум, бурнунг; авуз – авзум, авзунг; эрин – эрним, эрнинг; мурат – мурады, Мурат – Мураты.

117. Мюлк кьошумчалары булангъы атлыкъланы ва олагъа байлангъан еслик гелишдеги сёзлени тюплерине гъыз тартыгъыз. Мюлк кьошумчаланы айырыгъыз.

Къарадев, обзюню кьолундагъы чокъмарын оьрге гётерип, башындан уьч керен айландырып, Къызылнартны тёшюне къарап уруп йибере. Чокъмар гелип Къызылнартны тап тёшюне тие. Къызылнарт артгъа багъып къажып гете. Тез язылып, чокъмарын алып, силлеп-силлеп Къарадевно мангалайына къарап уруп, атдан салып йибере. Къарадев, атдан кьолайсыз йыгъылып, башы

топуракъгъа гирип, сегиз обгюзлю сабанны харшы йимик харш чыгъарып, хыйлы ерге гете.

(Аяв Акавовгъа гёре.)

118. Уьстдеги тапшурувну текстинден шу схемалагъа къыйышагъан сёзленни табыгъыз:

26. Мюлк къошумчасы булангъы атлыкъланы санаву.

Атлыкъланы санавун да, мюлк къошумчалар гёрсетеген санавну да бир-биринден айырып билмеге герек.

1. Атлыкъ текликде болуп, мюлк къошумча кёплюкню гёрсете, масала: *юртубуз, абзарыбыз*.

2. Атлыкъ кёплюкде болуп, мюлк къошумча текликни гёрсете, масала: *атларым, китапларым*.

3. Атлыкъ да кёплюк санавда болуп, мюлк къошумча да кёплюк санавну гёрсете, масала: *къойларыбыз, уйлерибиз*.

4. Экиси де теклик санавну гёрсете, масала: *бёркюм, тонунг*.

119. Гюллер деген сёзге 1-нчи бетни текликни ва кёплюкню мюлк къошумчаларын къошугъуз. Атлыкъны санаву ва мюлк къошумча гёрсетеген санавну айырыгъыз. Олар булан жумлалар тизигиз.

120. Гёчюрюп алыгъыз. Мюлк къошумчасы булангъы атлыкъланы тюплерине гъызлар тартыгъыз. Мюлк къошумчаланы айырып, бетин, санавун гёрсетигиз.

1. Къартны неси де болгъан, къызыл песи де болгъан. (А.Гъ.)
2. Этген кёмегигиз саялы кёп баракалла! (М.К.) 3. Мен, гиччи Хадиджатны къолума да алып, аты асураны боюнда халкъны ашуу

да да, оюнда да къалажакъ, муна шулай янгы-янгы наслулагъа къоюла гетежек уллу Хадижатны гъакъындан ойлашдым. (И.К.)
4. Сизин оърлюклеригиз мени бек оьктем эте. (Къ.А.) 5. Къызым, сен амалынга айтарсан: тюшюмде мен Къарачач деген бир къыз гёрдюм. (Аяв.)

120(а). Жумлаланы охугъуз. Айрылгъан атлыкълар къайсы санавдадыр? Мюлк къошумчалар къайсы санавну гёрсете?

1. Бизин **юртубуз** тав тюпде ерлешген. 2. Сен шолай **агъаларынг** булан оьктем болма герекесен! 3. Магъачкъаланы уллу **орамларыны** бирисине Уллубий Буйнакскийни аты къоюлгъан. 4. **Атанг** булан макътанма, **атынг** булан макътан. (Айт.)

121. -ки мюлк къошумча гъисапда гелген атлыкълар ойлашып, жумлалар тизигиз. Бир жумланы синтаксис якъдан чечигиз.

122. Тюпдеги жумлаларда мюлк къошумча къошулмай къоллангъан сёзлени табып, тюплерине гъыз тартыгъыз. Сёзлерден сонг жаяланы ичинде мюлк къошумчаны языгъыз.

У л г ю: Бизин **школа** (быз) – районда лап да уллуларындан бириси.

1. Бизин колхоз гюзлюк чачывну оьз заманында тамамлады. 2. Сизин уьй юртну къайсы боюндадыр? 3. Бизин къумукъ халкъны санаву 350 мингте етише. 4. Сизин яшларыгъыз ярышларда уьст гелди. 5. Бизин арбагъа минген хоншу юртлу гиши эди.

27. Атлыкъланы гелишлеге гёре тюрлениши.

123. Ай, ел, тав, кёк деген сёзлени соравлары да булан язып, гелишлеге гёре тюрлендиргиз. Гелиш къошумчаланы айырып язып гёрсетигиз.

Жумлада сёзлер бир-бири булан тиркевючлени. гюрлю-гюрлю кьошумчаланы кёмеклиги булан байлана.

Гелиш кьалиплер кёбюсю гьалда ат тил гесимлени ишликлер булан байлай, масала: *ювугьумну гёрдюм, бизге гел, шагьардан кьайтдыкъ.*

Кьумукъ тилде бир-бир гезиклерде еслик ва тюшюм гелишлени кьошумчалары кьолланмай кьалагъан кюй бола. Масала, еслик гелиште: *гюню шавласы – гюн шавласы; Терикни бойлары - Терик бойлары; тюшюм гелиште: дарсларымны этемен – дарслар этемен.*

Адамланы атлары, гьайванлагъа тагъылгъан атлар, адамланы англатагъан сёзлер еслик ва тюшюм гелишлерде адатлы гьалда кьошумчаларсыз кьолланмай. Масала: *Атикатны китабы; Атикатны гёрдюм; инимни тобу, инимни гёрдюм (Атикат китабы, Атикат гёрдюм; иним тобу, иним гёрдюм деп айтылмай).*

Э с г е р и в. Оьрде эсгерилген атлыкьлар мекенли маъна англатмай, умуми маънада кьоллана буса, еслик ва тюшюм гелишлени кьошумчалары тюшюрюлюп айтыла. Масала: *аталар сёзлери; бир адамлар гёрдюм; Ана гёнгю балада, бала гёнгю гьавада. (Айт.) ва ш.б.*

Булай гьал кёбюсю авуз тилде, айтывларда, бирикген сёз тагъымларда ёлугъа.

Учюнчю бетни мюлк кьошумчасы кьошулмагъан атлыкьларда еслик гелишни де, тюшюм гелишни кьошумчалары да бир йимик болагъангъа гёре (-ны, -ни, -ну, -ню), шо гелишлени бир-биринден айырып билме герек. Еслик гелиштеги сёз, оьрдеги мисаллардан да гёрюнюп турагъаны йимик, атлыкьгъа ва башгъа ат тил гесеклеге байлана, масала: китапны жылты; тюшюм гелиштеги сёз буса ишликге байлана: китапны ачдым.

124. Текстден еслик ва тюшном гелишлердеги атлыкъланы байлангъан сёзлери де булан уьлгюде гёрсетилген кюйде айырып языгъыз. Авуздан айтывланы маъналарын англатыгъыз.

Тюшном гелиш	еслик гелиш
авлакъланы сугъара	юртну орамы

1. Къол къолну жувар, къол да бетни жувар. 2. Гишини атына минген тез тюшер. 3. Эсгини гиймеген янгыны хадирина билмес. 4. Адамны хадирина адам билир. 5. Гючлюлер гемени топуракъдан юрютюр. 6. Яманны яласы югъар, къазанны къарасы югъар. 7. Озьюню гёзюндеги аркъалыкъны гёрмей, гишини гёзюндеги чёпню гёре. 8. Питнечини сёзюне къарама, обзюне къара. 9. Саякъ къыдыргъан таякъ табар. 10. Элни сырын бек сакъла. 11. Эл наму-сун кютмеген – элни ичинде абур-сыйгъа етмеген.

125. Берилген сёзлеге соравлар салып, гелишлеге гёре тюрлендиригиз. Оланы русчагъа гёчюрюп тенгleshдиригиз, къолланышындагъы башгъалыкъны айтывгыз.

Гамиш, туварчы, гъабижай, сют.

гамиш

126. Атлыкъланы соравлагъа гёре тийишли гелишлеге салып языгъыз. Айтывланы маъналарын нечик англайсыз?

1. Йыртыкъ (неден?) тон... эр чыгъар. 2. (Нени?) ат... къамучу оьлтюрер, (кимни?) эр... намус оьлтюрер. 3. Яхшы сёз (нени?) йылан... ксбинден чыгъарыр. 4. Аврув (неден?) ат... йыгъар. 5. Язда (неден?) йылан... къоркъгъан къышда (неден?) аркъан... къоркъар. 6. (Негер?) чычкъан... оьлюм, (негер?) мишик... оюн.

къамучу

(Къумукъ ва ногъай айтывлар.)

127. Охугъуз. Атыкъланы гелишлерин белгилегиз. Айрылган сёзню этилген кююне гёре чечигиз.

Халкъ озюдюр гьар-бир затгъа дазучу,
Дазусундан чыкъмай турма герекдир.
Охувчуну уьркдюреген язывчу
Тамурун халкъ сугьармайгъан терекдир.

Ана тилим, азиз халкъым унутсам,
Къуружакъман талайсыз шо терекдей.
Къумукъланы юрегинде ер тутсам,
Ондан артыкъ магъа бир зат герекмей.

(Ш. Альбериев.)

128. Хас ва жынс атыкълар еслик ва тюшюм гелишлерде къошумчаларсыз къолланган мисаллар ойлашып, жумлалар тизигиз. Оланы толу къалиплери булан тенгleshдирип, маъна башгъалыкъларын англатыгъыз.

28. Мюлк къошумчасы булангъы атыкъланы гелишлеге гёре тюрлениши.

129. Тюпде тапкъырларда берилген мисалланы охуп тенгleshдиригиз. Айрылган гелиш къошумчалагъа тергев беригиз.

1. Мен китапны охудум.
2. Мен атгъа миндим.
3. Биз майданда ойнадыкъ.
4. Биз юртдан чыкъдыкъ.

Мен ону китабын охудум.
Мен ону атына миндим.
Мен сени атынга миндим.
Биз оланы майданында ойнадыкъ.
Биз оланы юртундан чыкъдыкъ.

итимни
атынгны
гюнюмню
гюнюнгню

4. Тюшюм гелишдеги атлыкъ ишлик англатагъан иш объюню уьстюне тюшеген предметни гёрсете. Масала: 1) *Атав гесилген агъачланы ташый.* 2) *Къызардашым уьйню сибире.*

Тюшюм гелишни къошумчасы булан къоллангъан атлыкълар белгили предметни англата, тюшюм гелишде гелиш къошумчасыз къоллангъан атлыкълар белгисиз маънаны англата. Масала, тенгleshдирип къарагъыз: 1) *Анвар китан охуй.* 2) *Анвар китанны охуй.*

5. Ер гелишдеги атлыкълар ишни юрюлеген ерин яда заманын англата. Масала: 1) *Тавларда къар явгъан.* 2) *Тюшде ял алмагъа токътадыкъ.*

6. Чыгъым гелишдеги атлыкълар иш объюнден чыгъагъан предметни, ишни ерин яда заманын англата. Масала: 1) *Биз класдан чыкъдыкъ.* 2) *Ёл агъачлыкъдан оьте.* 3) *Узакъ къалмай, асгерден агъавум къайтажакъ.*

Чыгъым гелишдеги сёз, предмет савлай алынмай, бир гесеги алынагъанны гёрсетме бола. Масала: *Хабадагъы сувдан ичдим.*

134. Атлыкъланы гелишлерин белгилеп, оланы маъналарын англатыгъыз.

Экинчи гюн юрт совет берген дёрт оьгюз арбагъа да юкленни, Чиркейге багъып тербендик. Муна, шолай оьгюз арбалар, пургонлар булан юртдан юртгъа юрюйбюз. Къыйынлыкълардан тартынмайбыз, неге тюгюл биз юрюйген инче саниятны ёлу бизин къувандыра, бизге ругъ бере, гюч бере.

Чиркейге багъып барагъан ёлубуз бек авур. Аста юрюйген арбалар, кёкден къыздырагъан гюн, таш къаялардан бизге багъып эшеген исси ел юрюмеге четимлик эте, оьгюзлер абатын гъаран ала. Артистлер, арбалардан тюшюп, яв юрюйлер.

Ёлну аслам яны битген сонг, ял алмагъа, аш хапмагъа, оьгюзлени де отлатмагъа токътадыкъ.

(Ш. Абдуллаевге гёре.)

135. Тюдде берилген жумлаланы маъналарыны арасында башгъалыкъ бармы? Бар буса, шо неден асылы бола?

1. Мен сукарадагъы сютден ичдим.
2. Мен сукарадагъы сютню ичдим.

136. Охугъуз. Точкаланы орнуна тийишли гелиш къошумчаланы салып языгъыз. Атлыкълар жумланы къайсы уьюрю болун гелегенни тюплерине гъызлар тартып гёрсетигиз.

1. Папанин батыр, отбаш... уллу от да ягъып, авур къазан да асып, аслам хамур да басып, Сувукъмурза... къонакълыкъ... чакъыра. (Аяв.) 2. Къараса, юрт... къапусу... бир атлы, бирдагъы къапусу... бирдагъы атлы гире. (Аяв.) 3. Гъабижай... ийиси... йыракъ... биле донгуз. (Аткъ.) 4. Али этеклер... бели... чалды, чалт барып чана... кюрек... алды. (А.Гъ.) 5. Рази этгенден сонг яшлар анасы..., онгардылар гиччи темир чанасы... (А.Гъ.) 6. Адамлар уьйлери... орамла... чыгъа башлады. (З.А.) 7. Абдулмуслим агъав аркъасы... терек... таяп олтургъап. (К.А.) 8. Ол исси гюн... де, обзю... эркинлиги... де сююнуп, атьялман... ягъы... алгъасады. (К.А.)

30. Гелиш къошумчаланы тюз язылышы.

Сёзлеге гелиш къошумчалар къошулгъанда оланы айтылышыны да, язылышыны да арасында башгъалыкълар тувулуна.

1. Еслик ва тюшюм гелишлени къошумчалары къалынлыкъда, инчеликде ва эринликде, эринсизликде обзлер къошулагъан сёзню артдагъы бувунуна бойсынып айтыла ва шоллай язылма да языла. Масала: *авлакъны, терекни, юртну, уьйню.*

Сёзлени ахырлары [в] авазгъа бите буса, еслик ва тюшюм гелишлени къошумчаларыны эринли вариантлары къошула. Масала: тавну, бавну, тергевню, биревню.

Адамланы фамилиялары -ев гесекге бите буса, къошумчаланы эринсиз инче вариантлары, -ов гесекге бите буса, эринли къалын вариантлары къошула: Алиев-Алиевни; Керимов-Керимовну.

7 орфограмма.

Э с г е р и в. Ахыры [т] авазгъа битген сёзлеге еслик ва тюшюм гелишлени къошумчалары къошулгъанда [т] [ъ] авазгъа айланып айтыла, тек язылышында т сакълана. Масала: *Агъматны, атны*.

2. Багъым, ер ва чыгъым гелишлени къошумчалары къалынлыкъда ва инчеликте озлер къошулагъан сёзню артдагъы бувунуна бойсынып айтыла. Масала: *топгъа, уйге; тонда, уйде; тондан, уйден*.

Багъым, ер ва чыгъым гелишлени къошумчаларыны башындагъы [гъ], [г], [д] авазлар тюрлю-тюрлю кюйде айтылса да, гъар заман -гъа, -ге, -да, -де, -дан, -ден языла.

Масала: *атгъа, сабангъа, терекге, юртда, сабанда, терекде, отдан, сабандан, терекден*.

8 орфограмма

Э с г е р и в. *Авуз, бурун, эрни, боюн* деген сёзлеге мюлк къошумчалар яда мюлк къошумчалардан сонг гелиш къошумчалар къошулса, оланы экинчи бувунундагъы созукълар тюшюрюлюп айтыла ва языла. Масала: *авзу, эрни, бурнум, бойнунг, авзунда, эрнинг, бурнундан*.

137. 1. *Бав, сирив, гезив, бузав, бѣлов* деген сѣзлени еслик ва тюшном гелишлени кѣошумчаларын кѣошуп тюрлендиригиз. Сѣзлерде авазланы гелиши-вионе тергев беригиз. Уьч сѣз булан жумлалар тизигиз.

2. *Ат, ит, тон, юн, танг, таякъ, кюрек, адам* деген сѣзлени кыя гелишлеге салып тюрлендиригиз. Сѣзлерде айтылышыны да, язылышыны да арасындагы башгъалыкъланы англатыгъыз. Шо срлени тюплерине гъызлар тартыгъыз.

3. Фамилияланы еслик гелишге салып, жумлалар тизигиз.

Гъажи Гъажиев, Нюрьян Гъажиева; Яраш Акавов, Гъава Акавова

138. Текстни чебер охугъуз, огъар баш салыгъыз. Уьйренилген орфограммалар бар сѣзлени табып, номерлерин языгъыз.

Агъачлыкыгъа етишдик. Огъ, бу гѣзеллик! Къызыл, сари, яшыл япыракълы тереклер. Муна, гоган уьлкюлерден оьгюн барабыз. Мен юрюп барагъан кюйде узатылып увучумну толтуруп аламан. Авзунгда ирип къала. Яш йыллар эсге тюше. Гоганны кѣп чѣплеген-биз... Гъона, сокъмакъны онг ягъында – гертме терек. Терекни тюбю хали-халча яйылгъандай, сап-сари гертме япыракълагъа бѣленип тура. Алып ашайман. Магъа ону татыву гъармутну татывундан да арив тие! Бираз къалынгъа гиргенде агъач юзюмню борлаларын гѣрдюм, салкъынлар гюнге йыргыллап салланып тура, уьстюне телижибинлер басылгъан: татли затны жанлар да биле чи. Шо арада – ябушгъан тереклер. Емишлери, инан, жиеден кем тюгюл.

Бир сагъатлар юрюген сонг, биз бир уллу акъ терскге етишип токътадыкъ. Ону бутакъларыны салкъынында яллав гюн юртну сиривю сыйынып болар эди.

(К. Абуковдан.)

31. Атлыкъланы хабарлыкь къалиби.

Жумлада хабарлыкь болуп гелген атлыкъланы ва башгъа ат тил гесимлени озлени айры хабарлыкь къалиби бола. Масала: *1. Бизин агълюде мен бешинчи яшман. Биз барыбыз да охувчуларбыз. 2. Сен яхишы охуп болагъан яшсан. Сиз барыгъыз да охувчуларсыз.*

Шу жумлаларда иесилер бет орунчалар булан, хабарлыкьлар буса атлыкълар булан этилген. Хабарлыкьлагъа иесилер болуп гелген орунчалагъа къыйышагъан къошумчалар къошулгъан.

Хабарлыкь болуп гелген ат тил гесимлеге къошулагъан бет гёрсетеген къошумчалагъа хабарлыкь къошумчалар деп айтыла.

Бетлер	Хабарлыкь къошумчалар	
	Теклик	Кёплук
1-нчи бет	-ман, -мен	-быз, -биз, -буз, -бюз
2-нчи бет	-сан, -сен	-сыз, -сиз, -суз, -сюз
3-нчю бет	(-дыр, -дир, -дур, -дюр)	(-дыр, -дир, -дур, -дюр)

Уьчюнчю бетде хабарлыкь къошумча кёбюсю гезиклерде къолланмай къала. Масала: *Дагъыстан – тавлар эли. Дагъыстан тавлар элидир.*

Уьчюнчю бетде **-дыр, -дир, -дур, -дюр** гесеклер токъташдырыв маъна англата буса, хабарлыкь къошумча бола. Масала: *Тил халкъны байлыгъыдыр.*

Шо гесек шеклик маъна бере буса, хабарлыкь къошумча болмай, гесекче бола. Масала: *Балики, ол Арсландыр, ювукь гелгенче, токътайыкъ.*

Хабарлыкть кьошумчалар кёбюсю гьалда баш гелишедеги сёзлеге кьошула, тек бир-бирде ер ва чыгьым гелишлердеги атлыкьлагъа кьошулма да бола. Масала: *Мен авлакьдаман, сен Эрпелиденсен, биз клубдабыз, сиз шагьардансыз.*

Авуз тилде, айтывларда 1-нчи ва 2-нчи бетлени кьошумчалары тюшнюрюлеген гезиклер бола. Масала: *Мен – бий, сен – бий, атгъа бичен ким салыр? (Айт.)*

139. Кьойчу, дагъыстанлы, гьочлю деген сёзлени хабарлыкть кьошумчалар кьошуп, бетлеге гёре тюрлендиргиз.

140. Атлыкъланы хабарлыкть кьошумчаларын айырып, кьайсы бетни гёрсетегенни айтыгъыз.

1. Дагъыстан бизин Ватаныбыздыр. 2. Биз дагъыстанлыларбыз. 3. Адилликдир англамакъ – аз сёйлеп, кёп тынгламакъ. (Айт.) 4. Мен Хасавюрт районданман. 5. Сен кьайсы юртлусан? 6. Мен бюртюк гьабижайман язбашда чачылагъан. (Къ.А.) 7. Къазияв Али, мен де сизин буланман, Эндирейден янгыз чыкьгъан уланман! (Къ.А.)

141. Бюртюклени орнуна кьошумчаланы сала туруп, гёчюрюп алыгъыз.

1. Сен тюлкю бусанг, мен кьуйругъу... (А.Гь.) 2. Мен студент..., сен де студентми? 3. Къазагъымны кьайгъылары кьопгъан сонг, кёкюрскден кёплеп чыкьгъан дерти... (И.Къ.) 4. Сиз алтынчы класны охувчулары... 5. «Сиз кьайсы юртлулар... яда шагьарлымы..?» – деп сорады.

142. Берилген сёзлени 1-нчи, 2-нчи бетлерде хабарлыкълар болагъан кюйде кьоллап, жумластар тизигиз. Бир жумланы уьюрлерине гёре схемасын этигиз.

Сувчу, игит, кьыз, спортсмен.

32. Атлыкъланы этилиши.

Ат тил гесимлерден атлыкъ этеген къошумчалар.

Атлыкълар сёзлеге къошумчалар къошулуп этиле. Атлыкъ этеген къошумчалар эки бёлюкге айрыла:

1. **Ат тил гесимлерден атлыкъ этеген къошумчалар.**

2. **Ишликлеге къошулуп, аглыкъ этеген къошумчалар.**

Ат тил гесимлерден атлыкълар шулай къошумчаланы кёмеклиги булан этиле:

1. **-чы, -чи, -чу, -чю.**

Бу къошумча къошулгъан сёзлер саният, касбу англата яда предметге хас болагъан бир белгини, хасиятны гёрсете. Масала: *балыкъчы, ишчи, кьойчу, бёркчю, ялгъанчы, гьиллачы.*

2. **-лыкъ, -лик, -лукъ, -люк.**

Бу къошумча къошулгъан сёзлер тюрлю-тюрлю маъналары англатмагъа бола.

1) Кёп предметлер жыйылгъан ерни англата. Масала: *ташылыкъ, агъачлыкъ, гьабижайлыкъ.*

2) Гийим англата: *тёшлюк, башлыкъ.*

3) Къадар, оьлчев англатмагъа бола: *гёлеклик, бёрклюк, айлыкъ, гюнлюк.*

4) **-чы, -чи, -чу, -чю** къошумчалары булангъы атлыкълагъа къошулуп, умуми кюйде касбуну атын гёрсете. Масала: *кьойчулукъ, авлакъчылыкъ, юзюмчюлюк.*

3. **-даш, -деш.**

Бу къошумча къошулгъан сёзлер бирчелик, ортакълыкъ маъна англата. Масала: *ёлдаш, ватандаш, сырдаш, диндеш.*

Аз къолланагъан къошумчалар:

1. **-са, -се:** *боюнса, тамакъса.*

2. **-тукъ:** *къолтукъ.*

3. **-чик:** *тилчик.*

4. **-дырыкъ:** *алдырыкъ.*

142 (а). Ат сёзлерден атлыкъ этеген къошумчаланы табыгъыз. Олар озлер къошулгъан сёзлеге не маъна бергенни англатыгъыз.

1. Ялгъанчыны шагъагы янында болар. (Айт.) 2. Яшыл авлакъларда яйылгъан къойланы къойчусу болгъан. (А.С.) 3. Бир сырдашым – тасма къыллы тал къомуз. (Т.Б.) 4. Алаша булут –ёлдашым, гиччи къойчу – къурдашым. (Айт.) 5. Зор агъачлыкъ, кёкге чыкългъан тёбеси. (И.К.) 6. Терек тюпде олтурдум пашманлыкъ гъалым булан. (Т.Б.)

143. Сёзлеге къошумчалар къошуп, янги сёзлер этигиз. Айрылгъан сёзню фонетика якъдан чечигиз. Уъч сёзню алып, жумлалар тизигиз.

Язывчу, тюкен, балыкъ, этик, тёш, агъач, сыр, ювукъ, ёлдаш.

144. Текстни охуп, этилген атлыкъланы табыгъыз. Оланы тизимине гёре чечип, схемаларын этигиз. Гъар къошумчагъа англатыв беригиз.

1. Ата къабан гъабижайлыкългъа гирди.
2. Экияшар гёдек йимик, къабан татавул хыр-
дагълы къамушлукълдан магъл тигилип токълта-
гълан. 3. Шончакълы бизин уллу пачалыкъда йылда дёрт кило йылан
ув жыябыз. 4. Абдулмуслим агълав шайлы чалт юрюй, инбашында
– эки атылагълан тюбеги, къолтутгълунда – дорбасы. 5. Шу инженер
ювугълумну ёлбашчылыгълыны тюбюнде биз кооператив ачабыз.
6. Сонг тамаза кажинге атны терин сибирип алды ва авруп къал-
гълан ёлдашыбызгъла ичирди. 7. Узун сёзню къысгъласы, давну ор-
такълчысы деп атым бар, ва амма олай этген гълонерим ёкъ.

кооператив

(К. Абуковдан.)

33. Ишликлерден атлыкъ этеген къошумчалар

Бу къошумчалар, буйрукъ ишликлеге къошулуп, атлыкълар эте.

1. **-ЫВ, -ИВ, -УВ, -ЮВ, -В.** Масала: *сат – сатыв, къур – къурув, гел – гелив, гёр – гёрюв, яша – яшав, къара – къарав.*

2. **-ЫШ, -ИШ, -УШ, -ЮШ, -Ш.** Масала: *чыкъ – чыгыши, гир – гириши, ал, бер – алыши – бериши, ур – уруши, юрю – юрюши.*

3. **-ЫМ, -ИМ, -УМ, -ЮМ, -М.** Масала: *акъ – агъым, бич – бичим, бил – билим, къур – къурум, бёл – бёлюм, байла – байлам.*

4. **-ВУЧ, -ВЮЧ:** *елли – елливюч, тырна – тырнавуч, кюйле – кюйлевюч, йыла – йылавуч.*

5. **-МА, -МЕ:** бу къошумчаны устюне ургъу тюше. Масала: *чач – чачма, бёл – бёлме, тюй – тюйме, яр – ярма.*

6. **-АКЪ, -ЕК, -КЪ, -К, -ЫКЪ, -ИК, -УКЪ, -ЮК:** *къач – къачакъ, гес – гесек, тара – таракъ, тёше – тёшек, айыр – айрыкъ, теши – тешик, буюр – буйрукъ, бёл – бёлюк.*

7. **-Ч:** *къуван – къуванч, къазан – къазанч, сююн – сююнч.*

8. **-ГЪЫЧ, -ГИЧ, -ГЪУЧ, -ГЮЧ:** бу къошумча къошулгъан сёзлер ишлик англатагъан ишни этеген алатны, къуралны англата. Масала: *ач – ачгъыч, сюз – сюзгюч, бур – бургъуч, сув сеп – сувсепгич.*

9. **-ЕН, -Н; -ЫН, -ИН, -УН, -ЮН:** *гён – гёбен, бора – боран, жый – жыйын, гел – гелин, сав – савун, тюй – тююн.*

10. **-ГЪЫ, -ГИ, -ГЪУ, -ГЮ, -КИ:** *бич – бычгъы, сибирт – цсибиртки, ич – ички, чал – чалгъы.*

Аз къолланагъан къошумчалар:

1. **-ИТ, -ЕТ:** *оьл – оьлет, гий – гийит.*

2. **-ВУР:** *тала – талавур, булгъа – булгъавур.*

3. **-МУКЪ:** *булгъа – буламукъ, къызар – къызамукъ.*

4. **-ВУЛ:** *къара – къаравул.*

5. **-УЧ:** *чом – чомуч.*

6. **-ВУКЪ, -ВЮК:** *чырма – чырмавукъ, чертле – чертлевюк.*

Къумукъ тилде атлыкъгъа айлангъан ишликлер де бар: *сокъмакъ, такъмакъ, илмек ва ш.б.*

С ѓ з л ю к: *айрыкъ* – артыкъ сувну йибермек учун этилген татавул; *сувсенгич* – оьсюмлюкlege къол булан сув сепмек учун къолланагъан алат; *гийит* – опуракъ.

145. Гѓчюроп алыгъыз. Ишликлерден этилген атлыкъланы табып, къошумчаларын айырыгъыз. Оланы тюплерине жумланы уьюрю гьисапда гъызлар тартыгъыз.

1. Буйнаскиде янгы къурулушлар кѓп бар. 2. Школагъа ѓлу-гъувгъа гелген язывчулагъа биз кѓп сораулар бердик. 3. Алгъан билимлени беклешдирмек учун такрарлай турма герек. 4. Кюйле-вючлер ашлыкъны гелимин шайлы артдыра. 5. Къарангыдан шавлалагъан ярыкъгъа ябушувлар булан чыкъды Дагъыстан. (А.М.) 6. Абзардагъы къарны кюрек булан кюреп тайдырдыкъ. 7. Къазыл-гъан хасилени тырнаууч булан тюзледик.

146. Тюпдеги ишликlege къошумчалар къошуп, атлыкълар этигиз. 3-4 сѓз-ню алып, жумлалар тизигиз.

Ят, гѓч, суюн, бич, чал, булгъа, къызар, гес, буюр. тут, був, гел, къув, юрю. яша, тѓле.

146. (а) Къумукъ тилни орфография сѓзлюгюнден къ гъарпгъа башлана-гъан сѓзлерден тюрлю-тюрлю тил гесимлерден этилген атлыкъланы айырып азыгъыз. Къошумчаларын белгилеп, тил гесимлени уьстюне азып гѓрсетигиз.

У ѓ л г ю: къувурма, къартлыкъ, къуллукъчу.

147. Тергев иш. Текстде этилген атлыкъланы табып, уьлгюде гѓрсетилген кюйде таблицагъа азыгъыз.

Атлыкъ	Тамуру	Тюбю	Къошумчалары			
			сѓз этеген	санав	мюлк	гелиш
пачалы-гъыбызгъа			-лыкъ	кѓпл.	-ыбыз	-гъа
	пача	пачалыкъ				

1. Мусаны айланышы-турушу кавлу тюгюл. 2. Арт вакъгилерде ол ашны-суну да татывун тапмай. 3. Уйге гиривюнде, крандан сукара толтуруп сув да ичип, ятып къала. 4. Мусаны юрегине гьалеклик тюшдю. 5. Ол маслагъатлар этип де, макътанчыкъ сёйлеп де уйренмеген. 6. Сёз болуп, арагъа татывсузлукъ да тюшген. 7. Арачылыкъ юрютювчю – Зайнапны завху. 8. Муса, эки гече ёлдашларындан яшырып, Патиматгъа кагъыз язды. 9. Ол уланны атасы да, мени атам да – танышлар. 10. Арекден гамиш гезивню тавушлары, артында гезивчюню къычырагъан авазы эшитиле.

(«Адабият Дагъыстан» журналдан.)

34. Сорав къошумча

Къумукъ тилде сорав англатагъан айры къошумча бар:
-мы, -ми, -му, -мю.

Сорав къошумча сёзню артдагъы бувунуна къалынлыкъда, инчеликте, эринликде, эринсизликде бойсынып айгыла ва шолай язылма да языла.

Масала: *атмы? итми? къойму? юнмю?*

9 орфограмма.

Сорав къошумча толу маъна англатагъан бары да тил гесимлеге, бир-бирде буса кёмекчи тил гесимлеге де къошула, масала: *алтынчымы? охувчуму? ишлейми? шому? яявму? сени йимикми?*

Сорав къошумча бары да къошумчалардан сонг геле ва сёзню ахырында бола: *охувчулармы? терекдегилеринденми?*

Э с г е р и в. Сорав къошумча экинчи бетни (текликде де, кёплукде де) хабарлыкъ ва ишликни бет къошумчаларыны алдына салына, масала: *ишчимисен? охувчулармысыз? ишлеймисен? ишлеймисиз?*

148. Гюн, оьзен, исси, алтынчы, сувлу, учун деген сёзлеге сорав кьошумчалар кьошуп, жумлалар тизигиз.

149. Бузавчуман, бузавчуларбыз, ишчисен, ишчилерсиз деген сёзлеге сорав кьошумчалар кьошуп языгъыз.

150. Сорав кьошумча кьайсы тил гесимлеге кьошулгъанны айтыгъыз.

1. Элине гьарай-кьувун гелгенде эр кьылычы кьында рагъат ягармы? (А.З) 2. Ормангъа бармагъа сизге бу яймы: гьар затны заманы, чагъы болмаймы? (А.Гь.) 3. Уьстуне барып, гёрдюнгму оьзюнг? (А.Гь.) 4. О да бугюн бизин буланмы? 5. Мен алтынчыман, сен де дюрмюсен? 6. Ёлдашынг сенден уллуму? 7. Адаммы о гёрюнеген? 8. Сенмисен бизин сакълап турагъан? 9. Ватанын душмандан кьорумагъ, ана топурагъын, халкъын якъламагъ борч тюгюлмю? (К.А.)

*яшаймы?
ишлейми?
кьуруймю?
юрюймю?*

35. Атлыкъланы да, де; чы, чи, чу, чо гесеклер булан язылышы.

151. Топдеги жумлаланы охуп тенглешидригиз. Оланы маъна аралыкъларында не йимик башгъалыкь барны англатыгъыз.

1. Тувар чы отлап тура. Гьюсенни атасы юрда туварчы. 2. Тувар да сув ягада токьтагъан. Сыйырларыбыз бугюн туварда. 3. Базардан алма да, гьармут да, юзюм де алып, авруйгъан ёлдашыбызны гёрме бардыкь.

Атлыкълардан сонг гелген да, де; чы, чи, чу, чю гесекчелер айры языла.

Масала: *1. Бизин бавда алма тереклер де бар. 2. Алма тереклери чи бар бизин совхозну!*

10 орфограмма

Да, де; чы, чи, чу, чю гесеклер гесекчелени де, кьошумчалананы да, да, де гесеклер буса байлавучланы да кьуллугъун кюте. Оланы бир-биринден айырмакъ учун шу затланы билмеге герек:

1. **Да, де; чы, чи, чу, чю** гесеклер гесекчелер буса:

1) гючлендириг маъна бере. Масала: *Тур чу! Къой чу! Гелеген Али чи. Мен де гелемен;* 2) уьстюне ургъу тюшмей. Масала: *Къой чу шону! Бизин булан Али де геле.*

2. 1) **Да, де** гелиш кьошумчалар буса, озьлер кьошулгъан сёзлеге ер, заман маъналар бере. Шолар кьошулгъан сёзлер **кимде? неде? къайда? къачан?** деген соравлагъа жавап бере. Масала: Алиде, тюзде, тюшде.

2) Эгер **-чы, -чи, -чу, -чю** гесеклер сёз этеген кьошумчалар буса, озьлер кьошулгъан сёзлеге саният, касбу маъна бере. Масала: *бавчу, ишчи.*

3) **Да, де; чы, чи, чу, чю** гесеклер кьошумчалар буса, оланы уьстюне ургъу тюше. Масала: *къойчу, Камилде (тенгleshдир: къой чу, Камил де).*

4) **Да, де; чы, чи, чу, чю** гесеклер гелиш кьошумчалар буса, шолардан сонг шо гесеклени гесекчелер гьисапда кьолламагъа бола. Масала: *Бизин бавда алма тереклер бар. – Бизин бавда да алма тереклер бар. Сени китабынг Алиде де къалмагъан. Уручу чу тюгюлмен мен сагъа! Ону атасы колхзда сувчу чу.*

3. **Да, де** гесеклер жумлада бир жынслы уьюрлени яда кьошма жумланы ичиндеги простой жумлаланы байлап, бир вакътини яда арт-артындан болагъан ишлени гёрсестип, кьошагъан маъна берип геле буса, байлавучлар бола. Масала: *Шо ишни сен де, мен де кютме герекбиз. Янгур да токътады, гюн де чыкъды, къушлар да чарнама башлады.*

152. Жаяланы ичиндеги гесеклени тийишли ерде кьошуп, тийишли ерде айры яза туруп, гёчюрюп алыгъыз.

1. «Халкъ (да) гьукуматныки (чи)!» – деди Зайнал (К.А.)
2. Мурадына (чы) этишген Салават. (И.Х.) 3. Башгъа яшлар поездге (де) минип гетдилер, мамам бизин уйге алып гелди. (У.М.)
4. Биз лагерь (де) сав айгъа ювукъ турдукъ. (У.М.) 5. Мен халкъгъа бир зарал (да) этмесгенмен. (И.К.) 6. Полк деп аты (чы) бар, тек адамы эки юзге (де) этишмей.

7. Теркеме кёпюрню ягъында къаракъ чыгъып турагъан бир эндирейли кьой (чу) (да) болгъан. (Аяв.) 8. Отлама от (да), ятма сувлар (да) бар. (К.А.)

С ё з л ю к: тюгенмесдей – битмесдей; къаракъ – къанлы.

153. Тюпде берилген сёзлени ургъуларын гёрсетигиз. Шо сёзлени кьоллап, жумлалар тизигиз.

Атда, ат да, кьойчу, кьой чу, бавчу, бав чу, сувчу, сув чу.

154. Да гесек кьошумча, гесекче ва байлавуч болуп гелген уьч жумла ойлашып языгъыз. Бир жумланы уьюрлерине гёре схемасын этигиз.

36. Такрарлав.

Соравлар ва тапшурувлар.

1. Атлыкъ деп негер айтыла?
2. 6-нчы класда атлыкъланы гъакъында не йимик янгы затланы билдигиз?
3. Гечилген орфограммаланы эсге алыгъыз.
4. Да, де; чы, чи, чу, чю кьошумчаланы ва гесекчелени бир-биринден нечик айырасыз? Мисаллар гелтиригиз.

155. «Атлыкъ» деген темада уйренилген орфограммалары булангъы сѣзлени диктанты.

156. Тюпде берилген «Атлыкъны этилиши» деген таблицаны ѳзюгюзюню мисалларыгъыз булан толтуругъыз.

Этилеген къайдалары	Атлыкълагъа мисаллар
Къошумчалар булан Тамурлар къошулуп Тамурлар ва къошумча къошулуп Сѣзню гесеклери Баш гъарилары къошулуп Бир тил гесими башгъа тил гесимине гѣчюп	сувчу, оракъ, белбав, гѣзет, гѣзбавчу, райком, профком, вуз, РД, илмек, къарт

157. Текстге баш салыгъыз. Къутгъарылгъан айыргъычланы сала туруп, гѣчюрюп алыгъыз. Атлыкъланы гелишлерин белгилегиз.

Бир гюн экинниден сонг агъачлыкъдабыз. Тар сокъмакъ булан барабыз. Онг къолда – тик тав бет емирилген яр йимик. Сол къолда – зиндан тюпде агъагъан ѳзенни сеси гъаран эшитиле. Атабыз алда мен де ону арты булан гюлюш йимик ѳрта бараман. Бирден алдыбызгъа аюв чыгъып къалмасмы сари бугъа йимик уллу зат! Биз де токътадыкъ аюв да токътады ингырлана башын булгъай.

Атабыз инбашындан тюбегин алды экиге миндирди аювну мангалайына гѣзледи. Аюв мангырады .бурлугъуп гелген ёлуна тюпдю. Башлап аста сонг чалт чаба туруп, къакъаны ярында ѳсген терекге атылды. Атабыз тюбегин гѣзлеген кюйде алгъа экиуч абат алды.

(К. Абуков.)

158. Шиъруну асду оюн англатьгъыз. Мюлк къошумчасы бар сёзлени табып, оланы бетин, гелишин гёрсетигиз. Шиъруда къайсы орфограммалар ёлугъа?

СИБИРТКИ.

Базардан геч гелди бир гюн анасы.
Айланасын алды дёрт де баласы.
Дагъы затдан гъайы да ёкъ яшланы:
«Не зат алдынг ашама?» – деп башлады.
Анасыны сумкасында гёзлери,
Эшитилди муна шулай сёзлери:
– Огъо, харбуз меники! – дей Арапат.
– Гъармутлар чы меники! – дей Зарипат.
Разият да алмалагъа харманды.
Уьч йыллыкъ яш, бираз артда къалгъаны:
– Юзюм салкъын меники! – деп къаныгъа.
Тек бир затны табулмады есиси:
Сибирткини кьойду кыызлар анагъа.

(М. Османов.)

37. Атлыкъны морфология якъдан чечив.

ЧЕЧИВНЮ ПЛАНЫ.

1. Тил гесими. Умуми маънасы.

II. Морфология белгилери: 1. Баш къалиби (теклик санавда баш гелиш). 2. Алышынмайгъан белгилери: а) хас яда жынс; б) жанлы яда жансыз. 3. Алышынагъан белгилери: а) санаву; б) мюлк къошумчасы болса, бети, санаву; в) хабарлыкъ къошумчасы болса, бети, санаву; г) гелиши.

III. Синтаксис къуллугъу.

ЧЕЧИВНЮ УЪЛГЮСЮ.

Сёз хазна – халкъымны байлыгъы,
Харжлама тынч ону жыймакъдан.
Авуздан чыкъгъан сёз аз болсун,
Алтындай тегюлген оймакъдан.

(А. Залимханов.)

Авуздан чечив	Язып чечив
<p>Халкъымны - атлыкъ. Биринчилей, бу сёз предмет англата: (кимни?) халкъымны. Баш къалиби халкъ. Экинчилей, алышынмайгъан морфология белгилери бар: жынс, жанлы. Теклик санавда, еслик гелиште, 1-нчи бетни текликдеги мюлк къошумчасы къошулгъан - булар ону алышынагъан белгилери. Уьчюнчюлей, жумлада белгилевюч болуп гелген.</p>	<p>Халкъымны - атлыкъ. I. (Кимни?) халкъымны. Б.къ. - халкъ. II. Алышынмай - жынс, жанлы; алышына - текл., мюлк, 1 б., текл., есл. г. III. Кимни? (къайсы?) халкъымны.</p>

159. Текстин охуп, суратлавагъа тергев беригиз. Авуздан къысгъача сизин юртну айланасын суратлагъыз. Айрылгъан атлыкъланы оьрдеги схемагъа гёре язып, морфология якъдан чечигиз.

Авлакълар яп-яшыл, гъатта язлыкълар да багъынчакъгъа етишеген болгъан. Бавлар десенг, къызгъанмай къурмач себилгендей гёрюне. Тавлар нечикдир? Олар **юртдан** беш-алты чакъырым арекде тагъым-тагъым болуп токътагъанлар. Гъали шолай багъып къарсанг, яшыл бархатдан капотлар гийген, бир ймик етишген **къызлар** къолтукълашып оьктем эретургъан деп къояжакъсан.

Гъатта оланы къучакълап обтеген талгъыр-талгъыр ёллар акъ мар-жанлагъа ошай. Гъей тавлар, сизин мунча арив де ким тизген! Аявлу ана тавлар, этеклеригизде, **араларыгъызда** юзлер булан гиччи-уллу юртлар ерлешгени де сизге сукъланып тюгюлмю экен!

(И.Керимов.)

160. Тюпдеги атлыкъланы къошумчаларын айырыгъыз. Гъар къошумчагъа англатыв беригиз.

Агъачлыкъда, тавланы сыртлары, Дагъыстанданман, китап-ларынг, уйдемисен, гъайванчылыкъны.

161. Гёчюрюп алыгъыз, бары да атлыкъланы схемагъа гёре морфология якъдан чечигиз. Шиъруну гёнгюгюзден уйренигиз.

Мен намусну къулуман,
Ол магъа ёл гёрсете,
Ягъсызны къулу болма
Къастым ёкъ, гючюм етсе.
Мен намусну къызыман,
Намус мени атамдыр.
Намусгъа нас тийдирсем,
Лап да уллу хатамдыр.

(Ж.Керимова.)

162. Атлыкъны гъакъындагъы маълуматланы охуп, огъар тил гесими гысапда генгешген план тизигиз. Шо плангъа гёре атлыкъланы гъакъында хабарлагъыз. Хабарыгъыз тилни къайсы стилине гире, токъташдырыгъыз.

СЫПАТЛЫКЪ

38. Алдагъы класларда гечилген материалны такрарлав.

1. Предметни белгисин англатагъан ва нечик? къайсы? къайдагъы? къачангъы? деген соравагъа жавап береген сёзлеге сыпатлыкъ деп айтыла.

Сыпатлыкълар предметни сан ягъы (*яхишы, яман*), туюсю (*акъ, гёк*), оьлчевю (*улду, гиччи*), заманы (*туюшдеги, ахшамгъы*), ери (*бабаюртлу, Ботаюртдагъы*) булан байлавлу белгилени англата.

2. Атлыкъланы алдында къоллангъан сыпатлыкълар алышынмай. Атлыкълардан сонг яда янгыз къоллангъан сыпатлыкълар гелиш, мюлк, хабарлыкъ, санав къошумчаланы къабул этип, алышынма бола.

3. Сыпатлыкълар даражалы ва даражасыз бола.

4. Сыпатлыкълар кёбюсю гьалда жумлада белгилевюч болуп геле. Атлыкъланы орнунда къоллангъан сыпатлыкълар жумланы озге уьюрлери болуп да геле.

164. Сёз тагъымлардагъы сыпатлыкълар предметни къайсы белгисин гёрсетегенни айтыгъыз.

Къызыл алма, кёкдеги юлдузлар, эртенги чакъ, таргъулу къыз, бийик тавлар, гиччи яш.

165. Сыпатлыкъланы ва олар белгилейген атлыкъланы айырып языгъыз.

Юртдагъы яшлагъа уллу ялкъывлукъ башланды. Ялкъыв болмаймы, бираз алда олар юрт ягдадагъы кёлде чабакъ тута яда буса топ ойнай эди. Гъали буса, гъар гюн дегенлей, увакъ янгур ява,

топуракъ биразгъа сама да къурумай. Сувукъ ел бары затны таты-
вун ала, кёкде булутланы табун-табун этип бир якълагъа къувалай.

Шолай гюнлени бирисинде гечеден эртенге ап-акъ къар явуп
чыкъды. Орамлар, аркъа башлар исси гийинген яшлардан толду.
Гъона Арсен, яп-янгы чанасына гиччи Зюлмираны да миндирип,
таргып геле. Яшлар Арсенни чанасына сукъланып къарайлар.

(М.Сатиевге гёре.)

166. Топдеги суратгъа къарап, хабар тизигиз. Хабарда тюрлю-тюрлю сыпат-
лыкъланы кюллагъыз. Яшлагъа атлар тагъыгъыз.

39. Даражалы ва даражасыз сыпатлыкълар.

167. Топдеги сыпатлыкъланы предметде аз да, кёп де болуп болагъан белги-
лени гёрсетегенлерин бир тапкъыргъа, алышынмайгъан белгилени гёрсетеген-
лерин бир тапкъыргъа языгъыз. Сыпатлыкъланы маъналарын оланы алдына бек
деген сёзюо салып тергегиз.

Гёк, яшыл, акъ, сувлу, жюнгютейли, юртагъы, эртенги, ша-
гъарлы, эдепли, яхшы, абзардагъы, кысыгъа, алаша, язбашгъы.

Предметни аз яда кѐп оьлчевдеги белгисин гѐрсетеген сыпатлыкѳлагда **даражалы сыпатлыкѳлар** деп айтыла. Масала: *кѳызыл – кѳызгѳылт, кѳып – кѳызыл, ариу – бек ариу, яхишы – лап яхишы, тузлу – кѐп тузлу.*

Предметни алышынмайгѳан, аз да, кѐп де болмайгѳан белгисин англатагѳан сыпатлыкѳлагда **даражасыз сыпатлыкѳлар** деп айтыла. Масала: *яхсайлы, кѳазанышылы, оьтешили, авлакѳдагѳы, бугюнгу.*

Даражалы ва даражасыз сыпатлыкѳланы бир-биринден айырмакѳ учун оланы алдына *кѐп, бек, чинк де, оьтесиз, инг де, лап да* деген сѳзлени салып кѳарама тѳше. Шо сѳзлер булан кѳолланма болагѳан сыпатлыкѳлар даражалы бола, кѳолланмайгѳанлары – даражасыз сыпатлыкѳлар.

168. Гѳчюрѳуп алыгѳыз. Даражалы сыпатлыкѳланы тѳбѳуне бир гѳыз, даражасыз сыпатлыкѳланы тѳбѳуне эки гѳыз тартыгѳыз.

1. Тѳѳюлгенни тѳѳз аты кѳанатлы кѳюлбай болгѳан. (А.Гѳ.) 2. Айлана якѳ чувлукѳ, кѳар ята ап-акѳ, янгыз кѳара кѳаргѳа кѳычыра: «Кѳакѳ-кѳакѳ!» (А.Гѳ.) 3. Яшыл махмардай бийик аркѳалар. (А.Гѳ.) 4. Тавлардагѳы кѳакѳалар кѳомузланы кѳарныдай. (Аткѳ.) 5. Уллу иш зат юрекдеги бу кѳюрлюк. (Ш.А.) 6. Оьзѳонден ихтиярсыз татли яшавуну бавларын агѳулу йылан кѳыркѳма башлагѳан йимик, тунукѳ хыяллар башында тѳѳѳѳнленди. (М.Х.)

169. Берилген сыпатлыкѳлагда маънадашлар табып языгѳыз, уьч сыпатлыкѳны атлыкѳланы орнуна кѳоллап, жумлалар тизигиз. Оланы синтаксис якѳдан чечигиз.

У б л г ю: гѳзел – исбайы. Сен мени гѳзелимсен.

Пагѳмулу, герти, назик, адилли, насипли, кѳоркѳач, уллу, абур.

40. Сыпатлыкъланы даражалары.

170. Тюрдеги сыпатлыкъланы охугъуз. Олар бир-биринден маъна якъдан нечик айрылагъанны англатыгъыз.

Сари - сарп-сари – саргъылт, гёк – гём-гёк – гёксув, гёкшумал, гёкшылт, уллу – бек уллу – уллусув.

Предметдеги белгини къадары тюрлю-тюрлю даражада бола. Шогъар къарап, даражалы сыпатлыкъланы уьч даража-сы айрыла: **баш, кемлик ва артыкълыкъ даражалар.**

1. Баш даража предметни адатлы гъалда болагъан орта даражадагъы белгисин англата: *акъ, къызыл, мазаллы, гючлю, бийик.*

Кемлик ва артыкълыкъ даражалар баш даража булан тенг-лешдирилип айрыла.

2. Кемлик даражадагъы сыпатлыкъ баш даражадагъы сыпатлыкъ англатагъан белгиден аз болгъан белгини англата. Масала: *къызыл – къызгъылт, гёк – гёкшылт.*

Кемлик даража къошумчаланы кёмеклиги булан этиле. Шолардан кён къолланагъанлары:

1) **-сув;** *назик – низиксув, узун – узунсув, арыкъ – арыкъсув;*

2) **-гъылт:** *яшыл – яшгъылт, къызыл – къызгъылт, сари – саргъылт;*

3) **-шылт:** *акъ – акъшылт, гёк – гёкшылт;*

4) **-ракъ, -рек:** *алаша – алашаракъ, гиччи – гиччирек.*

Аз къолланагъанлары:

-лдын: *къара – къаралдын; -явуз:* *къара – къараявуз;*

-шумал: *акъ – акъшумал, гёк – гёкшумал.*

171. Баш даражадагъы сыпатлыкъланы кемлик даражагъа салып, жумалар тизигиз. Сыпатлыкъланы къошумчаларын белгилегиз.

Уллу, сари, мазаллы, гёк, акъ, аччы, къара, алаша.

172. Кемлик даражагъа салма болагъан сыпатлыкъланы айырып языгъыз. Нечик айыргъаныгъызны англатыгъыз.

Сувукъ, дёгерек. къужурлу, гиччи, янгурлу, алаша, бийик, къара, шагъарлы, ахшамгъы, мазаллы, яхшы, акъ.

3. Артыкълыкъ даражадагъы сыпатлыкъ баш даражадагъы сыпатлыкъ англатагъан белгиден кёп болагъан белгини англата.

Артыкълыкъ даража эки тюрлю кюйде этиле:

1) сыпатлыкъны алдына **инг, чинк де, лап, обтесиз, бек, не, ажайып, зыр** деген сёзлени бириси салынып, масала: *яхшы – лап яхшы, бийик – обтесиз бийик, ариw чечек – не ариw чечекдир, тизив – ажайып тизив, къызыл – зыр къызыл;*

2) сыпатлыкъ такрарланып айтылып, артыкълыкъ даража этиле, масала: *арив-арив, бийик-бийик; такрарланып айтылгъан сыпатлыкъны биринчи гесегини артдагъы авазлары тюшюп, шоланы орнуна [п], [м] авазлар къолланып айтыла, масала: бош – боп-бош, къара – къап-къара, сари -сап-сари, гёк – гём-гёк, гёммек.*

Маънаны дагъы да гючлендирмек учун [п] аваз такрарланып, ондан сонг [о], [э], [а] авазлар къолланып айтыла. Масала: *боппо-бош, тюппе-тюз, аппа-ачыкъ, теппе-тепг, ятта-яш.*

173. Тюпде берилген сыпатлыкъланы охуп, маъналарын англатыгъыз.

Гёкшылт, назиксуw, алашаракъ, къап-къара, обтесиз ариw, гём-гёк, къараявуз, къаралдын, лап да семиз, бек гъакъыллы, зыр абдал, ап-акъ.

174. Гёчюрюп алыгъыз. Сыпатлыкъланы тюплерин жумланы уьюрлерине гёре гъызыгъыз, уьстлерине даражасын языгъыз (баш, кем, арт.).

1. Тавланы уьстюнде бек къоркъунчлу булуглар гёрюне. Булутну бир ери тютюн йимик къап-къара, бир ери де къат-къат бо-

луп жыйылган къар йимик акъ болуп, адамланы юрегине къоркъув тюшюре. 2. Ёл ягдада яртысы орулган бир тарлавно ичинде бир арбагъа эки арыкъ сари оьгюз байланган. 3. Тёрде орта яшын-дагъы арыв сыпатлы, кеп гъайбатлы бир адам бар. 4. Мен оьзюм тюшген ерни тергеп къарадым: уллу терен кьол, адам башына минип болмажакъ бек бийик тав.

(Н. Батырмурзаевден.)

175. Сиз къараган кужурлу киногъа гёре, сыпатлыкъланы даражаларын кьоллап, сочинение языгъыз.

41. Сыпатлыкъланы этилиши.

176. Эки де тапкырда берилген сыпатлыкъланы тенгleshдирип, оланы этилишиндеги башгъалыкълны англатьгъыз.

Яхшы	татывлу
саламат	оьрдеги
бийик	артыкъ
пашман	макътанчыкъ
генг	кёстекли

Сыпатлыкъланы бир бёлюгю кьошумчалар булан этилмеген тамур сыпатлыкълар бола, масала: *акъ, гёк, яман, тар*.

Эки сёз тагъылып яда кьошулуп этилген кьошма сыпатлыкълар да бар, масала: *ачгёз, белакъ, (бели акъ), ачыкъ гёк*.

Башгъа тил гесимлерден сыпатлыкълар кьошумчаланы кёмеклиги булан этиле.

1. **-лы, -ли, -лу, -лю.** Атлыкълагъа кьошулуп, сыпатлыкълар эте. Бу кьошумча сыпатлыкълар англатагъан белги предметде барны гёрсете яда ер англата.

Масала: *гъакъыллы, ачувлу, билимли, гючлю, майлы, тюзлу, ботаиллы, дагъыстанлы*.

2. **-сыз, -сиз, -суз, -сюз.** Бу кышумчаланы **-лы, -ли, -лу, -лю** кышумчаны маънасына кършы маънасы бар.

Масала: *гъакъылсыз, ачувсуз, билимсиз, гючсюз, майсыз, тузсуз.*

3. **-гъы, -ги, -гъу, -гю.** Атлыкълагъа, гъаллыкълагъа кышумчаны сыпатлыкъ эте. Бу кышумча атлыкъланы ер гелишдеги, гъаллыкъланы баш гелишдеги къалибине кышула.

Масала: *ахшамгъы, эртенги, уьйдеги, къырдагъы, Мигъачкъаладагъы.*

Эсгерилгенлеринден къайры, дагъы да аз ёлугъагъан кышумчалар да бар. Олар ишликден сыпатлыкъ эте.

1. **-ч:** кыызгъанч.
2. **-чыкъ:** макътанчыкъ, булгъанчыкъ.
3. **-гъакъ;** тайгъакъ, къургъакъ.
4. **-ыкъ, -укъ:** артыкъ, бузукъ.
5. **-чан:** уялчан.
6. **-гы:** къатты.
7. **-къ:** йымышакъ.

177 Тюндеги сёзлеге кышумчалар кышумчаны сыпатлыкълар этигиз. Айрылгъан сёзю тизимине гёре чечигиз.

Таргъу, Эрпели, агъачлыкъ, гюш, гече, **гёнгюл**, тергев, макътан, буз, уял.

178. Гёчюрюп алыгъыз. Сыпатлыкъ этеген кышумчаланы айырыгъыз.

Къысгъа болжаллы Армиядагъы кышумчаны да битип, мен театрда кыйтдым. Театрны оьзгёрече авур ишин юрютюп болмагъан директор Гъасан Салагаев театрдан тайгъан.

Гезикли ойналажакъ пьеса рус язывчу Рахмановну асары «Парагъсыз къртлыкъ» деген пьеса болду. Пьеса – уллу ва бек агъамияты пьеса. Артистлер пьесаны уьстюнде уллу иштагълыкъ бу-

лан ишлейлер. Билимли, пагъмулу, илиякълы, гъар ким булан гелишип болагъан Гъамит Рустамов артистлени инче саниятгъа бакъгъан сюювюн аргдыра. Гъали болгъунча гелгинчи режиссёрлардан эшитмегенни ондан эшитеген, теренден англайгъан болдукъ. Муна, гъали биз Рустамовну ёлбашчылыгъы булан мекенли кюйде ишлейбиз. Шо саялы къумукъ театр танывлу театр болажакъ.

(Ш. Абдуллаевден.)

179. Сыпатлыкъланы, маъналарына гёре белюклеге белюп, языгъыз: 1) предметни сан ягъы, 2) туюсю, 3) оьлчевю, 4) ери.

Пагъмулу, герти, адилли, назик, онгайлы, насипли, къоркъач, сангырав, рагъмулу, уллу, изгъар, къарт, арив, сувукъ, бугюн ю, хоншудагъы, язбашгъы, къышлыкъ, арекдеги, юртлу, боппо-бош, эринчек.

42. Сыпатлыкъланы жумлада къуллугъу.

Атлыкълагъа байланыш гелген сыпатлыкълар жумлада белгилевюч бола.

Масала: 1. *Дармансыз аврув болмас. (Айт.)* 2. *Елли янгур тез токътар.* 3. *Белгисиз ёлгъа сакъ къара. (Айт.)*

Э с г е р и в. Къумукъ тилде баш гелишдеги атлыкълар оьзге атлыкъланы алдында къолланса, сыпатлыкълар йимик, белгилевюч болуп геле. Шо заманда олар оьзлени атлыкъ хасиятларын гас эте (гелишлеге гёре тюрленмей, не санав, не мюлк къошумчаланы къабул этмей). Морфология якъдан чечегенде оланы атлыкълар деп санама герек. Шолай атлыкълар русчагъа сыпатлыкълар булан гёчюрюле, масала: *агъач къашыкъ – деревянная ложка, темир къапулар – железные ворота, алтын юзюк – золотое кольцо.*

Атлыкъланы орнуна къоллангъан сыпатлыкълар иеси, хабарлыкъ, толумлукъ болуп геле.

Масала: 1. Ал булан яшыл арив яраша, гёкню де къошса, гёз къамаша. (Айт.) 2. Гъакъыллы аш жыяр, гъайгев таш жыяр. (Айт.) 3. Гъакъылсыздан ари бол, кёп хатарлар этер ол. (Айт.) 5. Биз дагъыстанлыларбыз.

Къумукъ тилде сыпатлыкълар бир-бирде, гъаллыкълар йимик, гъал болуп геле, масала: *яхшы яш* **яхшы** охуй.

Шулай гезиклерде, гъал болуп гелсе де, морфология якъдан чечегенде оланы сыпатлыкълар деп санама герек, неге тюгюл яхшы охуй йимик сёз тагъымлардагъы **яхшы**, **арив** деген сёзлени айры алсакъ, олар – сыпатлыкълар.

180. Яхшы деген сёз иеси, хабарлыкъ, белгилевюч, толумлукъ ва гъал болуп елеген жумлалар тизигиз.

181. Жумлаланы рус тилге гёчюрюгюз. Айрылгъан сёзлер рус тилге къайсы тил гесими булан гёчюрюле? Къумукъ тилде олар къайсы тил гесимлердир?

1.Юрт клубда бугюн жыйын болажакъ. Юртлу яшлар ярышлагъа онгарылып туралар. Юртдагъы халкъ бары да майдангъа жыйылды. Юртлулары ону арив къаршылады. 2.Мени къурдашым – яхшы охувчу. Ол дарсларына яхшы гъазирлене. Охувчулардан лап яхшылары Республика олимпиадасына баражакъ.

182. Гёчюрюп алыгъыз. Сыпатлыкълар жумланы къайсы уюрюю экенни белгилегиз.

1.Арив азар, къылыкъ озар. (Айт.) 2.Атны яхшысы тизинден белгили, игитни яхшысы сёзюнден белгили. (Айт.) 3.Байгъа инанып, ярлы эки огъюзюнден къуру къалгъан. (Айт.) 4.Ахшамгъы тувар бек отлар. (Айт.) 5.Гъайгев къонакъ уй есин сыйлар. (Айт.) 6.Янгыз терек бав болмас, янгыз таш къала болмас. (Айт.) 7.Татывсуз ашгъа туз, гъакъылсыз башгъа сёз кар этмес. (Айт.) 8. Мал-

сыздан сонг янгызны нечакъы да гъакъ юреги тюз болсун. (Й.Къ.)
9. Денгиз бугюн дев ютгъандай ачувлу. (А.Гъ.)

183. Тюпдеги сёз тагъымланы къумукъ ва рус тиллерде гелишлеге гёре тюр-лендиригиз. Тенглешдирип, не башгъалыгъы барны англатыгъыз.

Бийик тав – высокая гора.

43. Сыпатлыкъланы тюз язылышы.

Аваз якъдан алышынып ва алышынмайлы такрарланып айтылагъан сыпатлыкълар къысгъа гъыз булан языла.

Масала: *арив-арив, узун-узун, тюппе-тюз, яп-ярыкъ, къап-къара, къайтыкъ-къуйтукъ.*

11 орфограмма.

184. Уьстдеги орфограммадагъы мисалланы къоллап, жумлалар тизигиз. Сыпатлыкъланы этилишин англатыгъыз.

Кемлик даража этеген -шылт, -сув къошумчалар озлер къошулгъан сёзлеге аваз якъдан бойсынмай.

Масала: *акъшылт, гёкшылт, базыкъсув, назиксув.*

12 орфограмма.

185. Уьстдеги орфограммадагъы мисалланы къоллап, жумлалар тизигиз.

Хас атлагъа -гъы, -ги, -гъу, -гю къошумчалар къошулуп этилген сыпатлыкълар уллу гъарп булан, -лы, -ли, -лу, -лю къошумчалар къошулуп этилген сыпатлыкълар гиччи гъарп булан языла. масала: Дагъыстандагъы (юрт) – дагъыстанлы (адам), Оьр Къазанышдагъы (школа) – оьркъазанышлы (улан).

13 орфограмма.

Эсгерив. Сёз тагымлар болуп гелген юртланы атларына -лы, -ли, -лу, -лю кьошумчалар кьошулуп этилген сыпатлыкълар, гиччи гьарп булан башланып, бирче языла: тёбенжюнгютейли, солтанянгыюртлу.

186. Орфограммадагъы мисаллар булан жумлалар тизигиз.

[м], [н], [нг] авазлагъа битген сёзлеге **-гъы, -ги, -гъу, -гио** кьошумча кьошулгъанда [гъ], [г] авазлар [нг] аваз йимик айтыла, тек язылышында гъ, г гьарплар сакълана.

Масала: *ахшамгъы, эртенги, сонгъу.*

14 орфограмма.

187. Орфограммадагъы мисаллар булан жумлалар тизигиз.

1. Бир тайпа сыпатлыкъларда эки бир йимик тутукъ языла, масала: *къатты, улду, гиччи, аччы.*

2. [л] булан башланагъан кьошумча [н] булан битеген сёзге кьошулгъанда [н] аваз [л] аваз йимик эшитилсе де, т языла, масала: *юнлю кьой, гюнлюк иш* (5-нчи орфограмманы эсге алыгъыз).

3. [л] булан башланагъан кьошумча [т] булан битеген сёзге кьошулгъанда [т] аваз [ъ] аваз йимик эшитилсе де, т языла, масала: *сютлю сыйыр, шатлы жыйын* (6-нчы орфограмманы эсге алыгъыз).

4. **Чы, чи, чу, чю; да, де** гесеклер гесекчелер ва байлавучлар гьисапда гелсе, сыпатлыкълардан айры языла, масала: *Къую терен чи тюгюл, тек сай да тюгюл* (10-нчу орфограмманы эсге алыгъыз).

188. Айтылышыны ва язылышыны арасында башгъалыкълар бар сёзлени табып, тюз охугъуз. Авазлар башгъача эшитилеген ерлени тюплерине гъыз тартыгъыз.

1. Мени агъам уллу санлы яш эди. 2. Бөрю боранлы гюн къуту-
рар. 3. Ариден бизге бир атлы гёрюндю. 4. Совхозну сыйырлары
бек сютлю. 5. Къатты янгур тез токътар. (Айт.) 6. Бир гюнлюк ишни
эки гюнге чыгъарма ярамас. 7. Баягъы адатлы гёчювюлню заманы
етишди. (М.Х.) 8. Ахшамгъы чакъ къызарса, чакъ тюзелир; эртенги
чакъ къызарса, чакъ бузулар. (Айт.)

189. Диктант. Точкаланы орнуна тийишли гъарпланы салып, сыпатлыкъланы
гёчюрюгюз. Уьстлерине орфограммаланы номерлерин языгъыз.

Акъш...лт, гёкш...лт, тю...-тюз, бийикс...в,
назикс...в, базыкъс...в, бо...-бош, ахшам...ы,
эртен...и, бугюн...ю, сонг...у, гъаман...ы, дагъы-
ста...лы, юр...лу, хасавюр...лу, гю...люк (иш).

*аччы
янгы
гёкшылт
юкъкъа
итти
ачувлу*

190. Тюрлю белгилени англатагъан сыпатлыкъланы къоллап, къурдашы-
гъызны келпетин сураглагъыз.

44. Такрарлав.

Соравлар ва тапшурувлар.

1. Сыпатлыкъ деп негер айтыла?
2. Даражалы ва даражасыз сыпатлыкълар нечик айрыла?
3. Сыпатлыкъланы даражалары нечик этиле?
4. Сыпатлыкълар къайсы къошумчаланы кёмеклиги булан этиле?
5. Жумлада сыпатлыкълар не йимик къуллукъну кюте?
6. Къайсы къошумчалар озлер къошулагъан сёзлеге аваз якъ-
дан бойсынмай, къайсылары бойсына?
7. Нечик сыпатлыкълар дефис булан языла?
8. Къайсы сыпатлыкълар уллу гъарп булан языла?
9. -гъы, -ги, -гъу, -гю къошумчалар не йимик сёзлерден сонг
аваз якъдан алышынып айтыла?

190. Түпде берилген «Сыпатлыкъланы этилиши» деген таблицаны толту-
ругуз.

Этилеген кълалары	Сыпатлыкълагъа мисаллар
кълумчалар булан тамурлар кълулуп тумурлар ва кълумча кълулуп	тузлу, айланч ачгёз Узайбулакълдагъл адильянгълортлу

191. Табиатгъл экскурсия этигиз. Шогълар гёре гиччирек хабар тизигиз. Ха-
барыгълзда тюрлю-тюрлю сыпатлыкъланы кълламагъл кълрагъл.

192. Түпдеги сёз тагълмланы кълумкълчагъл гёчюрюп, этилишин, маъна-
ларын тенгешдиригиз.

Сильный ветер, сильнейший удар, самый сильный человек;
яркая звезда, ярче солнца, более яркий.

193. Кълумкъл сёз тагълмланы русчагъл гёчюрюгюз. Кълыйн тие буса, «Къл-
мукълча-русча сёзлюкден» пайдаланыгъл.

Кълатты бойлукъл, кълатты топуракъл, кълатты буйрукъл, кълатты
агълым, кълатты буз; уллу къларкъларалы, уллу агъласы, Уллу Ватан даву,
уллу адам.

194. Текстни чебер охугул, суратлавлагъл тергев
бериш. Сыпатлыкъланы байлангълан сёзлери де булан гё-
чюрюп алыгъл. Оланы тизимине гёре чегигиз.

*боппо-бош
анна-ачыкъл*

Арадан йыл гетди. Агълачбашны ювугълунда дагълы да бир къл-
вунлу иш болду.

Уллу машинни ачыкъл кёчюрегинде олтуруп, бир нече агълач-
башлы хоншу юртгъл бара эди. Экисини де аралыгълы он чакълы-
рым тюрюл ёкъл буса да, о юрт башгъл районгъл гире эди. Шолай

юртланы арасындагы ёллар адамшавлу ярашынмай. Муна, гъали де эсги машин къынгыр-чунгур ёлдан аталана туруп, астаракъ бара.

къынгыр-чунгур

Эки де юртну орталыгындагы ёл гиччирек ойтанлыккыга тюшюп гете. Муна, гъали о якъдан да, бу якъдан да бир-бирине къаршы энишлеп гелеген машинлер урунмас учун дагыдан-дагы аста болуп оьтдю.

Арадан он минут да гетмегендир, арtdан машинни кычырагъан авазы эшитилди. Узакъ къалмай, о алгъа чыгып гетип, агъачбашлыланы ёлун гёндеден кырккып токъгады. Шо бираз алда оьтюп гетген машин эди. Ондан элли йыллар болагъан мол санлы бирев, чалт атылып тюшюп, агъачбашлыланы машинине чабып етишди де, уьстюндеги шо багъгы гишини юмарлап ерге алып, тюбюне салып, тумарламагъа, таптамагъа гиришди.

гёндеден

(И. Керимовдан.)

С ё з л ю к: юмарлап – чырмап тутуп, бюклеп; тумарламакъ - мунда: токъаламакъ, тюймек.

45. Сыпатлыкъланы морфология якъдан чечив.

Чечивню планы.

I. Тия гесими. Умуми маънасы, байлангъан сёзю.

II. Морфология белгилери. 1. Алышынмайгъан белгилери: да ражалы яда даражасыз. 2. Алышынагъан белгилери: 1) даражасы: баш, артыкълыкъ, кемлик; 2) атлыкъланы орнуна къоллангъан буса: а) санаву, б) мюлк яда хабарлыкъ къошумчасы болса, беги, санаву, в) гелиши, г) этилген кюю. III. Синтаксис къуллугъу.

Чечивню уьлгюсю.

1. *Гёз гёреген чакъы ер – яп-яшыл авлакъ.* 2. *Тангала шагъардагыларыбыз гелме герек.*

Авуздан чечив	Язып чечив
<p>Яп-яшыл (авлакъ) -сыпатлыкъ. Биринчилей, бу предметни тусюн англата: авлакъ (нечик?) яп-яшыл.</p>	<p>Яп-яшыл (авлакъ) - сыпат. I. Авлакъ (нечик?) яп-яшыл.</p>
<p>Экинчилей, алышынмайгъан белгиси бар - даражалы, алышынагъан белгиси - артыкълыкъ даражада, сёзню гесеги такрарланып этилген.</p>	<p>II. Алышынмай - даражалы, алышына - арт, дараж, гесеги такр.</p>
<p>Уьчюнчюлей, жумлада белгилевюч болуп гелген.</p>	<p>III. Авлакъ (нечик?) <i>яп-яшыл</i>.</p>
<p>Шагъардагыларыбыз - сыпатлыкъ.</p>	<p>Шагъардагыларыбыз - сыпат.</p>
<p>Биринчилей, бу предметни ерине гёре белгисин англата: къайсыларыбыз? шагъардагыларыбыз.</p>	<p>I. Къайсыларыбыз? шагъардагыларыбыз.</p>
<p>Экинчилей, алышынмайгъан белгиси бар: даражасыз.</p>	<p>II. Алышынмай - даражасыз, алышына - кёпл., мюлк - I б., кёпл., б.г., сёз эт. -гъы.</p>
<p>Мунда атлыкъны орнуна къоллангъан, кёплюкде, I-нчи бетни кёплюкдеги мюлк къошумчасы бар -ыбыз, баш гелишде, атлыкъгъа -гъы къошумча къошулуп этилген.</p>	<p><u>III. Шагъардагыларыбыз</u> (къайсыларыбыз? (кимлер?))</p>
<p>Булар ону алышынагъан белгилери.</p>	
<p>Уьчюнчюлей, жумлада иеси болуп гелген.</p>	

195. Чебер охугъуз. Сыпатлыкъланы табып, схемагъа гёре авуздан чечигиз.

Инг къоркунчлу зат –	Инг эрши зат –
Яшыртгъын душманлыкъ.	Къурдашына намартлыкъ.
Инг авур зат –	Инг арив зат –
Пайланмайгъан пашманлыкъ!	Къызгъанчлыкъгъа чомартлыкъ!

(А. Сулейманов.)

196. Гёчюрюп алыгъыз, сыпатлыкъланы схемагъа гёре язып чечигиз.

Янгыра шагъарлар, бавлар гюл ача,
 Якъ-якыгъа атирсув ийислер чача.
 Ялкъвивсуз сеслери бар бюлбюллени:
 Янгылмай макътай аллы гюнлени.
 Алгъышлы ёлубуз эркин ва тюп-тюз,
 Артымлай гюнеши, гъаман да – гюндюз.
 Адамлар, гёнгюллю тюшюп бу ёлгъа,
 Абатын йыр булан алалар алгъа.

*гёкишумал
назиксув*

*сонгу (шини)
сонггъу (ши)*

(М. Къадыров.)

САНАВЛУКЪ

46. Санавлукъну гъакъында англав.

197. Тюпдеги сёз тагъымланы охугъуз. Соравлар салып, айрылгъан сёзлер нени англатагъанны айтыгъыз: предметлени санавун, санавланы атларын, санагъанда предметлени гезигин. Оланы тапкырлар этип языгъыз.

Предметлени санаву нече?	Санавланы атлары нече?	Предметлени гезиги неченчи?
Уьч алма	Егтиге экини къош.	Он биринчи уьй

Тогъуз яш, бешинчи къабат, онгъа къошса алтыны, эллиден тайса йигирманы, отуз дёрт йыл, алтынчы клас, кырккыны пайласа сегизге, етмиш тогъуз манат, уьчючю гезик, биринчи ер, беш алгъан, эки йыр.

Айрылгъан сёзлер бары да санавлукълар бола. Нече? деген соравгъа жавап береген санавлукълар санав санавлукълар, неченчи? деген соравгъа жавап береген санавлукълар гезик санавлукълар бола.

1. Предметлени санавун, санавланы атларын, предметлени санайгъанда гезигин гёрсеген сёзлеге санавлукълар деп айтыла.

Санавлукълар **нече? (нечешер? нечев?) печенчи?** деген соравлагъа жавап бере.

2. Бары да санавлукълар санав ва гезик санавлукълар деп экиге бёлюне.

Янгыз къоллангъан, шолай да атлыкълардан сонг гелген санавлукълар мюлк ва хабарлыкъ къошумчаланы къабул эте, гелишлеге гёре тюрлене. Санавланы атын гёрсетеген ва гезик санавлукълар кёплюк санавну къошумчасын да къабул эте.

3. Санавлукълар жумланы тюрлю-тюрлю уьюрлери болуп геле.

198. Бюртюклени орнуна озюгюзге кыйышагъан санавлукъланы салып языгъыз. Олагъа соравлар салып, къайсы санав экени гёрсетигиз. Санавлукълар жумланы къайсы уьюрлеридир?

Мен ... тувгъанман, ... йылда школагъа ... класгъа охумагъа тюшдюм. Гъали ... класдаман. Бизин класда ... яш бар. Шолардан ... – улан, ... – кызлар.

Мени агъам, ... класны битдирип, институтгъа охума тюшген. Мен де, ... йылда школаны битип, шо институтгъа тюшежекмен.

институт

199. Түпдеги сёз тагымланы гелишлеге гёре тюрлендиригиз. Эки де тилде не йимик башгъалыкълары барны англатыгъыз.

Бир уй – один дом – уйлени бириси.

47. Простой ва къошма санавлукълар.

Бир-бир санавлукълар бир сёзден, бирлери буса эки ва кёп сёзлерден этиле, масала: *бир, эки, элли, алтмыш, етмиш; он эки, юз йигирма сегиз, бир минг тогъуз юз токъсан.*

*алтмыш
етмиш
йигирма*

Бир сёзден этилген санавлукълагъа простой, бирден артыкъ сёзлерден этилген санавлукълагъа къошма санавлукълар деп айтыла.

Простой санавлукълар: бирден онгъа ерли, онлукъланы атлары (он, йигирма, отуз, къыркъ, элли, алтмыш, сексен, токъсан), юз, минг, миллион, миллиард.

Къошма санавлукълар: *он беш, юз етмиш алты, эки юз элли сегиз, минг тогъуз юз токъсан эки, отуз еттинчи, он уьчер, он бирев ва ш.б.*

*миллион
миллиард*

200. Простой санавлукъланы бир тапкъыргъа, къошма санавлукъланы бир тапкъыргъа айырып языгъыз. Къошма санавлукълар булан, атлыкълар къошуу, сёз тагымлар этигиз.

Он, йигирма, юз, отуз дёрт, къыркъ биринчи, он экишер, гокъ-санынчы, минг сегиз юз етмиш, бир миллион уьч юз минг.

201. Түпде берилген сёз тагымлардан къайсылары санавну белгили, къайсылары ювукъ гысапта гёрсете? Сёз тагымланы русчагъа гёчюрюп тенгleshдиригиз. Биринчи бёлюкдеги сёз тагымлар булан жумлалар тизигиз.

1. Он гюн – он гюнлер – он гюнлеге ювукъ – он гюнлени узакъгына. 2. Юз йигирма яш – юз йигирмагъа ювукъ яш. 3. Беш кило –

беш килолар – беш килогъа ювукъ. 4. Минг керпич – минге ювукъ керпич – минг керпичге ювукъ.

202. Уьстдеги тапшурувдагъы сёз тагъымланы бир-бирини арасындагъы башгъалыкълар неден асылы бола, яхшы тергев берип англатыгъыз.

48. Санав санавлукълар.

Санав санавлукълар, маъналарына къарап, бир нече бёлуклеге айрыла: 1) **сав санавланы англатагъан** санавлукълар: уьч, етти, сексен, токъсан, юз он беш; 2) **бёлюм санавлукълар**: бирер, экишер, алтышар, отузар; 3) **жыйылыш санавлукълар**: бешев, онав, еттев; 4) **уьлюш санавлукълар**: уьчню бири, дёртде эки, беш сав, экиден бир.

*етти
сексен
токъсан*

Ярты, ярым деген сёзлер де уьлюш санавлукълагъа гире.

203. Топдеги жумлаланы гёчюрюгюз. Санавлукъланы уьстюне оланы бёлуклерине гёре – сав санавланы – с., бёлюм санавлукъланы б., жыйылыш – ж., уьлюш санавлукъланы – уь. гъарпланы язгыгыз.

1. Европада лап да узун оьзен Волганы узунлугъу уьч минг алты юз сексен километр бар. 2. Каспий денгизни сувуну майданы дёрт юз йигирма дёрт минг уьч юз квадрат километр бар. 3. Биринчи сентябрде мактапгъа биринчилей гелген биринчи класны охувчуларына бирер китап, бешер тетрадь ва экишер ручка уьлешдилер. 4. Ярышларда аркъанны тартып гюч сынамагъа бир яндан алтав, бириси яндан да алтав чыкъды. 5. Разведчиклер уьчев-уьчев болуп айрылдылар. 6. Шу авлакъны дёртден бир пайы бизинки, яртысы – сизинки, къалгъан яны да экевге пайланажакъ. 7. Тангала алтынчылар юргну ягъасындагъы агъачлыкъгъа экскурсиягъа баражакъ. Олар булан, учителлеринден къайры, он биринчи класны эки охувчусу да болажакъ.

километр

204. Түпдеги таблицада берилген санавлукъланы маъналарына гёре ерли-ерине языгъыз, 3-4 сёз тагъым обзюгюзню яныгъыздан да къошугъуз.

Сав санав англата-гъан	Бёлюм	Жыйылыш	Уьлюш
Элли китап Он тогъуз манат Алтышар харбуз Йигирмашар къой	Экишер алма, уьчев геле, бирер адам, эки ит	Сегизев болуп Эки кило Онав чыкъды Бешер къап	Тюшюмню эки-ден бир пайы, юз яш. Ярым сагъат, алтыдан беш пай

49. Сав санавланы гёрсетеген санавлукълар.

Бу санавлукълар предметлени санамакъ учун да, сав санавланы атларын гёрсетмек учун да къоллана ва нече? деген соравгъа жавап бере.

1. Предметлени санаву: *уьч алма, дёрт китап, йигирма эки яш.*

2. Сав санавланы атлары: *Бешге дёртню къошса, тогъуз бола.*

Сав санавланы атларын гёрсетеген санавлукълар гелиш-леге ва санавлагъа гёре тюрлене, мюлк ва хабарлыкъ къошумчаланы къабул эте: Масала: 1) *Мен бешге охуйман.* 2) *Сени де бешлеринг кён.* 3) *Диктапдан мен бешмен, сен нечесен?*

Бу тайпа санавлукълар, атлыкъ булан къоллангъан кююне къарап, жумланы тюрлю-тюрлю уьюрлери болуп геле. Масала: 1. *Сиригде эки юз къой бар* (атлыкъ булан бирче иеси болуп гелген). 2. *Дёрт керен тогъуз – отуз алты* (иеси ва хабарлыкъ). 3. *Тетрадларымны бешисин ёлдашыма бердим, бешни обзюме де къойдум* (толумлукъ). 4. *Жыйын ахшам сагъат еттиде башланажакъ* (сагъат деген сёз булан бирче заман гьал болуп гелген).

205. Санавланы сёзлер булан язып гёчюрюююз. Санавлукъланы гелиш кёшумчаларын айырып, гелишлерин гёрсетгиз.

У л г ю: Он экиге тогъузну кёшса, йнгирма бир бола.

1.67 тайса 49, къала 2.125 кёшса 58, бола.... 3.217 тайса 74, къала 4.225:5=.... 5.47x4=....

206. Тюпдеги сёз тагъымланы русчагъа гёчюрюююз. Эки де гилде оланы кёлланышындагъы баштаылыкъланы англатыгъыз. Бир сёз гагъым булан кьумукъча ва русча жумлалар тизигиз.

Бир гюн, эки улан, дёрт йыл, алты китап, етти ручка, тогъуз аг, он сегиз сыйыр, элли мал, юз токъсан уьч кёзу, беш юз гъайван.

207. Гёчюрюп алыгъыз. Санавлукъланы тюплерине жумланы уьюрю гьисапда гьызлар тартыгъыз.

1.Экибиз де алмаланы киселерибизге тыкъмагъа башладыкъ. Шу агъачлыкъда шо гиши кыйгъан тереклер юзден де кёпдюр. Сав гюн ишлесек, элли терекни кыймагъа болурбуз. Биринчи гюн кьыркъ сегиз терек кыйылды. Шо гюнге ерли кыйылгъан тереклени санаву юз он сегиз бар эди. Биз ишлеген гюнлени ичинде кыйылгъан тереклер - юз алтмыш сегиз. Шолардан элли алтысы - алма, юз он экиси - гертме тереклер. 2.Кюлайым этин эки аякылы итлерден де сакъ сакълажакъны билемен. 3.Гюндюз сагъат бир вакъти эди. 4.Нечик де мен дёрт керен сувукъ заманны, беш керен исси заманны гёрдюм.

(А. Вагъабовдан.)

50. Бёлюм санавлукълар.

Бёлюм санавлукълар бир жура предметлени тенг этилип бёлюнегенин гёрсеге. Олар санав санавлукълагъа **-шар, -гнер** (созукълардан сонг), **-ар, -ер** (гутукълардан сонг) кёшумча-

лар кьошулуп этиле ва нечешер? деген соравгъа жавап бере. Масала: *бирер, уьчер, алтышар, еттишер.*

Кьошма санавлукъларда бѐлюм санавлукъ этеген кьошумчалар артдагъы сѣзлеге кьошула, масала: *он бешер, отуз уьчер, юз эллишер.*

Э с г е р и в. Юзлюклени, мингликлени, миллионланы, миллиардланы англатагъан сѣзлерде бѐлюм санавлукъ этеген кьошумча алдагъы сѣзге кьошула, масала: *-экишер юз, уьчер минг.*

Атлыкъны алдында гелип кьооллангъан санавлукъ тюрленмей, жумланы уьюрю гьсапда ону булан бирче алына. Масала: *Гъарибиз экишер челек чум жьыйдыкъ* (экишер челек **чум** деген сѣзге белгилевюч болуп гелген).

Янгыз кьооллангъан санавлукълар, кѐбюсю тюшюм ва чыгъым гелишлерде кьоолланып, толумлукъ ва гьал болуп геле. Масала: *1) Терекден юлкъуп, иним де, мен де экишерни ашадыкъ. 2) Адамгъа уьчерден тийди.*

208. Охугъуз. Бѐлюм санавлукълар жумланы къайсы уьюрю экенни айтыгъыз.

1. Ижарагъа адамгъа бирер гектар ер тюшдю. 2. Анабыз бизге уьчер кампет берди. 3. Тюкенден гъарибиз алтышар тетрадь алдыкъ. 4. Эт пайланы бирер кило этигиз. 5. Сиривдеги минг малны эки юзер этип айырдыкъ. 6. Тутулгъан балыкъдан адам башына бешерден тийди.

209. Тюпдеги санавланы сѣзлер булан язып, бѐлюм санавлукълар этигиз. Олар булан жумлалар тизигиз.

7, 50, 26. 300.

51. Жыйылыш санавлукълар.

Жыйылыш санавлукълар адамланы санавун жыйым бөлүк этип, бир предмет йимик гөрсөтө. Олар нечөв? деген сорауға жауап бере ва **-ав, -ев** кышумчаланы кемеблиги булан этиле. Масала: *бешев, онав.*

Кышма санавлукъларда бу кышумчалар артагы сөзгө кышула, масала: *юз экев, эки юз он учев* (булай санавлукълар тилде аз кыллана).

Санавлукъ созукъ авазга бите буса, **-ав, -ев** кышумча кышулганда шо аваз тыше, масала: *алты – алтав, етти – еттев.*

Жыйылыш санавлукъ этеген кышумча бары да санавлукъга кышулмай (масала, *йигирма* деген сөзгө кышуп болмай).

Орде эсгерилип гетгени йимик, жыйылыш санавлукълар янгыз адамланы гыкында сөйлөгенде кыллана.

Жыйылыш санавлукълар гелишлеге гөре тырлене, мюлк ва хабарлык кышумчаланы кыбул эте. Жумлада олар тырлю-тырлю уюрю болуп геле. Масала: 1) *Ариден гелеген экевню гөрдюк.* 2) *Устьюбюзге бешев гелип кыалды.* 3) *Бираздан олар еттев болуп ёлгя чыкды.* 4) *Биз алтавбыз, олар буса – сегизев.*

210. Учев деген сөз жумлада иеси, толумлукъ, гыал ва хабарлык болуп гелеген мисаллар ойланып языгыз.

211. Русча берилген сөз тагымыланы кымукачага гөчюрюгюз, нечик гөчюрюлегенине тергев беригиз, башгалыкыларын анлатыгыз.

Трое детей, шестеро щенят, двое саней, четверо ножниц.

52. Уьлюш санавлукълар.

1. Уьлюш санавлукълар, бир санав, сав алынмай, янгыз ону бир гесеги, пайы алынагъанны гёрсете ва *нечеде нече? неченден нече? нечени нечеси?* деген соравагъа жавап бере.

Къумукъ тилде уьлюш санавлукълар уьч тюрлю кюйде къоллана. Масала: *уьчде бир, уьчден бир, уьчде бири.*

1. *Ярты, ярым* деген сёзлер санав санавлукълардан санала. Оьзлени маънасына къарап, олар уьлюш санавлукълагъа ошай. Олар – пай англатагъан сёзлер.

Бу сёзлер экиси де бир маъна англатса да, къолланышында башгъалыкълар бар.

1. *Ярты* деген сёз оьзлени экиге бёлюп, экиге айырып, эки гесек этип болагъан предметлени англатагъан атлыкъланы алдында къоллана. *Ярым* деген сёз буса оьзлени шолай экиге айырып болмайгъан предметлени гъакъында айтагъанда къоллана.

Масала: *ярты алма, ярым сагъат, ярты экмек, ярым йыл.*

2. *Ярты* деген сёз атлыкълардан сонг гелсе, оьзюню тувра маънасын тас этмей. *Ярым* деген сёз буса атлыкълардан сонг гелгенде бир де, *ярты* да деген маънаны бере.

Масала: *ярты алма – алманы яртысы, ярым йыл – йыл ярым.*

Уьлюш санавлукълар гелишлеге гёре тюрленегенде оланы артдагъы сёзю алышына. Масала: *Экиде бирге уьчде бирни къошса, алтыда беш бола.* Уьлюш санавлукълар жумлада кёбюсю гъалда белгилевюч ва толумлукъ болуп геле. Масала: *Авлакъны дёртден бир пайына гъабижсай чачылажакъ.*

Ярты, ярым деген сёзлер гелишлеге ва санавлагъа гёре тюрлене, мюлк ва хабарлыкъ къошумчаланы къабул этмеге бола.

Бир-бир гезиклерде, айрокъда авуз тилде, эки де сёз бирче алынып къолланагъан кюйлер бола, масала: *Аврүүлар басып, ол ярты-ярым болуп битген.*

212. Гёчюрюп языгъыз. Уьлюш санавлукълар жумланы къайсы уьюрю экенни гёрсетигиз.

1. Бизин класда уьчден эки пайы – къызлар. 2. Колхозну чачыв майданларыны дёртден уьч пайында будай оьсдюрюле. 3. Бешде экиге бешде уьчню кьошса, сав бир бола. 4. Эки сав экиде бирге алты сав экиде бирни кьошса, тогъуз бола. 5. Тогъузда еттиден тогъузда дёртню тайса, тогъузда уьч яда уьчде бир къала.

213. Тюпдеги сёзлени алдына ярты, ярым деген сёзлени къыйышагъанын салыгъыз. Рус тилде шо сёзлени орнуна къайсы сёз кьоллана?

Харбуз, ай (заманны англатагъан), минут, гъармут, сагъат, дорба, чапелек, кило.

214. Бюртюклени орнуна ярты, ярым деген санавлукъланы къыйышагъанын салып языгъыз. Олар жумланы къайсы уьюрю экенни белгилегиз.

1. Автобус гелмей къалып, сагъат ... къатма тюшдю. 2. Гъарибиз ... къап ун гётерген эдик. 3. Мен терекге бир челек ... сув тёкдюм. 4. Ахтарыв ишлер... йыл юрюлежек. 5. Экспедиция ай ... къайтажакъ.

экспедиция

53. Гезик санавлукълар.

Гезик санавлукълар предметни санав якъдан гезигин гёрсете ва **печенчи?** (къайсы?) деген соравгъа жавап бере. Олар сав санав санавлукълагъа **-нчы, -нчи, -ынчы, -инчи, -унчу, -юнчу** кьошумчалар кьошулуп этиле. Масала: *биринчи, алтынчы, еттинчи, онунчу, уьчюнчу, йигирма сегизинчи, юз элли дёртюнчу.*

Атлыкълагъа байланып, белгилевюч болуп гелген гезик санавлукълар гелишлеге гёре тюрленмей, кългъан гезиклер-

де бу санавлукълар гелишлеге ва санавлагъа гёре тюрлене, мюлк ва хабарлыкъ къошумчаланы къабул эте. Жумлада олар тюрлю-тюрлю уьюрлер болуп геле.

215. Тюпдеги санавлукъланы гелишлеге гёре тюрлендиргиз. Алышынагъан кююне къарап, олар къайсы тил гесимине ошай?

Экинчи (клас) экинчилер экинчиси

216. Алтынчы деген сёзге хабарлыкъ къошумчалар къошуп, бетлеге гёре тюрлендиргиз. Сёз этеген къошумчаланы белгилегиз.

217. Санавлукъланы сёзлер булан языгъыз. Оланы байлангъан сёзлери булан бирче тюплерине гъыз тартыгъыз. Къутгъарылгъан айыргъычланы салыгъыз.

1. Дюньяда 1 Олимпия Оюнлары 1896 йылда Грецияны Афины шагъарында оьтгерилген. 2. 1980 йыл Москвада оьтгерилген XXII Олимпия Оюнларда къумукъ уланлар Сайпулла Абсайитов ва Магъаммат Абушев гутушуп ябушувдан 1 ерлени алып, Олимпия Оюнланы чемпиону деген атны къазандылар. 3. 1970 йылларда уллу уьстюнлюкlege этишген дюньяны чемпионатларында 1 ва 2 ерлени къазангъан таргъулу кочаплар агъа-ини Насрулла ва Аминулла Насруллаевлени ким танымай!?. 4. 80 йылланы башында 1 Бютюнсоюз ярышларда эндирейли улан Расул Чотанов каратэ ябушувдан биринчи ерни алып, СССР-де биринчилерден болуп, «спортну устасы» деген атгъа ес болду. 5. Гъайдакъ районну Янгыгент юртундан чыкыгъан къумукъ яш Жанболат Мутаев 1990 йылда СССР-ни биринчилиги учун оьтгерилген ярышларда 52 кило авурлукъда Дагъыстанны спорт тарихинде биринчилей боксдан СССР-ни чемпиону болду. 6. 1974 йылда тувгъан ботаюртлу Мурат Сайитов, 1990 йыл Днепродзержинскиде штангадан яшёрюмлени арасында оьтгерилген СССР-ни чемпионатында 1 ерни алып, 16 йыллыкъ чагъында «спортну устасы» деген атгъа ес болду. Ол 75 кг авурлукъда 280 килону гётерген.

(Къумукъ газетлерден ва журналлардан.)

54. Санавлукъланы тюз язылышы.

Къошма санавлукъланы гъар сёзю айры языла, масала: *он алты, эки юз отуз уьч, бир минг тогъуз юз сексен.*

15 орфограмма.

Такрарланып айтылагъан санавлукълар дефис булан языла, масала: *беш-алты, экев-экев, уьчер-уьчер.*

16 орфограмма.

Уллу агъвалатланы, байрамланы атларында къолланагъан санав сёзлер уллу гъарп булан, байрамны англатагъан сёз гиччи гъарп булан языла. Эгер санав цифра булан язылса, байрамны англатагъан сёз уллу гъарп булан языла. Масала: *Сегизинчи март, Тогъузунчу май: 8-нчи Март, 9-нчу Май.*

17 орфограмма.

Санавлар (цифралар) булан язылгъан санавлукълардан сонг гелген къошумчалар дефис булан языла, масала: 6-нчы, 10-гъа.

218. Санавланы сёзлер булан русча ва къумукъча жутлап языгъыз. Эки де тилде простой ва къошма санавлукъланы язылышын англатыгъыз.

6, 9, 11, 15, 200, 217, 1314.

219. Санавлукъланы санавлар булан языгъыз.

1. Алтынчы, биринчи, онунчу, дёртюнчю.
2. Он бешге он бешни къошса, отуз бола.
3. Пастанланы экисин гесдик.
4. Ондан сегизни гайса, эки къала.
5. Уьчевге экишер савгъат тюшдю.

220. Охугъуз. Эки де тилде санавлукъланы къолланышына тергев берип, къумукъчагъа гёчюрюгюз.

Я учусь в шестом классе. В нашем классе – двадцать шесть учеников. Из них – семнадцать мальчиков, девять девочек. В школе три шестых класса. Во всех трех классах учится сто четыре ученика. Все шестиклассники принимают активное участие во всех школьных делах.

221. Календарда гёрсетилген байрам гюнлени атларын языгъыз.

55. Такрарлав.

Соравлар ва тапшурувлар.

1. Санавлукълар деп негер айтыла?
2. Санавлукълар, маъналарына къарап, нечик бёлюкlege бёлюне?
3. Простой ва къошма санавлукъланы не йимик башгъалыгъы бар?
4. Сыпатлыкълар йимик къайсы, атлыкълар йимик къайсы санавлукълар тюрлене?
5. Къошма санавлукълар нечик тюрлене?
6. Санавлукълар жумлада не йимик къууллукъну кюте?

222. Къумукъ тилде санав англатагъан башгъа тюрлю сёзлер де бар. Олар - санавлукълардан этилген башгъа тил гесимлер. Масала: дёртлюк, экибетли, учьшар, биринчилей, бешйыллыкъ ва ш.б. Шу сёзлени санавлукълардан нечик айырмагъа бола? Маънасына къыйышагъан сёзлер булан сёз тагъымлар этип, соравлар салып англатыгъыз. Къумукъ орфография сёзлюкден шолай сёзлени табып, тетрадларыгъызгъа языгъыз.

223. Санавланы сёзлер булан языгъыз. Санавлукълар жумлаланы къайсы уьюрю экенни тубюне гъызлар тартып гёрсетигиз, олар байлангъан сёзлени уьстюне шулай белги салыгъыз -х.

Къаладагъы 15-де залны инг де уллусуна къарай туруп, хыйлы къалдыкъ. О залны узуну 50 метр, генги де шолай.Багъанасыз этилген. Оърден эниш саллангъан гюмюшден ва алтындан этилген люстраны авурлугъу – 4 тон ярым. Ону 365 чырагъы бар.

(М.Ягъияевден.)

Сиз мингсиз, дослар, – мен буса бирмен.

Алты атлы этмей озлер хапар да, алтысы да мени булан сапарда.

(Гъ.Анвардан.)

224. Хрестоматия китабыгъыздагъы къумукъ язывчуланы биография текстлеринден гезик санавлукълары булангъы бирер-экишер жумла язып алыгъыз.

225. Охуп текстге баш салыгъыз. Санавлукъланы сёзлер булан языгъыз. Текстни тили къайсы стилге ювукъдур: илму, ауз тил, китап тил, газет-журнал тил?

Дагъыстанны лап да уллу озени Солакъ Анди Къойсувдан башлана. Ону узуну 332 км етише. Сув майданы 13400 квадрат км бола. Солакъны бассейини республиканы бары да майданыны 1/4 пайын тута. О йылда орта гъисапда 5,6 мм куб м. сувну Каспий денгизге теге. Сувуну кёплюгюнден Солакъ Днепрден 10 керен артда къала буса да, гидроэнергия байлыкъларына гёре ондан оза.

226. Бешинчи деген сёз булан белгилевюч, иеси, хабарлыкъ, толумлукъ, гъал болуп гелген беш жумла тизигиз.

227. Язылышы къыйын тиеген он санавлукъну алып, атлыкълар булан сёз тагъымлар этип, озбашыгъызгъа диктант языгъыз.

56. Санавлукъну морфология якъдан чечив.

Чечивню планы.

I. Тил гесими. Умуми маънасы.

II. Морфология белгилери: 1. Баш формасы (баш гелиште сав санав гёрсетеген сёз). 2. Алышынмайгъан белгилери: а) простой яда къошма; б) санав яда гезик (санав буса, къайсы бёлгюдюр). 3. Алышынагъан белгилери: а) гелиши; б) санаву, мюлк, хабарлыкъ къошумчалары, бети (бар буса).

III. Жумлада къуллугъу.

Чечивню уьлгюсю.

Мен алтынчыдаман, иним буса дёртюнчюде охуй.

Авуздан чечив.

Алтынчыдаман – санавлукъ.

Биринчилей, гезигин гёрсете: мен (неченчидемен?) алтынчыдаман. Баш къалиби – алтынчы.

Экинчилей, алышынмайгъан морфология белгилери бар: простой, гезик.

Мунда теклик санавда, 1-нчи бетни хабарлыкъ къошумчасы бар – ман. Бу ону алышынагъан белгиси.

Уьчюнчюлей, жумлада хабарлыкъ болуп гелген.

Язып чечив.

Алтынчыдаман – санав.

1. Мен (неченчидемен?) алтынчыдаман. Б. къ. – алтынчы.

II. Алышынмай.: прост., гезик; алышына – текл., хабар къош.,

1 б. – ман.

III. Неченчидемен? алтынчыдаман.

228. Санавлукъланы авуздан чечигиз.

1. Мени иним экинчи класда охуй. 2. Бир бёлюкде бешев ишлей эди, бирисинде буса – етгев. Сонг гъар бёлюкде алтышар охувчу

болагъан кюйде пайландыкъ. 3. Биз походда уьч гюн къалдыкъ.
4. Походда гъар школадан бирер юз яш бар эди.

229. Гёчюрюп алыгъыз. Башгъа-башгъа бёлюклеге гиреген бирер санав-
лукъ табып, схемагъа гёре язып чечигиз.

1. Къумукъланы руслар булангъы къатна-
шивлары XVI асруну экинчи яртысында гюч-
ленген. 2. 1860-70-нчи йылларда академик К.Г. Залеман гиччи-
рек русча-къумукъча сёзлюк тизген. 3. 1848 йылда рус офицер Ти-
мофей Макаров Тифлисте къумукъ тилни биринчи грамматика-
сын язып чыгъаргъан. 4. Къумукъ яшлар учун биринчи рус школа
1874 йылда Кёстекде ачылгъан, беш йылдан шолай школа Яхсай-
да да ачыла. 1897 йылгъа Къумукътюзде он рус школа ишлей бол-
гъан. Шо йылгъы маълуматлагъа гёре Дагъыстандагъы халкълар-
дан 9,2 проценти билимли болгъан, къумукъ халкъны арасында
буса шо санав 14, 1 процентге етише болгъан. 5. 1928 йыл бол-
гъунча къумукълар арап языв (ажам), 1938 йылгъа ерли буса латин
языв булан пайдалангъан. 6. Рус языв булан биринчи къумукъ тил-
ни китабын 1938 йылда Абдулгъамит Нугъаевич Батырмурзаев
язып чыгъаргъан.

академик

(«Къарчыгъа» журналлардан.)

ОРУНЧА

57. Орунчаны гъакъында англав.

1. **Яшлар** ёл ягъагъа чыкъды.
2. Гёзетге барагъан ерибиз-
къалын агъачлыгъы булангъы
къоллар.

3. Районгъа олимпиадагъа
бизин класдан **уьчев** гетди.

Олар ял алма олтурдулар.
Шо къолларда гечелер
обгюзлени отлата эдик.

Шончакъы яш
бириси класдан
да бар эди.

гёзет
къол

Эки де тапкырдагы жумлаланы охуп, оланы кѳурулушунда ва маънасында не башгъалыкъ барны айтыгъыз. Шо неден гъасил бола? Эки де тапкырдагы айрылгъан сѳзлени тенглендиригиз. Олардан къайсылары предметни атын, белгисин, санавун гѳрсете, къайсылары атын айтмай гѳрсете? Онг тапкырдагы айрылгъан сѳзлер – **орунчалар**.

1. Предметлени, предметлени белгилерин, санавун англатьп, оланы атларын гѳрсетмейген сѳзлеге орунчалар деп айтыла.

2. Орунчалар гелишлеге ва санавлагъа гѳре тюрлене, хабарлыкъ, бир тайпалары буса мюлк кѳошумчаланы къабул эте.

3. Жумлада орунчалар кѳбюсю гъалда иеси, белгилевюч ва толумлукъ болуп геле.

Жумлада орунчалар атлыкъланы, сыпатлыкъланы ва санавлукъланы орнуна кѳоллана.

Маъналарына къарап орунчалар бир нече бѳлюклеге айрыла: бет, сорав, байлавчу, гѳрсетив, белгилевчю, белгисиз, мюлк, инкарлыкъ орунчалар.

230. Айрылгъан орунчалардан предметни, белгини, санавну гѳрсетегенлерин айтыгъыз. Олар нечик соравлагъа жавап бере? Жумланы къайсы уыюрю болуп геле?

1. Алдыбыздан бир атлы геле. Ону гѳрюп, сююндюк. 2. Ёлну уьстюнде бир къап-къара зат гѳрдюк. Шо затны уьстюне бармагъа къоркъабыз. 3. Арадан он гюнлер оьтдю. Шончакъы гюнлер кюлайымны багъып турдум.

(А. Вагъабовгъа гѳре.)

✓ 231. Бюртюклени орнуна кыйышагъан орунчаланы языгъыз.

1. ... барабыз Сибирь деген элlege (Й. Къ.) 2. ... бек яхшы билемен ... онда неге тюшюп гетгенигизни. (И.Х.) 3. ... мени макътап йырлай, йырны бары да паравулар эшитгенни сюемен. (М. Аб.)

232. Соравлагъа жаваплар языгъыз. Сорав орунчаланы ат тил гесимлер булан алышдырыгъыз.

1. Сен кимсен? 2. Къайсы хабар китапны охудунг? 3. Сагъа нече йыл бола? 4. Сизин юртугъузну аты недир? 5. Юртдан шагъаргъа ерли нечакъы ёл бар?

58. Бет орунчалар.

Бетлер	Бет орунчалар	
	Теклик	Кёплюк
1-нчи бет	мен	биз
2-нчи бет	сен	сиз
3-нчю бет	о, ол	олар

233. Бет орунчаланы табып, оланы бетин, санавун гёрсетигиз, жумланы къайсы уьюрю экени айтыгъыз.

1. Арадан уьч ай гетип, биз бирдагъы къаршылашдыкъ. 2. Бутума авур яра тийип, санитар кыз мени гъаран гетерип юрюдю. 3. Ол тынышны гъава этишмейгенде йимик къаныгъып алды. 4. «Сагъа да яра тийдими, къулум?» – деди ол. 5. Ким эдинг сен мени тавдан тюшюрген, яраланып ятгъан уланны гёрген?

(И. Керимовдан.)

Биринчи ва экинчи бетлердеги орунчалар, учюнчю бетдеги ол деген орунча адамланы англата. Биринчи бетни орунчасы сөйлөвчюню, экинчи бетни орунчасы тынглавчуну, учюнчю бетни орунчасы өзюнчю гыакында сөйлөнгөн предметни гөрсөтө.

Эсгерив 1. О деген орунча адамланы ва адамлардан кыйры бары да предметлени де гыакында сөйлөйгенде кьоллана. 2. О деген орунча атлыкгыа байланып, белгилөвчю болуп гелсе, бет орунча болмай.

Масала: 1) *О – охувчу* (бет орунча) 2. *О охувчу бешге охуй* (гөрсөтөв орунча).

Бет орунчалар сорав ва хабарлык кьошумчалар булан да кьоллана. Биринчи бетде текликде ва кеплюкде сорав кьошумча хабарлык кьошумчалардан сонг геле, масала: *менменми? бизбизми?*

Экинчи бетде текликде ва кеплюкде сорав кьошумча хабарлык кьошумчалардан алда геле, масала: *сенмисен? сизмисиз?*

*сизмисиз?
менменми?
бизбизми?
сенмисен?
сизмисиз?*

234. Менмен, бизбиз, сенсен, сизсиз деген сөзлөге сорав кьошумчалар кьошуп, дөрт жумла кьуругуз.

59. Бет орунчаланы тюрлениши.

Бет орунчалар гелишлөге гөре тюрлене.

Оланы гелиш кьошумчалары аслу гьалда атлыкъланыки йнимик болса да, башигьалыкълары бар.

Гелишлер	Орунчалар					
	мен	сен	о	биз	сиз	олар
Баш г.	<i>мен</i>	<i>сен</i>	<i>о</i>	<i>биз</i>	<i>сиз</i>	<i>олар</i>
Еслик г.	<i>мени</i>	<i>сени</i>	<i>ону</i>	<i>бизин</i>	<i>сизин</i>	<i>оланы</i>
Багъым г.	<i>магъа</i>	<i>сагъа</i>	<i>огъар</i>	<i>бизге</i>	<i>сизге</i>	<i>олагъа</i>
Тюшюм г.	<i>мени</i>	<i>сени</i>	<i>ону</i>	<i>бизин</i>	<i>сизин</i>	<i>оланы</i>
Ер г.	<i>менде</i>	<i>сенде</i>	<i>онда</i>	<i>бизде</i>	<i>сизде</i>	<i>оларда</i>
Чыгъым г.	<i>менден</i>	<i>сенден</i>	<i>ондан</i>	<i>бизден</i>	<i>сизден</i>	<i>олардан</i>

1. *Мен, сен* деген орунчаланы еслик ва тюшюм гелишлердеги гелиш къошумчасы – **и**.

2. *Мен, сен* деген орунчаланы багъым гелишде [н] авазы тюше, [э] авазы (е гъарп), къошумчаны [а] авазы таъсир этип, [а] авазгъа айлана: *мен* – *магъа*, *сен* – *сагъа*.

3. Учюнчю бетде текликни орунчасы багъым гелишде – **гъар** къошумчаны къабул эте: **огъар**. Шо орунчагъа ер ва чыгъым гелишлерде, учюнчю бетни мюлк къошумчасы булангъы атлыкъларда йимик, **-нда**, **-ндан** къошумчалар къошула: **онда**, **ондан**.

4. *Биз, сиз* деген орунчалар еслик ва тюшюм гелишлерде **-ин** къошумчаны къабул эте: *бизин*, *сизин*.

235. Гечюрюп алыгъыз. Бет орунчаланы гелишлерин гёрсетигиз, гелиш къошумчаларын айырыгъыз.

Ёлгъа чыкыгъанда Болат магъа булай деди:

- Ёлда кёп кьой къотанлар кьаршы болажакъ. Оланы итлери бизге чапмай турмас. Чапса, бу да олар булан ябууса, адамлар булан негъакъ татывсуз болмагъа тюшмесин, Алабайны бойнуна йип байлап, къолунга тут.

- Болат агъав, байламагъа суймеймен, ягъы сынажакъ. Ону байламагъа тюнепон гече де кьоймажакъ эдим, уялып кьойдум.

Алабай байламасам да мен айтгъанны эте. Мен айтайым бугъар:
- Алабай, сен бизин кырыыйбыздан тайма! - деп, бу тайма-
жакъ. Озьюню атын айтгъанда, гертиден де, англайгъан йимик,
Алабай, мени бетиме къарап, къуйругъун булгъады.

(А. Сулейманов.)

236. Жаялардагъы орунчаланы тийишли гелишлеге салыгъыз. Гелиш кьо-
шумчаланы айырыгъыз.

1. Батыр - (мен) къурдашым. Ол (биз) кѣп геле. Экибиз де, (биз)
оърдеги уьубюзде олтуруп, дарсларыбызны этебиз. 2. Анабыз
(биз), тез къайтыгъыз деп, бுவарды. Биз (о) айтгъанындан чыкь-
майбыз. 3. (Биз) топуракълар сугъарыла, шо саялы ашлыкъ (сиз)
эсе (биз) яхшы бола.

237. Айрылгъан атлыкъланы орнуна орунчалар салып языгъыз. Иесилени
ва хабарлыкъланы тиоплерине гъыз тартыгъыз. Тиопдеги схемагъа кыйышагъан
жумланы табыгъыз.

1. Акъбилекни тайпасындан гиччи кюлайлар бар. **Кюлайлар**
гъали анасындан айрылмагъан. Бираз уллу болгъанда **кюлайланы**
бирин сагъа берирмен, – деди. 2. Кюлайыма сют берсин деп ана-
ма айтмакъны атамдан тиледим. 3. Уя этип, тиобюне саламлар да
салып, **кюлайны** гелтирдим. 4. Гече юхлама ятгъанда да мени ой-
ларым **кюлайымда** эди. 5. Бир къулакъ буса да, уллу болгъанда
кюлайымдан сакъ ит болмажакъ.

(А. Вагъабовгъа гѣре.)

238. Диктант. Бет орунчаланы тиоплерине жумланы уьуюрю гъисапда гъыз-
лар тартыгъыз, гелиш кьошумчаларын айырып, гелишлерин гѣрсетигиз. Айрыл-
гъан сѣзню тизимине гѣре чечигиз.

- Жалалутдин атым, – деди Жалал, ону кьолун алып.
- Не узун атдыр, эде сакълама кыйын.

– Жалал деп де айта. Сен де айт, суюе бусанг. Фамилиям -Къоркъмасов.

– Нече йыл бола сагъа?

– Бир айдан он эки.

– Мен чи тенглим буса ярай деп тура эдим, – деди о яш, Жалал озюнден бийиклигине тергев берип. – Дагъыстандан мунда дагъы да яшлар бар. Бириси мени къурдашым Элдар. Мен сени ону булан таныш этермен, – деп, ол Жалалны сююндюрдю. – Яхшы яш. Бир класда охуйбуз. Сен не айланасан дагъы мунда яп-янгыз?

– Озьом къарама чыкыгъан эдим шагъаргъа, – деди Жалал.

(М. Ягъияевден.)

60. Сорав орунчалар.

Атлыкълар нечик соравлагъа жавап бере?

Сыпатлыкълар нечик соравлагъа жавап бере?

Санавлукълар нечик соравлагъа жавап бере?

Шо соравлар бары да сорав орунчалар бола.

Бу орунчалар предметлени, оланы белгилерин, санавун токъташдырмакъ учун берилеген соравланы англата.

ким?

не?

нечик?

несе?

нечакъы?

неченчи?

Масала: 1) «Олар кимлердир?» - «Охувчулар» 2) «Охувчулар нече бар?» – «Йигирма» 3) «Олар къайсы школада охуй?» – «Юртну оубр башындагъы янгы школада охуй».

Къумукъ тилде ким? деген сорав орунча янгыз адамланы гъакъында сёйленегенде къоллана. Адамлардан къайры бары да жанлы ва жансыз предметлени гъакъында сёйлейгенде не? къоллана.

Ким? не? орунчалар гелишлеге гёре атлыкълар йимик тюрлене. Къайсы? деген сорав орунча гелишлеге гёре 3-нчю бетни мюлк къошумчасы къошулгъан атлыкълар йимик тюрлене:

Баш г.	<i>къайсы?</i>	<i>(анасы)</i>
Еслик г.	<i>къайсыны?</i>	<i>(анасыны)</i>
Багъым г.	<i>къайсына?</i>	<i>(анасына)</i>
Тюшюм г.	<i>къайсын?</i>	<i>(анасын)</i>
Ер г.	<i>къайсында?</i>	<i>(анасында)</i>
Чыгъым г.	<i>къайсындан?</i>	<i>(анасындан)</i>

Ким? не? деген орунчалар жумлада хабарлыкълар болуп гелсе, олар -дир деген хабарлыкълар къошумча булан къоллана, масала:
О кимдир? О недир?

239. Тюплеги жумлаланы тюз интонация булан охугъуз. Гёчюрюп алып, сорав орунчаланы тюплерин гызыгъыз.

1. Сени лап да яхшы къурдашынг кимдир? 2. Ол неченчи класда охуй? 3. Къурдашынга нече йыл бола? 4. Ол яшайгъан уйлер къайсы авулдадыр? 5. Сиз бош заманыгъызны нечик йиберсиз?

240. Бюртюклени орнуна къыйышагъан сорав орунчаланы салып языгъыз. Соравлагъа жаваплар беригиз.

1. Сизин юртугъуз ... юртдур? 2. О ... ерде ерлешген? 3. Онда ... агълю яшай? 4. Сен ... школада охуйсан? 5. Къызардашынг ... класгъа бара? 6. Сагъа ... йыл бола? 7. Сени къырыйында ... олтура? 8. Класыгъызда ... яш бар, олардан ... къыз, ... уландыр?

241. Сорав орунчаланы табып, оланы гелишлерин гёрсетигиз. Тюплерине гызлар тартып, жумланы кьайсы уьюрю экенни белгилегиз.

– Не хыял, балам, булай кьайсылай?

– Хунзахгьа бараман.

– Кьоркьмаймысан янгыз бу ормандан оьтме?

– Неден кьоркьайым, кьоркьмайман.

– Вагь! – деп, о гиши тамаша бола. – Кьайсы юртлусан?

– Унцукуллу...

– Вагь. Бек тамаша. Атанг-ананг нечик кьойду?

– Мени атам ёкъ. Анам да эрге гетген.

– Унцукулда сен кимлерде турасан дагьы, ананг да эрге гетген сонг?

– Онда бизин кьардашларыбыз бар. Оларда тураман.

(М. Ягьияевден.)

61. Байлавчу орунчалар.

1. Ярышда ким озажакь? – Ким озса, савгьатны шо алажакь.

2. Сен кьайсы авуллусан? – Кьайсы авуллу бусам да, шу юртлуман.

Сорав жумлаланы да, хабар жумлаланы да кьурулуш якьдан не йимик башгьалыгьы бар? Шо неден гьасил бола?

Ким? не? кьайсы? нечев? нечакьы? нече? неченчи? нечик? деген орунчалар жумлада сорав англатмай кьолланса, байлавчу орунчалар бола. Олар аслу гьалда кьошма жумлалардагьы простой жумлаланы бир-бири булан байламакь учун кьоллана.

Масала: 1. Ким гишиге кьую кьазса, оьзю тюшер. (Айт.) 2. Не чачсанг, шону орарсан. (Айт.) 3. Кьайсы янгьа кьарасанг да, гёз гёреген чакьы ер – дангыллыкьлар.

Не, нече, нечик деген сёзлер жумлада гесскчелени кьуллугьун да кюте. Масала: 1. Нече де гьабас этилген иш де болгьан. (А.С.) 2. Бугюн не арив гюндюр! 3. Нечик яхшы охувчудур Умаров Умар!

242. Сорав орунчаланы тюбюне бир гъыз, байлавчу орунчаланы тюбюне эки гъыз тарта туруп, гёчюрюп алыгъыз.

1. Ким эдинг сен, оylumден алгъан мени? Энни нечик табар экенмен сени? (И.К.) 2. Сени не гюнсринг бар? (Аяв.) 3. Мени булай гюнюмде кёмекчи болгъан сен кимсен? (Аяв.) 4. Ону кьолундагъы чырмалгъан зат недир? 5. Не этсем де, ол рази болмады. 6. Харбузланы къайсын гессенг де, бары да бир йимик кып-кызыл эди. 7. Бизин булан ким гележегин гъали де билмейбиз. 8. Озью къаст этсе, биз огъар нечакъы да кёмек этежекбиз. 9. О яш неченчи класда охуй? 10. Неченчи класда охуйгъанын чы билмеймен, кьонакъ яш экенни билмен. 11. Сиз нечик тийишли гёрсегиз, шолай этежекбиз.

243. Не деген сёз сорав орунча, байлавчу орунча ва гючлендирив гесекче болуп гелеген уыч жумла языгъыз.

244. Ким, нечик, нечев, къайсы деген сёзлени сорав орунчаланы да, байлавчу орунчаланы да кьуллугъунда кьоллап, сегиз жумла ойлашыгъыз.

62. Гёрсетив орунчалар.

Гёрсетив орунчалар предметлени, оylчевню, кьадарны, белгилени гёрсете, тек атын айтмай.

М а с а л а: 1. *Муна, шу сиз гёреген тала - шо заман агъачлыгъы кьырылгъан ер.* 2. *«А яш, бу заманда сыйырни къайда элте-сен?»* – деп сорады. 3. *Аз заманны ичинде шончакъы арив чакъ бирден алышынды. (А.В.)*

Гёрсетив орунчалар: *бу, шу, шо, о, о бириси, гьона, она, онагъана, гьоввуна, гьонагъана, шовву, муна, шунчакъы, шончакъы, мунчакъы, булай, шулай, олай, шолай.*

Эсгеривлер. 1. О деген сөз *ким?* деген соравгъа жавап берип, 3-нчю бетни англатса, бет орунча бола; предметлени гёрсетип, къайсы? деген соравгъа жавап берип, жумлада белгилевюч болуп гелсе, гёрсетив орунча бола.

Масала: 1) *О – мени къурдашым.* 2) *Ояш – мени къурдашым.*

1. *Булай, шулай, олай, шолай* деген сөзлер белгилени гёрсетип, жумлада белгилевюч болуп гелсе, гёрсетив орунчалар бола; ишликни ачыкъ этип, гьал болуп гелсе, гьаллыкъ бола.

Масала: 1) *Ол гиши: «Булай гамши магъа тарыкъ тюююл», – деди.* 2) *Булай айлансагъыз, ахшамгъа да битмессиз.*

Гёрсетив орунчаланы бирлери ювукъдагъы предметлени, бирлери буса йыракъдагъы предметлени гёрсете. Тенглешдирип къарагъыз: *бу, шу-шо-о-она, гьона – гьонагъана – гьоввуна.*

Бу, шу, шо деген орунчалар ер ва чыгъым гелишлерде уьнюнчю бетни мюлк кьошумчасы кьошулгъан атлыкълар йимик тюрлене. Бу деген орунчаны башындагъы [б] авазы еслик, тюшюм, ер ва чыгъым гелишлерде гелиш кьошумчаланы [н] авазлары таъсир этип, [м] авазгъа айлана.

Гелишлер	Орунчалар		
	бу	шу	шо
Б. г.	<i>бу</i>	<i>шу</i>	<i>шо</i>
Есл. г.	<i>муну</i>	<i>шуну</i>	<i>шону</i>
Багъ. г.	<i>бугъар</i>	<i>шугъар</i>	<i>шогъар</i>
Тюш. г.	<i>муну</i>	<i>шуну</i>	<i>шону</i>
Ер. г.	<i>мунда</i>	<i>шунда</i>	<i>шонда</i>
Ч. г.	<i>мундан</i>	<i>шундан</i>	<i>шондан</i>

Эсгерив. *Гьона, она, гьоввуна, шовву, гьонагъана* деген гёрсетив орунчалар гелишлеге гёре тюрленмей, тек авуз тилде еслик гелишни кьошумчасын къабул этеген гезиклер ёлугъа:

Гьонаны гёрерсен гьали!

245. Гёчюрюп алыгъыз. Гёрсетив орунчаланы тюплерин гызыгъыз, гелишлерин гёрсетигиз.

1. – Шу ишге инг башлап Сабир гюнагълы, – деди Макашарип. – Нина Михайловна, яшыртгъын кърумну гъакъында айтгъан да шу, ону ят адамлагъа табушдургъан да шу. (К.А.) 2. Зайнулла бу ишни бек ушатды. (К.А.) 3. Юргну бир башындагъы Гъасанбек болмагъан буса, шу иш муна шолай къалма да къалажакъ эди. (И.К.) 4. Гёрсетип магъа шону да, бу Халимбек бир якъгъа багъып тайышып бара. (И.Х.) 5. Башлап муна шу ит булан, Алагав булан, ябушдурайыкъ, муну къркютса, гъона о бириси булан ябушдурарбыз. (А.С.) 6. Шо минутларда кърмукъ кызардашлар оьзлер нечик уллу адамлар булан дос болгъанны ва шоланы бириси оьзлени баласындан, арадан кърк йыл гетген сонг, кърванажагъын билмей эдилер. (Р.Р.)

246. Бу, шо, гъввуна деген орунчаланы кърллап, жумлалар тизигиз.

247. Бюртюклени орнуна гёрсетив орунчаланы салып языгъыз.

1. ..., ... гёрюнеген совхозну кърй къротаны. 2. ... эки минг кърй сакълана. 3. ... ерге ... халкъ негер жыйылгъан? 4. Сиз, ..., ... уйде яшажакъсыз. 5. Кимлердир ... гелегенлер?

63. Белгилевчю орунчалар.

Бу орунчалар предметлени белгилей ва къруршай (*бютюн, бары*) яда айырыв (гъар) маъналаны англата.

гъар-бир
гъар ким
бары да

Белгилевчю орунчалар шулардыр: *гъар, савлай, бары, бютюн, оьз, гъар-бир, гъар ким, баягъы.*

248. Г'ёчюрюп языгъыз. Белгилевчю орунчаланы жумланы уыюрлери гъи-сапта гъызлар тартып г'ёрсетигиз. Гелишлени белгилегиз.

1. Оъзю булан битмеген гъакъ-гъисабым. Бары да зат бар Къа-закъны эсинде. (Й.Къ.) 2. Биревлер бола бир чагъында бары да халкъ гъакъыл алагъан, оъзлени айлана ягъында гъар заман адам-лар болагъан. (А.С.) «Атанг айтгъан гъар-бир сёз – закон, – дей эди, – сизге». (А.С.) 4. Гъар кимге кюлеп турмакъ ошамай дей кызы-яшъа. (А.С.)

Гъар, бары да, оъз деген орунчалар мюлк кюшумчалар булан да кюллана. *Гъар ва бары* деген орунчалар 1-нчи, 2-нчи бетни кёплюкню ва 3-нчю бетни мюлк кюшумчала-рын къабул эте, *оъз* деген орунча буса мюлк кюшумчаланы къайсы булан да кюлланма бола. Бары деген орунчагъа мюлк кюшумчалар кюшулса, шо орунчаны ягъында да гесекче кю-шумчалар кюллана: *барыбыз да, барыгъыз да.*

Бетлер	Теклик	Кёплюк
1-нчи бет	-	<i>барыбыз да, гъарибиз</i>
2-нчи бет	-	<i>барыгъыз да, гъаригиз</i>
3-нчю бет	-	<i>барысы да, гъариси</i>

Оъз

Бетлер	Теклик	Кёплюк
1-нчи бет	<i>оъзюм</i>	<i>оъзюбюз</i>
2-нчи бет	<i>оъзюнг</i>	<i>оъзюгюз</i>
3-нчю бет	<i>оъзю</i>	<i>оъзю</i>

Бары, гьар, оз деген орунчалар мюлк кьошумчалар булан кьолланса, олар озлер белгилейген сьзден сонг геле, кьошумлукь бола, масала: *мен озюм, биз барыбыз да, сиз гьаригиз.*

Озю, барысы да, гьариси деген орунчаланы гелишлеге гьре тюрленивю.

Гелишлер	Орунчалар		
	озю	барысы да	гьариси
Баш. г.	<i>озю</i>	<i>барысы да</i>	<i>гьариси</i>
Еслик г.	<i>озюшо</i>	<i>барысыны да</i>	<i>гьарисини</i>
Багьым г.	<i>озюне</i>	<i>барысына да</i>	<i>гьарисине</i>
Тюшюм г.	<i>озюш</i>	<i>барысын да</i>	<i>гьарисин</i>
Ер г.	<i>озюнде</i>	<i>барысында да</i>	<i>гьарисинде</i>
Чыгьым г.	<i>озюнден</i>	<i>барысындан да</i>	<i>гьарисинден</i>

249 Бюртюклени орнуна белгилевчю орунчаланы яза туруп, гьчюрюп алыгьыз. Олар жумланы кьайсы уьюрю болуп гелген?

1. Биз ... экишер терек орнатдыкь. 2. Совхозгьа кьемекге оьр класланы охувчулары ... чыкьдылар. 3. Учитель ... янгьа айры тапшурув берди. 4. Дарслардан сонг ... гюн класны биз ... тазалайбыз. 5. ... халкь ... тарихин, маданиятын сакьлап, оьсдюрге герек.

250. *Озю, барысы да* деген орунчаланы еслик ва тюшюм гелишлерде кьоллап, жумлалар тизигиз.

64. Белгисиз орунчалар.

Белгисиз орунчалар белгисиз, ачыкь тюгюл, мекенсиз предметлени, белгилени, санавланы гьакьында сьйленегенде кьоллана.

Белгисиз орунчалар шулардыр: бир нече, бирев, бир, паланча, пеленче, тюгенче, неме, недиресе, кимесе, кимесе бирев, бир зат, бир-биревлер, къайсы-бири.

бир нече
бир зат
недиресе
кимесе
пеленче

Бир-бир белгисиз орунчалар сорав орунчалагъа къошумча къошулуп яда сёз такрарланып этиле, масала: нече? -бир нече, бир-бирев, не? – неме, ким-кимесе, къайсы? – къайсы – бири ва ш. б.

Бир деген сёз къумукъ тилде тюрюлю-тюрюлю маъналарда къоллана. Эгер о атлыкъланы алдында гелип, белгисиз маъна англата буса, белгисиз орунча бола.

Масала: Сизин абзаргъа мен танымайгъан бир адам гирип гетди (тенглейдир: бир адам – ким буса да бирев).

251. Гёчюрюп алыгъыз. Белгисиз орунчалар жумланы къайсы уюрю бо-луп гелгенни тюплерине гъызлар тартып гёрсетигиз.

1. Бир зат аян болса, кимге билдирейим? (И. К.) 2. Арадан хыйлы гетип, ортадагъы бир терекни тюп ягъында чырхылар гербенди, бирев гёрюндю. (И. К.) 3. Алавутдин, бир затгъа да къарамай, машинин де ягъып, Махружатны артындан гетди. 4. Арадан бир нече гюнлер оьтдю, гезикли къаттыгюн етишти. (М.Х.) 5. Кимесе бирев чю дюр эди шо хабарны айтгъан. 6. Бир нече йыллардан биз дагъы да гёрюшдюк.

252. Бир деген сёзню сапавлукъну ва белгисиз орунчаны орунда къоллап, эки жумла тизигиз. Жумлаланы схемаларын этигиз.

253. Точкаланы орнуна маънасы кыйышагъан белгисиз орунчаланы са-лып языгъыз. Айрылгъан сёзню тизимине гёре чечигиз.

1. Ариден ... сюдюр гёрюндю. 2. Агъачлыкъны ичинде биз ... къаршылашдыкъ. 3. Аякъларымны тюбюнден ... чыгъып къач-

ды. 4. Ёлгъа чыкыгъанлардан ... хабар да ёкъ эди. 5. Жыйылгъанлар ки ... атып, кычырып кюлей эди. 6. Къачгъанланы ... тутуп алып гелдилер.

65. Инкарлыкъ орунчалар

Инкарлыкъ орунчалар инкар этив, ёкълукъ маъна бере. Олар сорав, белгисиз орунчаланы алдына **гъеч** деген сёз салынып, бир-бирде буса олардан сонг **да**, **де** гесекче къолланып этиле.

Инкарлыкъ орунчалар: *гъеч, гъеч ким, гъеч бирев, гъеч бир зат, бир зат да, бирев де, биревнюки де.*

Масала: 1) *Бугюн бизге гъеч бирев гелме-ди.* 2) *Биз баргъанда къошда бирев де ёкъ эди.* 3) *Оңу гъакъында мен гъеч бир яман зат эшит-мегенмен.*

*гъеч ким
гъеч бирев
гъеч бир зат
бир зат да*

Эсгерив: *Гъеч бир зат, бир зат да* деген орунчалар белгилени англатагъан сёзлер булан къолланса, шо сёзлер бир деген сёзден сонг салына (уьстдеги 3-нчю жумлагъа къара).

254. *Гъеч ким, бир зат да, бирев де* деген инкарлыкъ орунчалар булан жумалалар языгъыз. Оларда баш уьюрлени тюплерине гъызлар тартыгъыз.

255. Белгисиз орунчаланы орнунда инкарлыкъ орунчаланы къоллап, жумалаланы алышдырыгъыз. Нечик алышыныв болгъанны англатыгъыз.

1. Биз гирип баргъанда онда бирев бар эди. 2 Тавну башында бир зат гёрюне эди. 3. О йыракъ ерлеге сени булан ким баражакъ?
4. Шу дорба биревнюки чи дюр.

256. Белгисиз ва инкарлыкь орунчалар гелишлеге гёре бир йимик тюрлене. Тюддеги орунчаланы, сораулар да салып, гелишлеге гёре тюрлендиригиз. Оланы тюрлениши гьакьында айтыгьыз.

Бир зат, кимесе, гьеч бирев.

257. Тюддеги жумлаланы кьумукьчагьа гёчюрюгюз. Русча ва кьумукьча инкарлыкь орунчаланы жутлап язып, гелишлерин гёрсетигиз.

Если за день ничему не научился, зря прожил день. 2. За напрасный труд никто спасибо не скажет. 3. Родную мать никем не заменишь. 4. Не с кого спрашивать, когда сам виноват.

(Рус айтывлар.)

258. Табиатны буссагьатгьы заманын гёрсетеген суратгьа гёре, болгарча чакьы орунчаланы тюрлюлерин кьоллап, сочинение языгьыз.

66. Мюлк орунчалар.

Мюлк орунчалар еслик англата. Олар тюрлю-тюрлю орунчаланы еслик гелишдеги кьалибине -ки кьошумча кьошулуп этиле.

Масала: *меники, сеники, онуки, бизинки, сизинки, шонуки, объюн-юки, гьарисиники, биревнюки* ва ш. б.

Эсгерив. Орунчалар еслик гелишде атлыкьланы алдында кьолланып, белгилевюч болуп гелсе, мюлклюкню де англата, масала: *мени китабым, сизин китабыгьыз*.

Мюлк орунчалар гелишлеге гёре тюрлене, жумлада ону тюрлю-тюрлю уьюрлери болуп геле.

259. Мюлк орунчаланы табып, олар жумланы кьайсы уьюрю экенни гёрсетигиз.

1. Бу китап – меники. 2. Объюнгнюкилерин нече де аявлап
3. Шо уллу кьуйрукьлу кьой сизинкими? 4. Бу-

гюнго оюнну бизинкилер утма герек. 5.Гьарисиникинден ала туруп, ол челегин сып-сылама эгди. 6. Оланыкинден кьайры, биревнюкине де тиймеген.

260. Тюдде берилген жумлаланы тилде кьолланышында не башгьалыгы бар? Рус тилге олар ичик гьчюрюле?

1. Мени уйлерим – шу. Шу уйлер-меники.
2. Биз сени кьпден берли таныйбыз. Биз сени атанг-анангны кьпден берли таныйбыз.

оцук
шонцук
оьзюшоки
биревнюки

Сиз, сизин деген орунчалар биревге абур, сый этип багьагьанда, сьйлейгенде **Сиз, Сизин** деп, уллу гьарплар булан языла.

261. Шо кьалиплени ва башгьа тюрлю орунчаланы да кьоллап, белгили бир темагьа гьере диалог (экевни арасындагы лакьыр) кьуругьуз яда биревге кагьыз языгьыз.

67. Орунчаланы тюз язылышы.

Эки сьзден этилген гьерсетив орунчалар кьошулуп языла. Масала: *онагьана, гьонагьана, мунагьана, шончакьы, шунчакьы, мушчакьы.*

18 орфограмма.

262. Орфограммада берилген сьзлени учьюсю булан жумлалар тизигиз.

Айры-айры сьзлерден этилген белгилевчю орунчалар айры языла: гьар ким, гьар зат, бары зат. Тек: *гьар-бир.*

19 орфограмма.

263. *Гъар-бир, гъар ким* деген орунчалар булан жумлалар языгъыз.

1. Башгъа-башгъа сёзлерден этилген белгисиз орунчалар, инкарлыкъ орунчалар айры языла.

Масала: *бир пече, бир зат; гъеч ким, гъеч бир зат.*

2. Эсе деген гесек къошулуп этилген орунчалар бирче языла: *недиресе, кимесе.*

20 орфограмма.

264. *Бир нече, гъеч ким* деген сёзлер булан жумлалар языгъыз. Оланы синтаксис якъдан чечигиз.

Мюлк орунчаланы -ки къошумчасы алдындагъы сёзню аргъувунуна къалынлыкъда, инчеликте, эринликде, эринсизликде бойсынмай, масала: *шоноуки, объюноуки, биревноуки.*

21 орфограмма.

265. Уьстдеги орфограммадагъы уьч сёз булан жумлалар тизигиз. Оланы рус тилге гёчюрюп, орунчаланы къолланышындагъы башгъалыкъланы англатыгъыз.

266. Текстни чебер охугъуз, огъар баш салыгъыз. Орунчалары булангъы жумлаланы алып, орунчаланы уьстюне къысгъартып бёлюклерин языгъыз.

Командир Алибек от-ялын болуп алгъа бара. Шо вакътиде къаршыдагъы уьйню терезесинден пулемёт урула. Ону къаркъарасы, атдан ташланып, хола гесекдей ерге тюше, ювугъунда дагъы да эки-уьч атлы ерге йыгъыла. Шо уьйге багъып тувра чабыв токътала. Ибрай суюкелип Алибекни уьстюне етишмеге къарай. Пулемёт башын гётермеге къоймай. Шо заманда орамны биревю боюндан Егор чыгъа. О терезеден граната ташлай. Пулемёт тына. Ибрай Алибекни уьстюне чаба, къучакълап алып, башын гётере, амма ол сессиз. Пулемётну гюллелери ону къатгъан тёшюн элек-

дей этген. Ибрай оьзюню аявлу командиринден, ювукъ адамындан айрыла.

Душман булангъы бу ябушувда бизинкилер уьстюнлюк къазана. Отряд, кёп дав савут да, сурсат да, есирлер де алып, оьз позициясына къайта.

Сёзлюк: *есир* – къаршы ябушагъан якъдан къолгъа тюшген адам; *позиция* – мунда: ерлешип токътагъан ери.

есир

68. Такрарлав.

Соравлар ва гапшурувлар:

1. Орунчалар къайсы тил гесимлени орнунда къоллана?
2. Оьзюню маьнасына i ёре орунча атлыкълардан, санавлукълардан, сыпатлыкълардан нечик айрыла?
3. Орунчалар нечик тюрлене?
4. Белгисиз ва инкарлыкълар орунчалар нечик этиле? Олар нечик языла?
5. О деген сёз къачан гёрсетив, къачан бет орунча бола?
6. *Сени китабынг, сени гёрдюм* деген сёз тагъымлардагъы орунчаланы не башгъалыгъы бар?

267. «Орунча» деген теманы башындан такрарлап, изложение язмагъа генглешген план къуругъуз.

268. «Хрестоматия» китапда берилген А. Магъамматовну «Бизге тюшген китап» деген шиьрусундан орунчаланы айырып, таблицагъа языгъыз. Оьзюгюзню яныгъыздан мисаллар къошуп, таблицаны толумлашдырыгъыз.

Орунчаланы бёлуклери

Мисаллар

269. «Орунчаланы тюз язылышы» деген орфограммалагъа гиреген сёзлени диктанты.

270. Къайсы, обзю, гъариси деген орунчаланы гелишлеге гёре тюрлендиригиз, гелиш къошумчаларын айырыгъыз.

271. Текстни гёчюрюп алыгъыз. Орунчаланы гелишлерин, олар жумланы къайсы уьюрю экенни гёрсетигиз. Айрылгъан сёзню фонетика якъдан чечип, маънадашларын айтыгъыз, схемагъа къыйышагъан жумланы тюбюн гъызыгъыз.

Бир юртда бир ярлы болгъан. Ону къатыны оьлюп, уьч къызы-яшы къалигъан болгъан. Атасы къызларын кёп сюе болгъан. Буланы хоншусунда бир къатын да болгъан. Бу къатын, атасына гелмеге сююп, гъар гюн къызланы чакъыра, буланы башларын жувуп, чачларын тарай:

– Атагъызгъа мени алсагъыз, сизге мен муна шулай **яхшы** къарар эдим, мен этмежек яхшылыкъ ёкъ эди, – дей болгъан. Къызлар да гъар гюн, гъар гече атасына:

– Атам, шо къатынны бизге ана этип ал дагъы хари, – деп ялбара болгъанлар.

Атасы:

– Къоюгъуз, къызлар, мен таныйман; сиз айтагъан къатын яхшы къатын тюгюл, – деп, гери уруп къоя болгъан.

Къызлар кёп инжитгенде атасы бир гюн, гёнчарыкъларын ирахысына къысдырып:

– Шу чарыкъларым чиригенде алажакъман, – дей

69. Орунчаны морфология якъдан чечив.

Чечивню планы.

I. Тил гесими. Умуми маънасы.

II. Морфология белгилери. 1. Баш формасы (баш гелиште теклик санав). 2. Алышынмайгъан белгилери: а) бёлгю, б) бети (бет орунчаланы). 3. Алышынагъан белгилери: а) гелиши, б) санаву (бар

буса), в) мюлк ва хабарлыкъ къошумчалары, оланы бети, санаву (бар буса).

III. Синтаксис къуллугъу.

Чечивню уьлгюсю.

Заман гъали бизге шулай айлангъан. (Й. Къазакъ.)

Авуздан чечив	Язып чечив
<p><i>Бизге</i> - орунча Биринчилей, предметни гёрсете: айлангъан (кимге?) бизге. Баш къалиби - биз. Экинчилей, алышынмайгъан морфология белгилери бар: бет орунча, I-нчи бетде, кёплукде. Мунда багъым гелиште къоллангъан - бу ону алышынагъан белгиси. Уьчюнчюлей, жумлада толумлукъ болуп гелген.</p>	<p><i>Бизге</i> - орунча I. Айлангъан (кимге?) бизге. Б.къ. - биз. II. Алышынмай.: бет ор., I б., кёпл.; алышына: багъ. III. Кимге? бизге (айлан- гъан).</p>

272. Гёчюрюп алыгъыз. Орунчаланы тюплерине гъызлар тартыгъыз. Эки орунчаны авуздан, къалгъанларын уьлгюге гёре язып чечигиз.

1. Бу хабарны о анасына айтды, анасы буса Давутгъа етиш-
дирди. /Ш.А./ 2. Булутлар бюркелишип, буз явса, бурлугъуп сен
кимни уьуне гирерсен? /А.Я./ 3. Гъар кимни де бир дерти, тир-
менчини сув дерти. /Айт/. 4. Оьзюнгниюки тюз буса, гъеч бир зат-
дан тартынма. 5. Бир юртда гъар гёрген затны тергеп, сынап юрюй-
ген бир къарт болгъан. /Аяв./ 6. Ёлдашлары бир зат да айтмай къой-
ду. /И. К./ 7. Не этген эдим мунча мени халкъыма бир айланып
мени уьстюме гелмесге? /Й.Къ./

70. Йыл боюнда гечилген материалны такрарлав.

273. Түпдеги текст булан шулай ишлени этигиз: 1) чебер кюйде охуп чыгып, огъар баш салыгыыз; 2) текстни стилин англагыгыыз; 3) бир сёзюню фонетика якъдан ва тизимине гёре, бир жумланы синтаксис якъдан чечигиз; 4) экинчи жумладан атлыкъланы, сыпатлыкъланы, санавлукъланы ва орунчаланы морфология якъдан авуздан чечигиз.

1944-нчю йылны февралында «Грозненский рабочий» деген газет Кавказны игит уланы Ирбайхан Бийболатовну гъакъында язгъан. 1943-нчю йылны январыны сувукъ гюннюнде Пролетарская станцияны ягъында гючлю дау болгъан. Бир кысгъа гюнню ичинде он атака болуп тура эди. Къыйын вакътилерде Ирбайхан озю пулемёт булан атыша, душманны кыра. Къатты дау юрюлюп турагъанда Ирбайхан эретура ва пулемётун башгъа ерге тартмагъа сюе. Шо заманда ол гюлле тийип йы гъыла.

Врачлар Ирбайханны оylumден къутгъара.-Ол госпитальдан уюне булай язгъан: «Мен авур яралангъан эдим. Адамлар сизге мен оылген деп билдирген буса, олагъа айып этмеге тюшмей. Гёресен, анам, мен саппа-савман».

274. Түпдеги сёзлени гесеклеге бёлгююз, нечик этилгенни англагыгыыз.

Тюкенчи, бавчулукъ. къаракъуш, бугюн, къайнар, ата-ана, чалт-чалт, онлукъ, вагандаш.

275. Түпдеги гесекни чебер кюйде охугъуз. Сынаплыкъланы, санавлукъланы, орунчаланы табып айтыгыыз.

Санайым демеге, санавгъа кёпсюз,
Сызылгъан тангдагы юлдузду кёксюз.
Уялар чакъысыз сиз ярлардагы.
Урлукълар чакъысыз сиз нарлардагы.
Учгъунлар чакъысыз гюндеги, дослар!
Умутлар чакъысыз мендеги, дослар!
Сиз мингсиз, дослар, минг,

Мен буса бирмен.
Минг сувун ичгендей шатман мен, кюрмен.
Бу яшав – бир гёк тын, бир чачыв майдан.
Мен сизсиз чачмасман, мен сизсиз сюрмен.

(Гь. Анвар.)

276. Текстни чебер охугъуз, сонг гёчнорюп языгъыз; гьар тил гесимден бирерни алып, морфология якъдан язып чечигиз.

Гечикген савгъатны байрамы.

Абдулгъаким яшларыны яшларын эпсиз сюе. Магъачкъалада яшайгъан уланы Гьаракансайтни яшлары алда йимик кёп чю гелмей. Олар да уллу болгъан дагъы, арив ерлерде охуйлар. Чола болгъанда гелип, уллатасын гёрюп гетелер. Хасавюртдагъы уланы Солтансайтни ва кызы Патиматны яшлары чакъда-чакъда геле, бираз туруп гете.

Абдулгъакимге Игит ат берилгенге байлавлу болуп жыйылгъан къурдашлар, къардашлар тозулду. Юртда къалгъан кызыны уланы Къазбек огъар ону-муну этегенде кёмеклеше. Бир гюн булар абзарда айланып турагъанда газетлер гелтирди.

Оланы биринде оьтген байрамны гъакында язылгъан. Абдулгъаким де, агълюсю Насипли де абзардагъы гиччи гётермени тюрбюнде олтурду ва Къазбекге газетни охумакъны тапшурду.

«Шо гюн эртен кёкню къара булутлар къуршагъаан эди. Сагъат онгъа таба булутлар кёк ургъан шайтанлардай яйылды, гюн исси шавлаларын ер юзюне чачды. Гъатга табиат да бугюн уллу байрам экенге шекленегенде йимик эди. Дагъыстанны шагъарларындан, юртларындан машинлер, автобуслар, сирив-сирив болуп, Чагъаротаргъа ёл сала. Ону себеби – бугюн мунда Уллу Ватан дагну ортакъчысы Абдулгъаким Исмайыловгъа Россияны Игити деген сыйлы ат берилегенине байлавлу байрам оьтгерилегени.

(Г. Кьонакъбиевден.)

277. «6-нчы класда мен ана тилден нечик билимлеге ес болдум» деген темагъа сочинение языгъыз.

VII КЛАС

*Ана тилим берген билим,
Салгъан мени тюз ёлгъа.
Ана тили булан анам
Кёп алгъан мени къолгъа.
П. Абукова.*

VI КЛАСДА ГЕЧИЛГЕН МАТЕРИАЛНЫ ТАКРАРЛАВ

278. Сёзлени морфология гесеклеге бёлюгюз. Гъар къошумчаны кютеген къуллугъун англатыгъыз.

Бавчулукъ, къойчулар, акъшылт, гавларда, енгилсув, биринчи, ёлдашлыкъ, боюнса, кюрекни.

279. Соравлагъа жаваплар языгъыз.

1. Диалект сёзлер деп нечик сёзлеге айтыла? Диалект сёзлер адабиятта къолланма боламы?

2. Ортакъ сёзлер деп нечик сёзлеге айтыла? Мисаллар гелтиригиз.

280. Гёчюрюп алыгъыз, эсгиленген сёзлени тюплерине гъызлар тартыгъыз.

1. Сен, къазагъым, атланмагъа суюгенде сыгъанакълар бузуп, ёл салдың. (А.Я.) 2. Мегъдеринг булан, къазакъ, садагъынг, садагъынгни сени гёрген мурзалар салам берген герти, аян ирдири деп. (А.Я.) 3. О тавларда ирк ясакълар алмагъа биз, бёрю акъай, шавхал бийлер тюгюлбюз. (А.Я.) 4. Хыйлы яхшы уланлар инкъылап учун жан берди. (М.Я.) 5. Майны 13-нде Татув, Темирханшур адагъы гимназияны битдирип, аттестат алгъанны Уллубий биле эди. (М.Я.)

281. Түпдеги сёзлер нечик этилгенни англатыгъыз.

Ёлавчу, башлыкъ, бичен, таракъ, кюрек, оыгюзьемиш, белбав, бугюн-тангала, ата-ана.

282. Атлыкъланы байлангъан сёзлери булан айырып языгъыз. Къайсы гелиште экенни айтыгъыз.

...Аягъындагъы гёнчарыкъланы учлары чана йимик оьрге къайтгъан, аркъасындагъы ямавлу тери гону да булан юрьюген дагъыстанлы яшлар бугюн лётчиклер болуп учмагъа башладылар, инженерлер, адвокатлар, докторлар болмагъа башладылар. Беш керен бешни гысабын этип бажармайгъан дагъыстанлы загъматчыланы балалары юз миллионлардан, миллиардлардан гысап береген болдулар. Гъалиден он беш йыл алда сёйлеме ихтияры ёкъ, авзуна кирит урулгъан бизин йимик къартлар бугюн, Москвагъа да барып, оьр болгъан уллу ёлдашлары янында гертиге герги деп сёйлеп болагъан болдулар. Биз бугъар яхшылыкъ деп айгмай, не деп айтайыкъ.

(А. Магъамматов.)

283. Изложение этип языгъыз. Оьзюгюз сайлап, беш атлыкъны толу кюйде чечигиз.

Алихан Атаевични яш заманы шатлыкъда оьтген деп айтмагъа болмайбыз. Ол, яш болуп яшлыкъны татывун билмеген, жагъил болуп, жагъиллик этмеген. Оьзюне 14 йыл болагъанда ону атасы оьле. Сабанчыны уланы сабанчылыкъ булан машгъул бола, сюре, чача, нечик де баш амалын эте. 1930-нчу йылларда, оьз юртунда колхоз къурулмагъа башлагъанда, Алихан шо колхозгъа башлап гирген.

Алиханны гъаракатчылыгъына, бажарывчулугъуна къарап, бир йылдан сонг охумагъа йибергенлер. Буйнаскиде юрт хозяйство рабфакда охуйгъанда Алиханны къурум ишлени бажарагъанлыгъы, оьзю йимик яш уланлагъа ва къызлагъа янашып болагъанлыгъы гёрюнген. Ол комсомол ишге алынган.

Комсомолда ишлейген вакътисинде Алихан, гъеч бир кыйынлыкъгъа да къарамайлы, тапшурулгъан ишин тартынмай кюте болгъан. Ол оъз яшавун яхшы эгемен деп къарамагъан, даим жамият яшавну гъайын этген. Шо саялы да Алихан яшёрюмлени абурун къазангъан. Юртлулары буса Алиханны колхозну председатели этип сайлагъанлар.

(М. Темирбекова.)

284. Гёчюрюп алыгъыз, сыпатлыкъланы чечигиз.

Туманлы гюн турна къонгъан аччы ер,
Тумансызда агъялманны яшыргъан.
Аччы ерде тюлкю тутгъан ач эгер,
Ашлы ерде акъ тёнгекге баш ургъан.

(Анвар.)

285. Тюпдеги гесекни охуп оъзюгюзню сёзлеригиз булан хабар этип языгъыз. Санавлукъланы ва орунчаланы чечигиз.

Эки ёлдаш

Агъачлыкъ булан эки ёлдаш бара турагъанда бирден булагъа аюв ёлугъуп къалгъан. Оланы бириси къачып, терекге минип яшынгъан, экинчиси буса ёлда къалгъан, ол, не этегенни билмей, оылген гиши болуп, ёлда созулуп, ятып къалгъан. Аюв, бугъар ювукъ барып, ийислеме башлагъан; бу тыныш алывун да токътатгъан.

Аюв, ону бетин ийислеп, оылген деп, гетип къалгъан. Аюв гетгенде терекдеги ёлдашы тюшюп кюлеп йиберген.

– Гъы, аюв сени къулагъынга не айтды?

– Къоркъунчукъ болгъанда оъзюню ёлдашларын къоюп къачагъанлар – яман адамлар, – деп айтды.

(Л. Толстой.)

286. Сёз тагъымланы рус тилге гёчюрюгюз. Къумукъ ва рус тиллерде савнавлукълар, атлыкълар нечик къолланагъанны айтыгъыз.

Бир китап, бир терек, бир стол, бир китапны, дёрт алманы, беш алма, он охувчугъа.

287. Текстдеги орунчаланы толу кюйде чечигиз.

Мен гючюм етишген кюйде къаст этдим. Магъа шо саялы нечик жаза берилжекни яхшы билемен! Неге тюгюл, шо ёлгъа гъакъ юрекден инанып тюшгенмен ва оъзюм биле туруп яшавумну къурбан эмен.

Сиз мени гюллелерсиз, амма бизин халкъны юреклерине синген ругъну гюллелемеге болмажакъсыз. Мен оъзюме енгиллик тилемеймен. Бу тенгсиз ябушувда оьлгенлер учун азатлангъан халкъ оъзю оьч алар.

(У. Буйнакский.)

ИШЛИК

71. Ишликни маънасы (такрарлав).

288. Ишликлени айырып языгъыз. Жаяларда соравун гёрсетигиз.

Яшавда яхшылыкъ да бар, яманлыкъ да бар. Яхшы юрекли адамлар даим башгъалагъа да яхшылыкъ ёрай гелген. Яхшы къылыкъланы, оьзгелеге яхшылыкъ этивню биз инг башлап ата-анабыздан, эсли чагъына етишген гъакъыллы адамлардан уьйренебиз. Олар буса шо яхшы хасиятланы оьзлерден алда яшагъан атабабаларыбыздан алгъан.

Инсан рагъмулу болмагъа герек. Вёрегиз, бирев-биревню гюллемегиз, адамланы алдатмагъыз. Юрегигизде ачувгъа, оьчлюкге ер болмасын, гишини къыйыны-гынчына табулугъуз. Оъзюне яманлыкъ этгенни скоймейген гиши башгъалагъа да яманлыкъ этмес.

(«Къарчыгъадан».)

289. Ишликлеге маънадаш сёзлер табыгъыз.

ятмакъ – янтаймакъ
арымакъ –
йырламакъ –
аврумакъ –
киринмек –
къоркъмакъ –
айтмакъ –

290. Къошма ишликлени бир сёз булан айтыгъыз.

ремонт этмек – ярашдырмакъ
азат этмек –
дюнъягъа гелмек –
ат минмек –
хабар этмек –
кюйсюз болмакъ –

291. Предметлени ишин ва гъалыи англатагъан ишликлени айырып, эки тапкъыр этип языгъыз.

Уьлгю:

Иш:	Гъал:
ала	юхлай

Олар тюш болгъунча токътавсуз чалышалар, ишлейлер. Тюшде бир сагъатгъа токътай, ашай, ял ала ва аз замангъа юхлайлар. Гъасан, къолун да гётерип, чалт-чалт сёйлей, Юлдуз буса шанжалда олтургъан ва тикленип Гъасангъа къарап тура. Залдагъылар, перде къачан ачылар экен деп, къаравуллай; гиччи Зайнап, анасыны къолунда олтуруп, оьрге-тёбен атыла.

292. Ишликлени табып, бетин ва заманын гёрсетигиз.

1. Пастан бишиди – салкын тюшдю. (*Айт.*) 2. Гишиге кьюю кьазсанг, обзонг тюшерсен. (*Айт.*) 3. Кьазакъ десе, кёкде юлдуз гёремен. (*А. Гь.*) 4. Тракторист Юнус шо гюн авлакьдан яман алгьасап кьайтды. (*И.К.*) 5. Мунда гелгенден берли бир нече китапны охуп биггенмен. (*К.А.*) 6. Тез гьазирленмеге кьара: геч болажакьсан. 7. Яшлар Анайгьа сув ташыйлар, агьач яралар, Анай олагьа кьужурлу ёмакьлар айта. 8. Юрт башда бичен чалдым, белим-бутум кьавшалды. (*Б.М.*) 9. Биз, инсанлар, шолай чомарт тувгьанбыз! (*А. З.*) 10. Янгыз яшав яйнатмас. (*Айт.*)

Предметлени ишин, ишине гёре белгисин яда гьалын англагагьан сёзлеге ишликлер деп айтыла.

Масала: 1) *Кьызлар йырлай* (предметни иши). 2) *Йырлайгьан кьызлар геле* (предметни ишине гёре белгиси). 3) *Кьызлар йырлай геле* (гьал англата).

Ишликлер гёчюм, кьалым маъналары бере, тюрлю-тюрлю даражаланы ва заманлары гёрсетме бола, бетлеге, санавлагьа гёре алышына.

72. Ишлик кьуршайгьан кьалиплер.

Ишлик деген сёз обзю эки маънада кьоллана: тар ва генг маъналарда.

Тар маънада ишлик янгыз бетлеге гёре алышынагьан кьалиплени кьуршай: *язаман, гелдинг, алсам, алыгьыз*. Булар – бет ишликлер.

Генг маънада бу сёз бетлеге гёре алышынагьан ишликлени ва бетлеге гёре алышынмайгьан сыпатишликлени, гьал - ишликлени ва агишликлени кьуршай.

293. Түпдеги англатывланы охугъуз. Ишликлерде иш, гъаракат, белги, гъал, гъаракатны аты деген маъналар нечик айрыла?

1. Яшлар охуй.

Мунда *охуй* предметни ишин гёрсете, бетлеге гёре алышына (*охуйман, охуйсан, охуй*).

2. Охуйгъан яшлар.

Мунда *охуйгъан* предметни этеген ишине гёре белгисин англата (сыпатишлик).

3. Яшлар охуй геле.

Мунда *охуй* яшлар нечик гелегенни англата, *геле* деген сёз англатагъан ишни гъалын гёрсете (гъалишлик).

4. Бизин сыйлы борчубуз – охумакъ.

Мунда *охумакъ* недир? деген сорагъа жавап бере, ишни, гъаракатны атын гёрсете (атишлик).

294. Схеманы тетрадарыгъызгъа гёчюрюгюз. Текстдеги ишликлени схемада тийишли ерине языгъыз.

Схема:

бетишлик	ишлик		
	сыпатишлик	гъалишлик	атишлик
Яш сорай	сорайгъан яш	сорай геле	сорамакъ айып тюгюл

Яш сорай. Сорайгъан яш. Яш сорай геле. Сорамакъ айып тюгюл. Йыламайгъан яшгъа эмчек бермес. (*Айт.*) Айтгъан сёз – атгъан окъ. (*Айт.*) Къойлар сав гюнню узагъында ашамай къалмакъны къоркъунчу бар. (*М.К.*) Арив болмакъ гёздендир. (*Айт.*) Гетеген адамлар гетсинлер, тек мен къалмакъны арив гёремен.

295. Гёчюрюп алып, ишликдени тюплерин гызыгызыз, кьайсы заманны гёрсетегенни айтыгызыз.

Рашит кьаршылыкь этмеди. Яшлар ойнама герек. Олар ойнай туруп осьелер. Ойнамакь учун да чаналар, конькилер ва сыргьалайгьан ерлер – болмаса болмайгьан затлар. Чаналаны да, конькилени де чи ата-анасы алар. Сыргьалайгьан ерни гьайын ким этер? Озокьда, колхоз! Дагьы ёгьесе, яшлар муна шулай орамларда сыргьалап туражакь. Олагьа кьар гьар заманда да тюшюп турагьан зат тюгюл чю!

(М. Хангишиев.)

73. Ишликни баш кьалиби.

Рус тилде ишликни баш кьалиби гьисапда белгисиз кьалип (неопределенная форма) алына.

296. Тюпде берилген рус ишликдени баш кьалибин (начальная форма) языгызыз. Скобкада кьумукьчагьа гёчюрюп де языгызыз. Уьлгю: читаю (охуйман) – читать (охумакь) Читаю, пишу, сплю, прочитал, пел, спую, сказал, объясняет.

Кьумукь ва рус тиллерде ишликни баш кьалиплери бир йимик тюгюл.

Кьумукь тилде ишликни баш кьалиби 2-нчи бетде текликдеги буйрукь ишликлер булан бир геле.

Масала, алдым, гетежсек, гелсе, язаман деген ишликдени баш кьалиплери ал-, гет-, гел-, яз.

Ишликни баш кьалибин буйрукь багьышдагьы ишликден айырмакь учун баш кьалипден сонг дефис (кьысгьа гьыз) салына. Масала:

буйрукь багьыш: ал, гел, бил, тут

баш кьалиби: ал-, гел-, бил-, тут.

Ишликни баш къалиби де, тамуру да гъар заман бир гел-
мейгенликге гергев бермеге тарыкъ. Масала: *ишлемек* деген
сёзде тамур *-иш*, ишликни баш къалиби буса *-ишле*.

297. Ишликлени айырып, тапкъыр этип языгъыз, къаршысында баш къа-
липлерин гёрсетигиз. Ширьуну чебер охугъуз.

Мен ойлайман: сёйлейгенлер кычырып
Оъз оюна шеклик эте бугъай деп,
Шо саялы англамасын оъзюн деп,
Яшырмагъа сююп сёзню булгъай деп.

Сёйлейгенлер буса, аста шыбышлап,
Яхшылыкъгъа сёйлейгенге ошамай.
Тегин гюгюл, биревлени чыкълайдыр,
Айтды-къуйтду юрютедир бошамай.

(А. Межитов.)

74. Барлыкъ ва ёкълукъ ишликлер

298. Ишликлени эки тапкъыр этип айырыгъыз. Биринчи тапкъыргъа яшав-
гъа чыгъагъан, экинчи тапкъыргъа яшавгъа чыкъмайгъан ишлени англатагъан
ишликлени языгъыз.

Олар гетди, тек Камилни юрегин янгыдан гъалек денгизге
ошатып гетдилер. (М.Х.) Огъар бирев де жавапланмады. (М.Х.)
Бир болгъан, бир болмагъан, бир юртда бир хан болгъан. (А.Я.)
Сонг муну ягъына бирев геле, къарай, къараса, булакъны ягъында
ятып турагъан бир адамны гёре. (А.Я.) Мен не зат да айтдым –
тергев бермеди, айтгъан сёзюм къулагъына гирмеди. (А.З.) Тек о
шо гъакъда ойлашмай. (И.К.) Сонг совет офицер атышмайгъанны,
оьлтюрмейгенни гёрюп, яшлар, астаракъ герекни артындан чы-
гъып, къоркъа-къоркъа туруп, буланы ягъына гелди. (И.К.)

Ишни яшавгъа чыгъагъанын, чыкъгъанын яда чыгъажагъын англатагъан ишликлер барлыкъ къалипде бола. Ишни яшавгъа чыкъмайгъанын яда чыкъмажагъын англатагъан ишликлер ёкълукъ къалипде бола. Барлыкъ къалипдеги ишлик-леге барлыкъ ишликлер, ёкълукъ къалипдеги ишликлегеге ёкъ-лукъ ишликлер деп айтыла.

Ишликлени ёкълукъ къалиби ёкълукъ гёрсетеген айры къошумча булан этиле. Шо да **-ма, -ме** деген къошумчадыр.

Масала: *гел – гелме, юрой – юрюмей, юхлады – юхламады, ишлежеск – ишлемежеск.*

Барлыкъ гёрсетеген айры къошумча ёкъ. Ёкълукъ къошумчасы болмагъан ишликлер барлыкъ къалипде бола.

299. Ишликлени язып алып, оланы морфология гесеклеге бёлгюз, ёкъ-лукъ къошумчаланы гёрсетигиз.

Къыргъа чыкъгъанда Сафонов не этмеге герекни ойлаша юрю-дю. Биревге де айтмай, бронепоездни командованиесин тургъузар. Шо вакътиде асгер туснакъланы вокзалгъа етишдирер. Оланы оьлтюрмеге элтегенни, озокда, бирев де билмежеск.

(М. Ягъияевден.)

Яшлыкъ узакъ-узакъ буса,
Дарслар да къыстамас эди.
Футбол оюнну сезону
Онча къысгъа болмас эди.
Футболдан сонг хоккей чыгъып,
Яшланы ялкъдырмас эди.

(И. Асеков.)

300. Маънасы кыйышагъан ерде, ёкълукъ къошумчаны къошуп, ишлик-лени толу языгъыз.

Давдан улан тув... (Айт.) Тарбиялы яшлар уллулагъа гъюрмет эт... Гюн чыкъмаса, исси бол... Яхшы яш эт... къушлагъа уя. (М.А.) Гиччи яшланы хатирин къалдырмагъа яра... Янгыз терекден бав бол... (Айт.) Яш яшлыгъын, къыш къышлыгъын эт... къоймас. (Айт.) Жувгъан учун къара мишик акъ бол... (Айт.) Мен охуйман, о буса оху... Юзюп билмейген адам герен сувгъа тюш... Яхшы айтгъангъа яш къара... (Айт.) Яхшы бергинче, яман чыда ... (Айт.)

75. -Ма, -ме ёкълукъ къошумчаны башгъа къошумчалардан айырыв.

301. Ишликдени гесеклеге беле туруп, гёчюрюп алыгъыз, ёкълукъ гёрсетеген **-ма, -ме** къошумчаланы тюбюне гъыз тартыгъыз.

О атгъа минме, йыгъылажакъсан! Минме сюйсем, тюшме сюйсем, мени атым! (А.Я.) Ятлагъа этмей, кимге этейик кантланы, бурма бугъав авур бола бутлагъа. (Й.Къ.) Ярма чилав да, этли къувурма да бир йимик болмас. (Айт.) Бизин къоюп, гетме сюйдю, этегенин этме сюйдю. (А.Я.) Гюнчю гюн гёрмес, тилчи сый гёрмес. (Айт.) Бир хапгъан булан ит тоймас, бирдагъы ханма еси де къоймас. (Айт.)

-Ма, -ме – кёп маъналы къошумча. О, ёкълукъ гёрсетегенден кыйры, инфинитив ва атлыкъ этеген къошумча да дюр.

Оланы бир-биринден айырмакъ учун тебендеги белгилеге къарамагъа герек.

1. Ёкълукъ къошумчаны уьстюне ургъу тюшмей, атлыкъ-дагъы ва инфинитивдеги-**ма, -ме** гесекге ургъу тюше, масала: *ярма* (агъачны), *ярма* (чилав), *ярма* (ярмагъа деген маънада).

2. Эгер **-ма, -ме** булангъы сёз ишликни инфинитив къалиби буса, шо гесекни **-магъа, -меге** деген гесек булан алыш-

дырмагъа бола, масала: Агъач **ярма** тарыкъ – Агъач **ярмагъа тарыкъ**. (Тенглешдир: *Гъайванлагъа ярма ашатмагъа тарыкъ*.)

3. **-Ма, -ме** къошумча булан этилген атлыкълар гелишлеге гёре тюрлене, ёкълукъ къалипдеги ишлик буса заманлагъа гёре тюрлене, масала: *къувурма (атлыкъ) – къувурманы, къувурмагъа, къувурмада, къувурмадан; къувурма (ишлик) – къувурмай, къувурмады, къувурмажакъ*. •

Ёкълукъ къошумча янгыз ишликlege къошула. Шо саялы да сёзде ёкълукъ къошумча болмакъ шо сёз ишлик экенни гёрсетеген белгилерден бирисидир.

302. Гёчюрюп алыгъыз, ёкълукъ къалипдеги ишликлени тюбюне гъыз тартып, ёкълукъ къошумчаланы айырыгъыз.

1. Давдан улан тувмас. (*Айт.*) 2. Ана айтгъанны этмеген, мурадына етмеген. (*Айт.*) 3. Елли янгур тез токътар. (*Айт.*) 4. Адам макътай бийиклигин тавланы, амма билмей тавдан озю бийигин. (*А. Гъ.*) 5. Уллу болсанг учарсан, учуп айгъа етерсен. (*А. Гъ.*) 6. Бир болгъан, бир болмагъан, бир юртда бир ярлы гиши болгъан. (*Аяв.*) 7. Яхшылардан ульгю ал, яманлагъа гёре болма. 8. Къара булутлар кёкню къуршагъан, тек гъали де явуп битмей.

303. *Ашмакъ, къавгъаламакъ, къачмакъ* деген ишликлени ёкълукъ формаларын алып, уч жумла тизигиз.

304. Тюпдеги жумлаланы охугъуз, **-ма, -ме** къошумчалары булангъы ишликлени ва атлыкъланы табыгъыз, **-ма, -ме** гесеклер нени англатагъанны айтгъыз.

1. Ярма ашайгъан гъайванлар тез семире. 2. Агъачланы кёп увакъ этип ярма! 3. Ол агъачланы увакъ этип ярма сюе. 4. Къыздырма аврувну сав этмеге бола. 5. Анабыз гъабижай къыздырма кёрюкню якъды. 6. Гъабижайны бек къыздырма!

76. Ишликни бетлеге ва санавлагъа гёре тюрлениши.

305. Охугъуз, ишликлер англатагъан ишни ким этегенни англатыгъыз.

– Мен, озюм озлгюнче, сизге къатынлар алмагъа сюемен. Сиз окъларыгъызны атыгъыз, окъларыгъыз тюшген ерден сизге къызлар алып, той этмеге сюемен, – дей хан. (А.Я.)

Иржайып тапгъанмы, билмеймен, анам:

Иржайса, кюлесе сюемен адам.

Адам иржайгъанда алам иржая,

Ювукъ йимик бола гюн булан адам.

(Гь. Анвар.)

Бет къалиплер – ишликлер англатагъан гъаракатны этеген предметни гёрсетеген къалиплер. Ишлик англатагъан гъаракатны сёйлевчю озю, тынглавчу яда лакъырда ортакъчылыкъ этмейген башгъа бир предмет этмеге бола. Биринчи бетдеги ишликлер англатагъан ишни сёйлевчю озю эте, масала: *аламан, билемен*.

Экинчи бетдеги ишликлер англатагъан ишни тынглавчу эте, масала: *аласан, билесен*.

Учюнчю бетдеги ишликлер англатагъан ишни лакъырда ортакъчылыкъ этмейген башгъа бир предмет эте, масала: *ала, биле*.

Ишлик англатагъан гъаракатны этеген предметлер бир яда бирден артыкъ болмагъа бола.

Теклик санавдагъы ишлик англатагъан ишни бир предмет эте, масала: *мен язаман, сен язасан, ол яза*.

Кёплюк санавдагъы ишликлер ишни яшавгъа чыгъывунда бир нече предмет ортакъчылыкъ этегенни гёрсете, масала: *биз язабыз, сиз язасыз, олар язалар, яшлар язалар*.

306. Текстдеги жумлаланы охугъуз. Ишликлени ва олар байлангъан бет орунчаланы языгъыз. Ишликлени бетин гёрсетигиз.

1. Мен орамгъа чыкъдым. Ойлашдым. Къайда барайым? (А-В. С.) 2. Дюр, мен гесемен, сен де гесесен. Мен аш гесемен, сен баш гесесен. (А.Гь.) 3. Ол дарслагъа яхшы гъазирлене. 4. Гъар гюн ахшам Эней бажив де, Аювака да яшлагъа ёмакълар айта. (И.Х.) 5. Сиз барып туругъуз, биз узакъ къалмай гележекбиз. 6. Охувчулар школаны бавунда тереклер орната. 7. Къапур мени сёзлеримни эшитмей: ол юхлап къалгъан.

307. Түпдеги гесекни охугъуз. Ишликлер англатагъан гъаракатны къайсы предмет этегенни айтыгъыз.

Сиривчю болур Салман,
Бузавчу болур Шагъман.
Туварны Токъай багъар,
Тотукъуш отну ягъар,
Шофёр болур Манашыр,
Шо иш шогъар ярашыр.
Пайзат да болур доктор,
Шондан онгайлы ёкъдур.
Минеген терекге бек
Монтёр болур Темирбек.
Осав болур одаман,
Оюн болур о заман!

(А. Акъаев.)

308. Яза, гелген, алды деген ишликлени текликде ва кёплюкде бетлеге гёре тюрлендиригиз.

77. Бет кышумчалар.

Ишликлени бетлери айры кышумчаланы кемежлиги булан гёрсетиле. Бет гёрсетмек учун ишликlege кышулагъан кышумчалагъа бет кышумчалар деп айтыла. Бет кышумчаланы эки тайпасы бар.

Бет кышумчаланы биринчи тайпасы.

Бет кышумчаланы биринчи тайпасы гъалиги, гъалигигтген ва гележек заманланы къалиплерине кышула.

Биринчи тайпа бет кышумчалар ат тил гесимлерине /атлыкълагъа, санавлукълагъа ва орунчалагъа/ кышулагъан хабарлыкъ кышумчалагъа ва бет орунчалагъа ошай.

	Бет кышумчаланы биринчи тайпасы	
Бетлер	Теклик санав	Кёплюк санав
1-нчи бет	-ман, -мен	-быз, -биз, -буз,- бюз
2-нчи бет	-сан, -сен	-сыз, -сиз, -суз, -сюз
3-нчю бет		- (-лар, -лер)

309. Кышумчалагъа мисаллар гелтирип толумлашдырып, оърдеги таблицаны тетрадарыгъызгъа гёчюрюгюз.

310. *Геле, билежек* деген сёзлени текликде ва кёплюкде белгеле гёре тюрлендирип языгъыз.

311. *Мен ишлеймен – Я работаю; Мен ишчимен – Я – рабочий* деген кыумукъ ва рус тиллердеги жумраланы тенгледидирип къарагъыз. Эки де **тилде** хабарлыкъланы тюрленишин тергеп, башгъалыгъын токъташдырыгъыз.

78. Бет кьошумчаланы экинчи тайпасы.

Бет кьошумчаланы экинчи тайпасы белгили гетген заманы кьалибине ва шарт ишликlege кьошула. Экинчи тайпа бет кьошумчалар мюлк кьошумчалагъа ошай.

Масала: *Мен атдым, сен атдың, о атды; биз атдыкъ, сиз атдыгъыз, олар атдылар. Мен атсам, сен атсанг ва шолай б.*

Тенглеширип къара: *атдым – атам, атдың – атанг, атдыгъыз – атагъыз.*

Бетлер	Бет кьошумчаланы экинчи тайпасы	
	Теклик санав	Кёплук санав
1-нчи бет	-м	-къ,-к
2-нчи бет	-нг	-гъыз, -гиз, -гъуз, -гюз
3-нчю бет	-	(-лар, -лер)

312. Кьошумчалагъа мисаллар гелтирип, толумлашдырып, оърдеги таблицаны гёчюрюп алыгъыз.

313. *Алды, гелди, гёрсе, билсе* деген сёзлени бетлеге гёре тюрлендиригиз.

314. Бюртюклени орнуна тийишли ишликлени салып языгъыз.

Бир токътавсуз анабыздан... – Папам къачан... къайта..., – деп, Сагъа чана алма гетген, геле, – дей, ..., ёлгъа чыгъып...

(З.Хиясов.)

Кьошмакъ учун сёзлер: *къарайман, геле, гетген, сорайман, сююнемен.*

79. Бет кѡшумчаланы кѡлланышы.

Биринчи ва экинчи бетни бет кѡшумчалары бетни де, санавну да гѡрсете. Масала: *алгъанман*, *алдым* деген сѡзлерде бет кѡшумчалар 1-нчи бетни, теклик санавну гѡрсете: *алгъансыз*, *алдыгъыз* деген сѡзлерде бет кѡшумчалар 2-нчи бетни, кѡплук санавну гѡрсете.

1-нчи, 2-нчи бетлерде бет кѡшумчалар кѡлланмай кѡлагъан гезиклер де ёлугъа. Шо гъал шулай гезиклерде бола:

1. Чалт алышынагъан ишлени англатагъанда: *О айт, мен айт, арты эришивлюкге айланды.*

2. Кѡшма жумлада *не* деген гесекчени алдында: *Мен алды не, сен алды не, баишгъа тюгюл.*

3. *Деп*, *деген* байлавучланы алдында: *Сен кѡайтгъан деп эшитдим. Сен кѡайтгъан деген хабарны эшитип гелгенмен.*

Атлыкълагъа кѡшулагъан **-дыр, -дир, -дур, -дюр** деген 3-нчю бетни хабарлыкъ кѡшумчасы алышынагъан ишлик-леге кѡшулгъанда 3-нчю бетни кѡшумчасы болмай, шеклик англатагъан гесекчени маънасын бере. Масала: *Олар геледир.*

-дыр, -дир, -дур, -дюр гесек 1-нчи ва 2-нчи бетдеги ишлик-леге кѡшулма болагъанлыкъ шо гесек 3-нчю бетни англатмайгъанны гѡрсете, масала: *алгъанмандыр, алгъансандыр.*

алгъанбыз
билгенсен
алдыкъ
билдик

315. Оьрде эсгерилген уьч де гезикге бирер мисал языгъыз.

316. Тюплеги жумлаланы хабарлыкъларында бет кѡшумчалар неге кѡлланмагъанны англатыгъыз.

1. Айтды не, айтмады не, кѡйсана! (А.Я.) 2. О къаз, мен къаз эте туруп, бавну тез къазып битдирдик. 3. Биз гелгенбиз, бизге тюшген намусну авурлугъун сен алар деп, сенден умут этип. (Аяв.)

80. Уьчюнчю бетде -лар, -лер кьошумчаны кьолланышы

317. Соравлагъа жавап беригиз.

1. Олар не эте? 2. Яшлар кьайда баралар? 3. Къушлар не эте?
4. Сыйырлар не эте? 5. Бузавлар отлаймы?

3-нчю бетни бет кьошумчасы ёкъ. 3-нчю бетде кёплюкде **лар, -лер** кёплюк кьошумча бир-бирде кьошула, тек о кьошумча бет гёрсетмей, янгыз кёплюк санавну гёрсете.

3-нчю бетде кёплюкде **-лар, -лер** кьошумча кьолланмагъа да, тюшюрюлюп кьалмагъа да бола. Амма эсгерилген кьошумчаны бары да гезиклерде кьоллап да, тюшюрюп де кьоймагъа болмай.

1. Адамланы гьакъында айтыла буса **-лар, -лер** кьолланмагъа да, тюшюрюлюп кьалмагъа да бола. Масала:

Яшлар ойнай – Яшлар ойнайлар.

1. Жансыз предметлени гьакъында айтыла буса, **-лар, -лер** бирдокъда кьолланмай, масала:

Шанжалны бутлары сынгъан.

318. Бюртюклени орнуна кьутгъарылгъан гесеклени сала туруп, гёчюрюп алыгъыз. Ишликлени бетин токъташдырыгъыз.

1. Биз бара ... Сибирь деген элlege. (*Й. Къ.*) 2. Бугюн олар ишден тез кьайтды... 3. Биз, экишерден тизилип, низамлы кюйде юрюй...
4. Сен мени булан авлакъгъа гелсе..., гёкюнмес эди ... 5. Не этме гереки сен яхшы анлады... мы?

319. Гёчюрюп алыгъыз. Бет кьошумчаланы айырыгъыз. Бет кьошумчаланы кьайсы тайпасындан экенни ва кьайсы бетни гёрсетегенни айтыгъыз.

1. Мен гѣргенмен хыйлы-хыйлы ерлени. (И.Къ.) 2. «Сен аз-гъансан», – деди ол. (М.Аб.) «Тангаладан башлап ташып йиберер-биз», – деди олар. (М. Аб.) 4. «Гелдингми?!» – деп акъырын, майор бирдагъы керен столгъа къолун урду. (И. К.) 5. Мен о сѣзлени тюнегюн эшитдим. (Х.М.) 6. Айтмасанг да, билебиз. (М.Х.) 7. Муна шулай, ёлдаш Денгизов. Суйсенг де, суймесенг де, бир чара гѣрме тюшежек. (И.Х.)

81 Бет къошумчаланы тюз язылышы.

320. Тюпдеги ишликлени язылышы булан айтылышыны арасындагъы баыгылыгын англатыгъыз.

Ишлейбиз, алгъанман, атдым, гелди, баргъанбыз, алгъанлар.

1-нчи ва 2-нчи бетни текликни 1-нчи тайпа бет къошумчалары озлер къошулагъан сѣзню арт бувуну булан къалынлыкъда, инчеликде гелишип айтыла ва шолай язылма да языла. Масала: *аламан, гелемен, аласан, гелесен.*

22 орфограмма.

2.Биринчи ва экинчи бетни кѣплюкдеги 1-нчи тайпа бет къошумчалары ва 2-нчи бетни кѣплюкдеги 2-нчи тайпа бет къошумчасы озлер къошулагъан сѣзню арт бувуну булан къалынлыкъда, инчеликде, эринлиликде, эринсизликде гелишип айтыла ва шолай язылма да языла. Масала:

алабыз, гелебиз, охуйбуз, юрюйбюз;

аласыз, гелесиз, охуйсуз, юрюйсюз;

гелдигиз, охудугъуз, юрюдюгюз.

23 орфограмма

3. 1-нчи бетни кѣплюкдеги **-быз, -биз, -буз, -бюз** къошумчаланы [б] авазы, озю къошулагъан сѣзню артадагъы тутукъ ава-

зы таъсир этип, [м] йимик эшитилсе де, гъар заман [б] языла. Масала: *алгъанбыз* (*алгъаммыз деп айтыла*), *гелгенбиз* (*гелгеммиз деп айтыла*).

24 орфограмма.

321. Жаяланы ача туруп, гёчюрюп алыгъыз. Бет къошумчаланы язылышын англатыгъыз.

1. Биз консерво заводгъа къарама (барды). Онда гъар тюрлюо смишден компотлар этеген кюйлени (гёрдю). Мен къатгыгюн шагъаргъа къардашларыбызгъа (баражакъ). 3. Сени де (чакъыра), гелмеге (сюеми)? Яз гетгенде ялан чыкъсанг (уышюр). 5. Сиз гъаракат этип (йиберсе), ишигизни гюш болгъунча (битдир). 6. «Сиз дарсгъа (гъазирленди)?» – деп сорады учитель. 8. Биз тангалагъы дарслагъа гъап-гъазир (болгъан).

322. *Гелди, алды, гёрдю, толду* деген сёзлеге 2-нчи бетни кёплюкню бет къошумчаларын къошуп, гъариси булан бирер жумла къуругъуз.

82. Гёчюм ва къалым ишликлер.

323. Ишликлерден таба къайсы сорав салына?

Китапны ача, гече юхлай, юртгъа бара, шагъардан геле, чырдан атыла, ташны ата, яшны юхлата.

324. Тюпдеги гесек къайдан алынгъан? Ёмакъны аты недир?

Къызлар: «Аявлу атабыз, бизин мундан чыгъар», – деп, нечакъы ялбарып йыласалар да, атасы гъеч бурулуп да къарамай, арбасын да егип, гетип къала. Къызлар атасыны булай рагъмусузлугъун гёрюп, къуюдан чыкъмакъдан умутун уьзелер. Къызлар: «Биз

булай къалсакъ, ачдан оылербиз», – деп, дорбаны ичинден чыкъгъан уллу чапгъы бичакъны табып алалар, гъариси гезик булан къюну тавгъа таба ягъындан бир адам сыягъан кюйдеги тешик этип, ин къаза башлайлар.

1. Ишликлени байлангъан сѣзлери булан язып алыгъыз.
2. Ишликлерден таба къайсы соравлар салына?

ялбарып

Ишликлер, гѣчюм ишликлер ва къалым ишликлер деп, экиге айрыла.

Башгъа предметге гѣчмеге болагъан ишлени, гъаракатланы англатагъан ишликlege **гѣчюм ишликлер** деп айтыла.

Масала: *Бавну къазабыз (къазабыз деген ишлик англатагъан иш бавну деген предметге гѣче, шо предметни устьюне тюше). Досканы тазалады (тазалады деген ишлик англатагъан иш досканы деген предметге гѣче).*

Ишни этеген предметде оыюнде къалагъан, башгъа предметге гѣчмейген ишлени, гъаракатланы англатагъан ишликlege **къалым ишликлер** деп айтыла.

Масала: *Нагерде яшдар заманында ашын ашай, юхлай, эртенлер буса олар агъачлыкъгъа къыдырма бара. /Бу жумлада ашай – гѣчюм, юхлай – къалым ишлик/.*

Гѣчюм ва къалым ишликлени бир-биринден айырмакъ учун негер тергев бермеге тюше?

Гѣчюм ишликлерден таба кимни? нени? деген соравланы берип бола. Къалым ишликлерден таба шо соравланы салмагъа болмай, масала: *гесе (нени?) гѣрдюм (кимни?) - гѣчюм, ята, юхлай, атыла (нени? деген сорав салынмай) - къалым ишликлер.*

Къошумчалар къошулгъанда гѣчюм ишликлер къалым ишликlege, къалым ишликлер гѣчюм ишликlege айланмагъа бола.

Тюпдеги таблицагъа къарагъыз.

Гёчюм ишликлер	Къалым ишликлер
1. Къызардашым савут-сабаны (нени?) <i>жсува</i> .	1. Къызардашым <i>жсувуна</i> .
2. Анам инивюмню (кимни?) <i>кириндире</i> .	2. Яшлар оьзенде <i>кирине</i> .
3. Тюкенчи китапланы (нени?) <i>сата</i> .	3. Тюкенде китаплар <i>самыла</i> .

325. Гёчюм ишликлени ва олагъа байланыъан тюшюм гелишдеги атлыкъланы гёчюрюп языгъыз.

1. Иван Петрович юрт яшавну сюйдю. (М.Х.) 2. Мен мунда тувгъанман. (М.Я.) 3.0 хабарны Салагъ гелтирди. (М.Я.) 4. Ватан учун жанын къурбан этген игит солдатны къалгъан уланлары да яхшы ерлерде ишлей. (Ш.А.) 5. Къардаш-дос булан савболлашып, Элмурза да машинге минди. (Аткъ.) 6. Изиев сёзню ахырына чыкъгъанын толу кюйде исбат этген (М.Аб.) 7. Ач болуп турагъан порсукъ, азыкълны хабарын эшитип, къыргъа чыгъа. (Аяв.)

326. Охугъуз. Текстге гёре соравлар ва олагъа жаваплар языгъыз. Къалым ишликлени тюбюне гъыз тартыгъыз.

Яшланы бир бёлюгю, тарлав булан сийрек сеп салып, чапгъын эте туруп, алгъа юрюй. Оланы алды булан да шолай бир бёлюк токътавсуз гери тартыла бара. Бары да яшлар акъ гёлеклер гийген.

Билеклеринде – генг повязкалар. Чабагъанланыки – сари, къа-чагъанланыки – гёк.

Гёклер, заман-заман токътап, гъызарлавчулар булан чабушув башлап ийбере. Бирев бирев булан, бирев экев, учев булан ёлугъуп, оюнчакъ савутларын чатыраш эте ва гёзге гёрюнмейген отлар чыгъара. Амма не герек этсе де, гёклер бюдюремеге борчлу бола. Оюнну шартлары шолай талап эте буса ярай дагъы.

Ахырда олар, генг татавулдан да оьтюп, кьача ва агъачлыкьгъа гирип гетелер.

(Ибрагъим Хамав.)

327. Тюндеги ишликлени эки тапкьыр этип айырыгъыз. Бир тапкьыргъа гечюм, бирисине кьалым ишликлени языгъыз.

Къарамакъ, гёрмек, билмек, гелмек, айтмакъ, бармакъ, юрюмек, атылмакъ, гелтирмек, ишлемек, суйрёмек, сюрюнмек, ташламакъ, ташланмакъ, ташлатмакъ.

328. Сёз тагъымлардагъы атлыкьлар кьайсы гелишдедир?

Китапны охумакъ, китап охумакъ, китапны жылты, китап жылты.

329. Къарамакъ деген кьалым ишлик китап къарамакъ деген сёз тагъымда не маънада кьоллангъан?

330. *-дыр, -ш, -ыл, -т* кьошумчаланы кьошуп, гечюм ишликлерден кьалым, кьалым ишликлерден гечюм ишликлер этигиз.

Язмакъ, ачмакъ, юхламакъ, сорамакъ, къарамакъ, олтурмакъ, тутмакъ.

83. Ишликни даражалары.

331. Ишликлеге-юш, *-дир, -тур, -ир, -ун, -ил* кьошумчаланы кьыйышагъанын кьошуп, шо сёзлер булан жумлалар тизигиз. Кьошумчалар кьошулгъанда ишликлени маънасында нечик алышынывлар болду?

Бил, гёр, жув, ич, тол, гес, эт.

Ишликни даражалары беш бар: баш, къайтым, тюшюм, ортакълыкъ ва юклетив даражалар.

1. Баш даража.

Даража этеген къошумчасы ёкъ гёчюм ва къалым ишликлер баш даражада бола. Масала: *алмакъ, гесмек, билмек, гёрмек, язмакъ*.

Къалгъау бары да даражалар баш даражадан этиле.

2. Къайтым даража.

Къайтым даражадагъы ишликлер англатагъан иш башгъа предметге гёчмей, шо ишни этеген предметде озюнде къала.

Къайтым даража этеген къошумчалар шулардыр: **-ын, -ин, -ун, -юн** (тутукълардан сонг), **-н** (созукълардан сонг).

Масала: *гёрмек – гёрюнмек, жувмакъ – жувунмакъ, гиймек – гийинмек, тартмакъ – тартынмакъ, тарамакъ – таранмакъ*.

3. Тюшюм даража.

Тюшюм даражадагъы ишликлер иесини уьстюне башгъа бир белгисиз предмет этеген иш тюшегенин англата.

Тюшюм даража этеген къошумчалар шулардыр:

1. **-ыл, -ил, -ул, -юл, -л.**

Масала: *ачмакъ – ачылмакъ, гесмек – гесилмек, тутмакъ – тутулмакъ, тюртмек – тюртюлмек, бошамакъ – бошалмакъ*.

2. **-ын, -ин, -ун, -юн.** Бу къошумча [л] аваздан сонг гелгенде тюшюм даража эте, къалгъан гезиклерде къайтым даража эте.

Масала: *чалмакъ – чалынмакъ, билмек – билинмек, бёлмек – бёлюнмек*.

4. Ортакълыкъ даража.

Ортакълыкъ даражадагъы ишликлер иш бир **нече** предметге ортакъ экенни англата.

Ортакълыкъ даража этеген къошумчалар шулардыр: **-ыш, -иш, -уш, -юш, -ш.**

Масала: *тартмакъ – тартышмакъ, гѣрмек – гѣрюшмек, сѣйлемек – сѣйлешмек, гелмек – гелишмек.*

Къайтым, тюшюм ва ортакълыкъ даражадагъы ишликлер барысы да – къалым ишликлер.

5. Юклетив даража.

Юклетив даражадагъы ишликлер бир предмет башгъа предметни ишни, гъаракатны яшавгъа чыгъармагъа борчлу этегенин англата.

Юклетив даража этеген къошумчалар шулардыр:

1. -Дыр, -дир, -дур, -дюр.

Масала: *язмакъ – яздырмакъ, билмек -бил-дирмек, къоймакъ – къойдурмакъ, юзмек -юз-дюрмек.*

2. -ыт, -ит, -ут, -юг, -г.

Масала: *къалкъмакъ – къалкъышмакъ, къоркъмакъ – къоркъутмакъ, уъркмек -уъркютмек, бошмакъ – бошатмакъ.*

3. -ар, -ер;

-ыр, -ир, -ур, -юр, -р: *къачмакъ – къачырмакъ*

*толтур
гелтир
оьлтюр
гѣрсет
авдар
тургъуз*

332. Ишликлени морфология гесеклеге бѣлюгюз. Даража этеген къошумчаланы айырып языгъыз. Къайсы даража этегенин айтыгъыз.

Тартышмакъ, къайтармакъ, гесилген, яздырмакъ, алгъан, айтылгъан, юрютмек, гѣрсетмек, уятмакъ, гѣрюшдюрмек, тургъузмакъ, уъркютмек.

333. Гѣчюрюп алыгъыз. Ишликлени тюплерин гызыгъыз ва даражасын гѣрсетигиз.

1. Бизин юртда алты юз адамгъа ери булангъы янгы Культура къаласы ишленген. 2. Сени уятма къызгъанып, мен бираз геч де болдум. (И.К.) 3. Алабай, къулакъларын тургъузуп, тавушгъа тынглай. (У.М.) 4. Эки сагъат юрюген сонг шагъарны бийик уйлерини

кьалкылары гёрюндю. 5. Адамлар тайышып ёл берген (А.-В.С.)
6. Бу зат Алимни терен ойлашдырды. (Ш.А.) 7. Зенг кьагыыла.
Охувчулар класгъа гире ва, ерлеринде олтуруп, дарсгъа гьазирле-
нелер. 8. Атай эртен тез турду, жувунду, гийинди ва агъасы булан
балыкъ тутмагъа бармагъа онгарылды. 9. Тилимни тиллендирме
къумукъ сёз тарыкъ магъа. (М.А.) 10 Мен де, къурдашым да кани-
кулланы бирче оьтгермеге сёйлешдик.

334. Тюпдеги ишликлени, даража кьошумчалар кьошуп, тюрлю-тюрлю
даражалагъа салыгъыз, даража кьошумчаланы къайсын къабул этмейгенге тер-
гев беригиз.

Ятмакъ, юхламакъ, ойнамакъ, чалмакъ, сюрмек, сорамакъ, гет-
мек, кьаршыламакъ.

335. Ишликлер булан жумлалар тизигиз. Ишликлени тюрлю-тюрлю заман-
ларда кьоллагъыз.

Къайтмакъ, къайтармакъ, билмек, билинмек, тартмакъ, тартын-
макъ, сорамакъ, сорашмакъ.

84. Ишликни багъышлары.

Багъыш ишлик англатагъан ишни, гьаракатны гъакъыкьат
булангъы аралыгъын гёрсете. Масала, бир-бир ишликлер
гъакъыкьатда, яшавда болмагъан ишлени англата (гелсе, гел-
сене), бирлери буса яшавда болгъан яда болуп турагъан иш-
лени англата (ала, алгъан).

Ишликни дёрт багъышы бар: буйрукъ, тилев, шарт ва
хабар багъышлар.

Ишликни

159

Тюпдеги таблицагъа тергев беригиз.

Буйрукъ багъыш	Тилев багъыш	Шарт багъыш	Хабар багъыш
<i>Янгылышлар этмей, тер- гевлю яз!</i>	<i>Янгылышлар этмей, тер- гевлю язсана.</i>	<i>Тергевлю яз- санг, янгылыш- лар этмессен.</i>	<i>Ол, янгылыш- лар этмей, тергевлю яза.</i>

336. Оърдеги таблицагъа къарап, *ишле* деген ишликни тюрлю-тюрлю багъышлагъа салып, жумлалар ойлашыгъыз.

337. Ишликлени айырып языгъыз, къаршысында къайсы маъна англатагъанны гёрсетигиз.

Уьлгю:

айтсана – тилев маъна бере.

1. Дарс башланды. Сен гъали дагъы сёйлеме, таман! (М.А.)
2. Къойсана, Бектемирим, къойсана, бир къоюнгну бёрю де алгъан тюгюлмю! (А.Я.)
3. Къонакъланы къонакъ уйге гийирген. (А.Я.)
4. Эртенги чакъ кызарса, чакъ бузулар. (Айт.)
5. Ал, тайдыр къурчагъынгни, мен топ атма тураман! (А.Гъ.)
6. Бир къоюнгдан сени минг болсун, ичинден магъа бережегинг бир болсун. (А.Я.)
7. Еликген душмангъа елдей етейик, ел борайгъан хумдай ари элтейик! (Аяв.)

85. Буйрукъ багъыш.

Буйрукъ багъышдагъы ишликлер буюрув, чакъырыв, ишге къуршав маъналары англата.

Тюпдеги таблицагъа къарагъыз.

Бетлер	Теклик санав	Кёплюк санав
1-нчи бет	-	<i>алайыкъ, яшайыкъ гёрейик, билейик</i>
2-нчи бет	<i>ал яша</i>	<i>алыгъыз, яшагъыз билигиз, тилегиз туругъуз, охугъуз гёрюгюз, юрюгюз</i>
3-нчю бет	<i>алсын билсин, охусун гёрсюн</i>	<i>алсын (лар) билсин (лер) охусун (лар) гёрсюн (лер)</i>

1. Биринчи бетде текликде ишликни буйрукъ къалиби ёкъ. Биринчи бетде кёплюкде буйрукъ багъышны къошумчалары: созукъ авазлардан сонг – **-йыкъ, -йик, -юкъ, -юк**; гутукъ авазлардан сонг – **-айыкъ, -ейик**.

2. Экинчи бетде текликде буйрукъ багъышны къошумчалары болмай. Ишликни тамуру /ал, гел/ яда тюбю (башила, ишле) оъзю буйрукъ англата.

Экинчи бетде кёплюкде буйрукъ багъыш этеген къошумчалар: созукъ авазлардан сонг – **-гъыз, -гиз, -гъуз, -гюз**; гутукъ авазлардан сонг – **-ыгъыз, -игиз, -угъуз, -югюз**.

3. Учюнчю бетде текликде де, кёплюкде де буйрукъ багъыш **-сын, -син, -сун, -сюн** деген къошумчаланы кёмеклиги булан этиле, масала: *Ол охусун. Олар охусунлар.*

338. Тапшурув. Гёчюрюп алыгъыз. Буйрукъ ишликлени тюплерин гызыгъыз. Буйрукъ багъышны къошумчаларын айырыгъыз.

1. Ёлдашлар, кёпню яны болайыкъ! (*Къ. А.*) 2. Сиз уйренген гюонерлени бизге де гёрсетигиз. (*Аяв.*) 3. Гъайт, ёлдашлар, аргъытайыкъ атланы, бизге гённю кюлемесин ятланы. (*А.С.*) 4. Гъазир

тур гёкмеге азиз къанынгны эл учун, халкъ учун гелгенде сри! (З.Б.)
5. Яшасын бизин сююмлю Ватаныбыз! Яшлар, вёре, агъачлыкъ-
гъа, бала тереклеге зарал этип йибермегиз. (И.Х.)

339. Охугъуз, буйрукъ багъышдагъы ишликлени табып, бетин ва санавун
гёрсетигиз.

Болсун исси гюнлер, явсун янгурлар,
Сув акъсын авлакъдан, толсун чунгурлар,
Кёп болсун будайлар, биченден толсун!
Оъкюрюп овзенлер, ташгъынлар болсун!

Аврувлар-сыркъавлар тайсын инсандан,
Яшавлукъ, эркинлик артсын гъар яндан,
Хошгелдинг, хошгелдинг, гел, язбашыбыз,
Эркинликде болсун ашылыкъ-ашыбыз!

(И. Ханмурзаев.)

айтыгъызы чы
гелигиз чи

340. Йырны чебер охугъуз, гёнгюгюзден уйренигиз. Мунда -айыкъ,
-сийик къошумчалар савлай йыргъа нечик маъна бере? Йыр не заман язылгъан
экен?

Еликген душмангъа елдей етейик,
Ел борайгъан хумдай ари элтейик.
Тез чыгъып таймаса совет топуракъдан,
Бир ягъадан къырып, ластар эгейик!

Бир ургъангъа эки керен урайыкъ,
Бар гючюбюз фронтлагъа бурайыкъ,
Намарт душман яллатгъан шагъарланы
Алдындан да яхшы этип къурайыкъ.

(Аяв.)

Буйрукъ багъышдан сонг гелеген **чы, чи, чу, чю** гесекче гъар заман айры языла, масала: *къой чу, айтайыкъ чы, гелигиз чи.*

Эсгерив: Буйрукъ багъышны экинчи бетдеги **чы, чи, чу, чю** гесекчени бет къошумчаны алдына салып айтылагъан гезиклер де ёлугъа, тек язагъанда айры язылма герек, масала: *айтыгъыз чы, гелигиз чи.*

25 орфограмма.

341. *Бармакъ, гелмек, къотмек* деген ишликлени буйрукъ багъышгъа салып, 2, 3 бетлерде теклик ва кёплюк санавларда бетлеге гёре тюрлендиригиз.

342. *Алыгъыз, гелигиз, юрюгюз* деген ишликлени **чы, чи, чу, чю** гесекчелер булан къоллап, жумлалар тизигиз.

86. Тилев багъыш.

343. Охугъуз, ишликлер савлай жумлагъа не маъна берегенни англатыгъыз.

1. Сизин булан мен де гелейимсене. 2. Сен, Арсланхан, къоймайгъанны билсене! (*А.Я.*) 3. Гъар даим де яхшылыкъ гёрюп яшагъын! Уьюнге будай явгъур, баягъонокъ булай эт дагъы. Ярай буса, машинге минейик, бизин уьйге етишдир хари.

Тилев багъышдагъы ишликлер тилемек, ялбармакъ, алгъыш этмек, бир ишни этмеге чакъырмакъ маъналаны англата.

Тилев багъышны **простой** къалиплери къошумчаланы кёмеклиги булан этиле.

1. Биринчи бетде текликде:

-айым, -ейим, -йым, -юм.

Масала: *алайым, гелейим, къарайым, тилейим, юрююм.*

2. Биринчи бетде кёплюкде тилев багъышны къошумчалары буйрукъ багъышныки йимик:

-айыкъ, -ейик, -йик, -юкъ, -юк. Масала: *алайыкъ, гелейик, къарайыкъ, тилейик, юрюк.*

3. Экинчи бетде текликде:

-гъын, -гин, -гъун, -гюн.

Масала: *Узакъ яшагъын. Яхишылыкъ гёрюн.*

4. Экинчи бетде текликде ва кёплюкде: **-гъыр, -гир, -гъур, -гюр.**

Масала: *1) Насипли болгъур 2) Насипли болгъурлар.*

5. **-сана, -сене.** Бу къошумча белгили бир бетни гёрсетмей, текликде ва кёплюкде, 1, 2 бетлердеги ишликlege къошулуп, тилев багъыш эте:

Теклик

1. *алайымсана*
гелейимсене

2. *алсана*
гелсене

Кёплюк

алайыкъсана
гелейиксене

алыгъызсана
гелигизсене

Бу къошумча 3-нчю бетде къолланмай.

344. Гёчюрюп алыгъыз. Ишликлени айтырып алып, морфология гесекlege бёлюгюз, тилев багъышны къошумчаларын айырыгъыз.

1. Чалт юрюгюзсене. Янгур явгунча, уйлерибизге етишейик. 2. Тур, турсана, мени Абдуллам, турсана! (А.Я.) 3. Къойсана, Бектемирим, къойсана! (А.Я.) 4. Ярай буса, сизин булан мен де гелейим. 5. Ачылмагъыр къапуларынг ачсана, ягъылмагъыр шамчырагъынг якъсана! (А.Я.) 6. Мен сенден бир батыр сорай гелгенмен, шону гъакъында билегенинг айтсана. (А.Гь.) 7. Осьюп-осьюп, залим болгъур, охуп-охуп, алим болгъур! (А.Я.)

345. Охугъуз. Тергеп къарагъыз: -сын къошумчасы булангъы ишликлер
уврадан-тувра буйрукъ англатамы яда баишгъа маъна ренки бармы?

Гъызы къалсын таза намусунгну,
Не ойтсе де бу эки къолдан.
Гючлююгюнг булан сен макътанма,
Адамлыгъынг булан макътан!

Сен яшама ерде пайдасыз бир
Тёнгек болуп къырда ташлангъан.
Янып къалсын оъмюрюнг, маякъ болуп,
Обзюнгден сонг къалгъан яшлагъа.

(Муса Жалил.)

87. Тилев багъышны къошма къалиплери.

Тилев багъышны къошма къалиплери буйрукъ, тилев багъышлардагъы ишликlege кѣмекчи сѣзлер къошулуп этиле.

1. Буйрукъ ишликlege **дагъы**, **хари** деген гесекчелер тагъылып, тилев багъыш этиле.

Масала: гелейим дагъы, гел хари, гелсин дагъы.

2. Тилев багъыш **-гъай**, **-гей** къошумчасы булангъы ишликlege **эди** деген кѣмекчи ишлик тагъылып этиле. Масала: *гелгей эди, къайтгъай эди.*

3. Шарт багъышдагъы ишликге **эди** тагъылып этилген къошма къалиплер де тилев багъыш бола. Масала: *гелсе эди, къайтса эди, явса эди.* Тилев багъышны къошма къалиплери бетlege гѣре алышынагъанда бет къошумчалар **эди** деген кѣмекчи ишликге къошула.

Таблицалагъа тергев беригиз.

Яшагъай эди

Бетлер	Теклик	Кёплюк
1-нчи бет	<i>яшагъай эдим</i>	<i>яшагъай эдик</i>
2-нчи бет	<i>яшагъай эдинг</i>	<i>яшагъай эдигиз</i>
3-нчю бет	<i>яшагъай эди</i>	<i>яшагъай эди (лер)</i>

Барса эди

Бетлер	Теклик	кёплюк
1-нчи бет	<i>барса эдим</i>	<i>барса эдик</i>
2-нчи бет	<i>барса эдинг</i>	<i>барса эдигиз</i>
3-нчю бет	<i>барса эди</i>	<i>барса эди (лер)</i>

346. Тилев багъышны къошма къалиплери гъалиги, гетген, гележек заманларда къолланмагъа бола:

алгъай эди – *ала болгъай эди, алгъан болгъай эди, алажакъ болгъай эди;*

алса эди – *ала буса эди, алгъан буса эди, алажакъ буса эди.*

Гелгей эди, гелсе эди деген ишликлени уьч де заманын къошлап языгъыз.

347. Охугъуз, тилев багъышдагъы ишликлени айырып языгъыз, къаршысында къайсы къалип экенни (простой, къошма) бетин, санавун гёрсетигиз.

1. Бир къоюнгдан сени минг болсун! (А.Я.) 2. Чыкъсана, порсукъ досум, чыкъсана; бу тавлардан о тавлагъа барайыкъ. (Аяв.) 3. Бир яхшы янгур явгъай эди, чанг басылажакъ эди. 4. Яшагъай эди Къагъбир агъав! 5. О бизге хыйлы къужурлу хабарлар айтгъан.

6. Батыр бусанг, батырлыгынг гёрейик. (А.Я.) 7. Тюш, тюшсене, сен, Арсланхан, тюшсене, савутларынг еркъашынга илсене. (А.Я.)

348. Тюпдеги жумлаланы охугъуз, тилев багъышдагъы ишликлени табыгъыз ва нечик этилгенни англатыгъыз.

1. Энни буса айтмасынлар савдур деп, Атабай булан бирче Къазакъгъа. (Й.Къ.) 2. Юрю, алгъа юрю, чалт ал аягъынг! (З.Б.) 3. Ол да мени къардашым, ону да алып къайтайым. (Аяв.) 4. Бар байлыкъны орталыкъгъа салса эди. (А.Я.) 5. Китабынгны магъа да бер дагъы, мен де охуюм. 6. Авара болгъаныбыз чы къайырмас, ишлерибиз тюзелип гетгей эди.

349. Охугъай эди, айтса эди деген сёзлени гъалиги, гетген ва жележек заманларда къоллап, алгы жумла тизигиз.

350. Алса эди деген ишликни тилев багъышны гъалиги заман къалибинс салып, бетлеге гёре тюрлендиригиз.

351. Бюртюклени орнуна маънагъа къыйышагъан къошумчаланы къоллай туруп, гёчюрюп алыгъыз. Чебер кюйде охугъуз.

Бек бит.... сабанлар,
Ашама.... къабанлар.
Яшама... яманлар,
Аваданлыкъ, токълукъ бол...
Бизге яманлыкъ ёрайгъанланы
Гъар ишинде ёкълукъ бол...!

(А.Я.)

алсана
берсене
охусана
юрюсене

Мен де бир кёмек этермен,
Гъайда, биз хозгъал...!
Шо агъачны экибиз де
Бу арбагъа тез сал...!

(Абдулла Токъай.)

-сана, -сене кѳошумчалар алдындагы бувунгѳа кѳалын-лыкѳа, инчеликде бойсынып айтыла ва языла: *алсана, гелсене, юрюсене*.

Кѳошма кѳалиплерде эди айры языла: *алса эди [алсэди]* айтыла, *гелсе эди [гелсэди]* деп айтыла.

26 орфограмма

352. *Ал, кѳой, юрю* деген сѳзлеге **-сана, -сене** кѳошумчаланы кѳоллап. жум-лалар ойлашыгыз.

353. Гѳчюрюп алыгыз. Тилев багышдагы ишликлени айтылышына тер-гев берип, тюз язылышын англатыгыз.

1. Янгыз ялкѳажакѳман, мени булан сен де гелсене. 2. Кѳычы-рып охусана, мен де тынглайым. 3. Терен кѳар явгѳай эди, чана чапмагѳа чыгѳар эдик. 4. Кѳышда кѳп кѳар явса эди, язда ашлыкѳ-лагѳа кѳургѳакѳ болмас эди. 5. Сен де мени булан гелсе эдинг, ишни тез битдирип кѳайтар эдик.

88. Шарт багыш.

354. Охугѳуз. Шарт англатагѳан ишликлени айтыгыз. Кѳайсы ишни шар-тын англата?

1. Штабны вакили батальонгѳа гелсе, тюрлю-тюрлю ѳравлар башланып гете. (*И.К.*) 2. Гетген буса, гелирлер, таламагѳан бѳрю-лер. (*А.А.*) 3. – Сен этгенни этмесем, аш да ашамас эдим, – деди Рашит. (*М.Х.*) 4. Явунлар явса, ер яшнар. (*Айт.*) 5. Чайналмаса, аш да ютулмай. (*Айт.*) 6. Гѳзюнг аврусa, кѳолунгнu байла, кѳурса-гѳынг аврусa, авзунгнu байла. (*Айт.*)

Шарт багъышдагъы ишликлер башгъа ишлик англатагъан иш яшавгъа чыкъмакъ учун герекли болагъан шартны англата. Шарт ишликлени эки къалиби бар: простой ва къошма. Шарт ишликлени простой къалиби **-са, -се** къошумчаны кѣмклиги булан этиле.

Масала: *ал – алса, гел – гелсе, гѣр – гѣрсе, тол – толса.* Бетлеге гѣре алышынагъанда шарт ишликни простой къалиби къошумчаланы экинчи тайпасын къабул эте.

Теклик

1-нчи бет *алсам*

2-нчи бет *алсанг*

3-нчю бет *алса*

Кѣплюк

алсакъ

алсагъыз

алса

Шарт багъышдагъы ишликден сонг **да, де** гесекче къолланса, шо, шарт маънадан къайры, къаршылыкъ маъна да англата, масала: *Бир-бирде къайнашын ишберсе де, о яман адам тогюл.*

355. Гѣчюрюп алыгъыз, шарт ишликлени табып, тизимине гѣре чечигиз.

1. Яманлар тувса, дав башлар. (*Айт.*) 2. Ат оьлсе, ери къалар, игит оьлсе, аты къалар. (*Айт.*) 3. Ал дѣгерчик гъыз этсе, арты да шондан юрюр. (*Айт.*) 4. Заманлар гетсе де, халкъ гетмес. (*Айт.*) 5. Оьгюз оьлсе – эт, арба сынса – агъач. (*Айт.*) 6. Заманында чанг чыгъармас эрлеге, къартлыгъында къала бузса, инанмас. (*Айт.*)

356. Шарт ишликлени оьзлер ачыкъ этеген сѣзлер булан язып алыгъыз. Шарт ишликлени бетин, санауун гѣрсетигиз.

Уьлгю: *гелсенг* (2-нчи бет, теклик), *билерсен.*

1. Сен гел, гелсенг бар затны билерсен. 2. Мен гъали гиччи яшман, уллу болсам, гѣрерсен! (*Гъ. А.*) 3. Бири сама къоймаса, тил душманны ѳймаса, ярты болур яшаву. (*Й.Къ.*) 4. Тюбюндеги аргъу-

магъын берсе де, атолу бийге къуллукъ этерми? (Й.Къ.) 5. Сен гюч берсенг, ёлда къоймас арап ат. (Й.Къ.) 6.Сорасагъыз, айтайым: атым мени – Асият. (А.Я.)

89. Шарт багъышны къошма къалиплери.

Шарт ишликни къошма къалиплери гъалиги, гетген ва гележек заманланы ишликлерине **буса** деген кѣмекчи сѣз тагъылып этиле. Масала: *ала буса, алгъан буса, алажакъ буса.*

Шарт ишликни къошма къалиби бетлеге гѣре алышынагъанда бет къошумчалар кѣмекчи сѣзге къошула.

Шарт ишликни бетлеге гѣре алышынагъан кююн гѣрсетеген таблицалар.

Гъалиги заман.

Бетлер	Теклик	Кѣплюк
1-нчи бет	ала бусам	ала бусакъ
2-нчи бет	ала бусанг	ала бусагъыз
3-нчю бет	ала буса	ала буса

Гетген заман.

Бетлер	Теклик	Кѣплюк
1-нчи бет	алгъан бусам	алгъан бусакъ
2-нчи бет	алгъан бусанг	алгъан бусагъыз
3-нчю бет	алгъан буса	алгъан буса

Гележек заман.

Бетлер	Теклик	Кёплюк
1-нчи бет	алажакъ бусам	алажакъ бусакъ
2-нчи бет	алажакъ бусанг	алажакъ бусагъыз
3-нчю бет	алажакъ буса	алажакъ буса

357. *Язмакъ* деген ишликни, гъалиги, гетген ва гележек заманланы шарт къалибинне салып, бетлеге гёре тюрендиригиз.

358. Гёчюрюп алыгъыз, шарт ишликлер нечик этилгенни англагъыз.

1. Бола бусанг, батыр булан къурдаш бол. (*Й.Къ.*) 2. Эгер сен эте бусанг, сурагын эт хынжалны. (*Б.Гъ*) 3. Гъайлы сёзю кёп болса да, ону да азы яхшы. (*Айт.*) 4. Бёрю де, итлер де ярашса, къотанда къойлар къалмас. (*Айт.*) 5. Тийген буса, магъа, абайым, ол не этген, мен этгенмен ол къызбайгъа этерни. (*А.Я.*) 6. Олай загланы этежек бусанг, мен гелмеймен.

359. Охугъуз. Ишликлер къайсы багъышда экенни айтыгъыз.

Бугюн менден шонча йыракъ болсанг да,
 Кёпден берли мени эсден салсанг да,
 Бир гёрюнсенг, гюнюм ярыкъ болагъан
 Сени дагъы бир де гёрмей къалсам да,
 Сен гетме,
 Менден алда гетме дюньядан.

(*М. Атабаев.*)

360. Бюртюклени орнуна кыйышагъан къошумчаланы язып, гёчюрюгюз.
Дёртлюклени чебер охугуз.

Гел..., биз жыйыл...,
Дагъысганда болгъан яшлар!
Халкъ учун биз чалыша...,
Ишчилерден тувгъан яшлар!

Инсан герек агъа бол... сёзюне,
Гелти... хорлукъну оз-озюне.
Хыянатлыкъ осаллыкъдыр достуна,
Хорлукъ ону гъавлап чабар уьстюне.

(Т. Бийболатов.)

90. Хабар багъыш.

Хабар багъышдагъы ишликлер гъалиги, гетген ва гележек заманларда болагъан ишлени, гъаракатланы гёрсете. Башгъа багъышлардан хабар багъыш озюню токьташгъан заман ва бет къалиплери барлыгъы булан айрыла.

Ишликни заманлары лакъыр юрюлюп турагъан вакътиге гёре айрыла. Масала, ишлик англатагъан гъаракат лакъыр юрюлюп турагъан вакътиде, ондан алда, лакъыр юрюлюп турагъан вакътиден сонг болма ярай. Шогъар къарап, хабар багъышдагъы ишликлени уьч тюрлю заманы бар: гъалиги, гетген ва гележек заманлар.

361. Охугуз. Ишликлени шв таблицагъа гёре чечигиз.

Гъалиги заман	Гетген заман	Гележек заман
---------------	--------------	---------------

Эртен тез вакъти терезеге астаракъ къагъылагъан авазгъа уяндым. Къарайман, Гъасан. Общежитисни эшиклери бек экен, ичине гирип болмай токътагъан. Мени гёргендокъ ол иржайып онг къолун гётерди; онда буса -- ярты буханка чакъы къара экмек. Эшиклени ачып, халкыгъа къувун салмайым деп. Гъасанны терезеден гийирдим. Уыйге гирив-гиривюндокъ о, беки бичагъы булан ашдан бир тилимни гесип: «Бу сени пайынг, -- деп, алдыма салды. -- Аша, къурдаш, энни гъар гюн бизин шунчакъы экмегибиз болажакъ», -- деди.

(И. Керимов.)

– Я Алис, охугъан адам неге асил бола? – деп сорагъан очарда бирев.

– Неге болсун, охугъан адам кеп затны биле, кеп билген сайын дагъы да адам билмеге терекли заглар кеп экенни англай, сонг шоланы да билмеге бары гючюн салар. О адам тарыкъсыз, онгсуз заглагъа вакътисин харжламажакъ.

(А. Мамаев.)

91. Гъалиги заман.

Гъалиги заманны ишликлери лакъыр юрюлюп турагъан вакътиде болагъан ишлени англата.

Гъалиги заман ишликни баш къалибине **а-**, **-е** (тутукълардан сонг), **-й** (созукълардан сонг) къошумчалар къошулуп этиле.

Масала: *ала, геле, сюре, къура, ишлей, къарай, тергей*

Бетлеге гёре алышынагъанда гъалиги заманны ишликлери бет къошумчаланы биринчи тайпасын къабул эте.

Бетлер	Теклик	Кёплук
1-нчи бет	<i>аламан</i>	<i>алабыз</i>
2-нчи бет	<i>аласан</i>	<i>аласыз</i>
3-нчю бет	<i>ала</i>	<i>ала (лар)</i>
1-нчи бет	<i>гелемен</i>	<i>гелебиз</i>
2-нчи бет	<i>гелесен</i>	<i>гелесиз</i>
3-нчю бет	<i>геле</i>	<i>геле (лер)</i>
1-нчи бет	<i>ишлеймен</i>	<i>ишлейбиз</i>
2-нчи бет	<i>ишлейсен</i>	<i>ишлейсиз</i>
3-нчю бет	<i>ишлей</i>	<i>ишлей (лер)</i>

Гъалиги заманны ишлиги **тура** деген кёмекчи сёз булан кьолланса, янгы башлана турагъан яда янгы башланып турагъан ишни англата.

Масала: *Поезд гете тура, тез болугъуз!*

Тура деген кёмекчи ишлик **-ып, -ип, -уп, -юп, -п** кьошумчасы булангъы гъалишлик булан кьолланса, ишни буссагъатгъы вакътиде юрюлюп турагъаны яда узатылагъаны гёрсетиле.

Масала: *1) Охувчулар учителге тынглап тура. 2) Ол уьюнде олтуруп тура. 3) Сен къавгъалама, мен китап охуп тураман!*

Гъалиги заманны эстериленген къалиплери бетлеге гёре алышынагъанда бет кьошумчалар **тура** деген кёмекчи сёзге кьошула.

Яза тура.

Бетлер	Теклик	Кёплук
1-нчи бет	<i>яза тураман</i>	<i>яза турабыз</i>
2-нчи бет	<i>яза турасан</i>	<i>яза турасыз</i>
3-нчю бет	<i>яза тура</i>	<i>яза тура (лар)</i>

Тынглап тура.

Бетлер	Теклик	Кёплөк
1-нчи бет	<i>тынглап тураман</i>	<i>тынглап турабыз</i>
2-нчи бет	<i>тынглап турасан</i>	<i>тынглап турасыз</i>
3-нчю бет	<i>тынглап тура</i>	<i>тынглап тура (лар)</i>

Гьалиги заманны ишлиги **бола** деген көмекчи сөз булан кьолланса, такрарланагъан ишлени гёрсете. Масала: 1. *Ол бизге геле бола.* 2. *Уллатабыз эсги заманны гьакъында хабарлай бола.*

362. Гьалиги заманны ишликлерин табыгъыз. Заман ва бет кьошумчаланы айырып, бетин ва санавун гёрсетигиз.

1. Биз барабыз Сибирь деген элlege. (*Й. Къ.*) 2. Къара чы, нечик гёзлеп, мен нечик тюз ураман. (*А.Гъ.*) 3. Чинарбулакъны ари башына ете туруп, бир бурунчакъдан айланасан. (*И.Х.*) 4. Гьар даим янгыз гезей тав,уьстюнде, ташларда. (*Аяв.*) 5. Къарлар бир токътавсуз ява, гьайванлар кьырда ашамагъа бир зат да табып болмай. (*А-В.С.*) 6. Оьзенден таба юрекке ялыкъ береген салкынлыкъ уруна, бавлардан, ашылыкълардан атив атир ийис геле. (*И.К.*) 7. Сиз мени булан нечик сёйлейсиз? (*И.К.*) 8. Нурия, диванда олтуруп, кьалгъый; терезеден тангны шавласы геле. (*У.М.*)

363. Гьалиги заманны ишликлерин табыгъыз, заман маъналарына англатып беригиз.

1. Жыйын башлана тура, хабарыбызны битдирейик! 2. Топуракъ трактор булан сюрюле, ашылыкълар комбайн булан къайтарыла. 3. Юртгъа етише турабыз, машинни бек гьайдама. 4. Учитель айтгъан сайын, биз де язып турабыз. 5. Столну тербетме: кагъыз язып тураман. 6. Сагъа къарап тураман, неге геч боласан? 7. Кьалсын ишлейгенде ара-арада гёнгюрев эте бола.

364. Янгур явагъандагъы табиатны суратлап, гиччирек сочинение языгъыз. Гъалиги заманны ишликлерин тюрлю-тюрлю маъна ренклерде къоллагъыз.

365. Къыйышагъан ерлерде гетген заманны ишликлерин гъалиги замангъа айландырып, гёчюрюп языгъыз.

Къазакъ XIX асруну экинчи яртысында яшагъан. Ону тувгъан йылы мекенли кюйде токъташдырылмагъан. Бир-бир белгилеге гёре, ол 1830-нчу йылда гъалиги Буйнакск районну Атланавулунда (эсги аты – Месселемавул) тувгъан. Къазакъны атасы шо юргну сабанчыларындан болгъан, анасы да эрпелили къатын болгъан деп айталар. Йыргъа усталыкъ Йырчы Къазакъда яшданокъ уянгъан. Къазакъны атасы ону моллагъа охумагъа сапгъан. Тек Къазакъ ондагъы тюзсюзлюкге чыдап болмагъан, узакъ къалмай, о молланы ташлай ва атасына кёмек этмеге башлай. Яшавну къыйынлыгъын Къазакъ яшдан башлап татыгъан. Ону гёнгюн ачагъан зат, къомузун согъуп, озью чыгъаргъан йырланы айтмакъ болгъан.

Къазакъны йыргъа усталыгъы баргъан сайын артгъан. Къазакъ халкъны арасында уллу абур къазангъан.

92. Гележек заман.

Гележек заманны ишликлери лакъыр юрюлеген вакътиден сонг болажакъ ишлени, гъаракатланы англата. Гележек заманны эки къалиби бар.

1. Мекенсиз гележек заман.

Бу заман ишни яшавгъа чыгъарылажагъы мекенли токъташдырылмай буса къоллана. Айтывларда ва агалар сёзлеринде бу къалил даимлик ишлени англата. Масала: *Ишлемеген тишлемес.*

Мекенсиз гележек заманны къошумчалары:

1) -ар, -ер, -ыр, -ир, -ур, -юр (тутукълардан сонг);

Масала: алар, гелер, къалыр, билир, болур, гёрюр;
 2) **-р** (созукълардан сонг), масала: яшар, ишлер; 3) **-с** (ёкъ-
 лукъ къалинге къошула), масала: *алар-алмас, гелер – гелмес.*
-ар, -ер, -ыр, -ир, -ур, -юр вариантлар бир-бирини
 орнунда къолланмагъа бола. Масала: *алар – алыр, гёрер –*
гёрюр, билер – билир.

366. *Ал, гел* деген ишликлени мекенсиз гележек замангъа салып, текликде ва
 кёплукде белгеге гёре тюрлендиргиз.

367. Мекенсиз гележек замандагъы ишликлени айырып **язып**, не маъна
 бергенни англатыгъыз.

1. О сен айтгъанны этер бугъай. 2. Балики, янгур явар, плаш
 гийип чыкъ. 3. Заман гелир халкъ кюрлюкде яшайгъан. (*Й. Къ.*)
 Тенглилерим елер бу генг къырланы, йырлар гъали мен язагъан
 йырланы. (*Й. Къ.*) *Тар* юрекли бар болмас, бар юрекли тар болмас.
 (*Айт.*) 6. Ялгъандан жиргенмеген ямандан да жиргенмес. (*Айт.*)

2. Мекенли гележек заман.

Бу заман ишни яшавгъа чыгъажагъы мекенли токъташды-
 рыла буса къоллана.

Мекенли гележек заманны къошумчалары:
-ажакъ, -ежек (тутукълардан сонг); **-жакъ,**
-жек (созукълардан сонг). Масала: *алажакъ,*
гележек, яшажакъ, ишлежек, гёрежек.

алажакъ
гележек
охужакъ
юрюжек

Мекенли гележек заманны **-ман, -мен** къошумча булан
 этилген къалиби де бар. Бу къалип къатты токъташдырыв
 маъна англата: *алман, гелмен, айтман.*

Масала: *Тегенек отдан бетим бурман деп, юрюйгенлер кёп-*
дюр, суйсенг, гёр, гиши. (Й. Къ.) Ярлыман деп мен чи сизге
ялынман, янгырман деп кёп къызбайдан тартынман! (А. Я.)

Гележек заманны ишликлерини бетлеге гёре алышынывун гёр-сетеген таблицалар:

Мекенсиз гележек заман.

Теклик	Кёплюк
<i>Мен аларман</i>	<i>Биз аларбыз</i>
<i>Сен аларсан</i>	<i>Сиз аларсыз</i>
<i>Ол алар</i>	<i>Олар алар</i>

Мекенли гележек заман.

Теклик	Кёплюк
<i>Мен алажакъман</i>	<i>Биз алажакъбыз</i>
<i>Сен алажакъсан</i>	<i>Сиз алажакъсыз</i>
<i>Ол алажакъ</i>	<i>Олар алажакъ (лар)</i>

368. Гёр, яз деген ишликлени гележек заманны эки де къалибине салып, бетлеге гёре тюрлендиригиз.

369. Гёчюрюп алыгъыз. Ишликлени табып, заман кьопумчаланы айыргъыз.

1. Итге чарыкъ тиксенг, оьзю ашар. (*Айт.*) 2. Балнки, ол бугтон гелип кълалар, гъазир турайыкъ. 3. Багъанасыз урушгъан, писирев-союз ярашар. (*Айт.*) 4. Муну гёрген гиши герти юрекден шат бола-жакъ. (*Аяв.*) 5. Охувчулар учителине: «Тангала экскурсиягъа бара-жакъбызмы?» – деп сорай. 6. Ватан учун биз давлагъа тюшербиз, душман болат, таш болса да, тешербиз. (*А.-В. С.*) 7. «Ёкъ, сиз мени булан баражакъсыз, мен милицияны капитаныман», – деп, кы-зыл книжкасын гёрсетди. (*Ш.А.*) 8. Алгъасамай туругъуз, папа-гъыз сизге кампетлер де алып къайтажакъ. (*М. Аб.*)

370. Ишликлени мекенли ва мекенсиз гележек заманлагъа салып языгъыз.

У ь л г ю:

алар: (мекенсиз гел., 3б.);

алажакъ (мекенли гел., 3б.).

Къал, бер, бур, юрю, охума, айтма, сюр, бер.

371. Охугъуз. Текстге ат салыгъыз. Ишликлер къайсы замандадыр?

– Яхари, Алис, хоншум Магъаммат, янгур явса, хавдан тюгюл юрюмей. Шону себеби не болур? – деп сорай бирев.

– Огъар хавдан юрюмек гынч. Сокъмакъдан юрюсе, этикле-рини насы гёрюнежек, – дей Алис.

– Нени де айтып къоясан, Алис. Башгъа, хавдан юрюсе, гёрюнмейми насы?

– Гёрюнмей, хаву гёрюне.

– Хавну да, насны да не башгъалыгъы бар?

– Хав – бишмеген нас.

– Не этсе бише дагъы?

– Ахшам чечилген аякъгийимни жувмай къойса. хав, эртенге бишип, ап-акъ болуп чыгъар, – деп жавап берген Алис.

(А. Мамаев.)

93. Гетген заман.

Гетген заманны ишликлери лакъыр юрюлеген вакъ гиден алда болгъан ишлени англата.

Гетген заманны простой ва къошма къалиплери бар.

94. Гетген заманны простой кьалишлери.

Гетген заманны простой кьалишлери ишликни баш формасына кьошумчалар тагъылып этиле.

1. Гьалиги-гетген заман.

Бу кьалип гьали-гьалилерде болгъан ишни натижасын англата ва **-гъап, -ген** деген кьошумчаланы кёмеклиги булан этиле.

Масала: 1) *Тавлагъа кьар явгъан.* 2) *Бизге кьонакълар гелген.*

Экинчи, уьчюнчю бетлерде гьалиги-гетген заманны кьалиби ишни яшавгъа чыгъывуна сёйлевчю шагъат тюгюл буса кьоллана.

Масала: 1) *Революциядан алда юртда охуп-язып билегенлер аз болгъан.* 2) *Аякъ гьызлагъа кьарагъанда тюлкю ёлчу кьыркьып гетген.*

Гьалиги-гетген заманны ишликлери бет кьошумчаланы биринчи тайпасын кьабул эте.

1-нчи бет	<i>Мен охугъанман</i>	<i>Биз охугъанбыз</i>
2-нчи бет	<i>Сен охугъансан</i>	<i>Сиз охугъансыз</i>
3-нчю бет	<i>О охугъан</i>	<i>Олар охугъан (лар)</i>

2. Белгили гетген заман.

Ишликни баш кьалибине **-ды, -ди, -ду, -дю** кьошумча тагъылып, белгили гетген заман этиле. Масала: *алды, толду, гёрдю, гелди.*

Ишни яшавгъа чыгъывуна сёйлевчю обзю шагъат буса, белгили гетген заманны ишлиги кьоллана.

Масала: *Мени китабымны сен алдың.* Тенгледидирип кьарагъыз: *Мени китабымны сен алгъансан.*

Белгили гетген заманны ишликлери бет кьошумчаланы экинчи тайпасын кьабул эте.

1-нчи бет	<i>Мен охудум</i>	<i>Биз охудукъ</i>
2-нчи бет	<i>Сен охудунг</i>	<i>Сиз охудугъуз</i>
3-нчю бет	<i>Ол охуду</i>	<i>Олар охуду (лар)</i>

372. Ишликлени гъалиги-гетген ва белгили гетген заманлагъа салып языгъыз.

Уьлгю:

гел $\left\{ \begin{array}{l} \text{гелген (гъалиги-гетген з.)} \\ \text{гелди (белгили гетген з.)} \end{array} \right.$

Ал, бил, гёр, тут, айт, тиле, тил, сёйле, язма, гелме.

373. Гъалиги ва гетген заманланы табыгъыз, маъналарынгъа аңлатыгъыз, нечик эгилегенни айтыгъыз. Текстге ат салыгъыз.

Сулейманни тобукъларыны арасындагъы гиччи яш, юхусу да гелип, меч якъгъа багъып къарай туруп эретургъан. (Сулейман ону къучакълап тутгъан). Гётермени тюрюнде кёрюк яллай. Шонда, яшланы арасында, заман-заман темир уста булан да сёйлей туруп, рагъатсыз айланагъан къартны геленткиси гёрюне. Чёкюч урагъан тавушлар йыракъгъа гете ва, янгырып гелип, эки болуп эшитиле. Уьйлени терезелеринде ярыкълар гёрюне, тавланы бюркеген къалын къара булутлар энни гёрюнмей. Йыракъдагъы къарангы бошлукъларда яшмын яшнавлар гёрюне. Олар къарангылыкъдан къалкъып чыгъып гелеген тавланы сюлдюрлерин аз замангъа ярыкъландыра. Йыракъдагъы кёкюрев бир якълагъа багъып гетип, гъавада ювашып къала.

(Э. Капиев.)

374. Гъалиги-гетген ва белгили гетген заманланы ишликлерини тюплеринге гъызлар таргып, маъналарыны арасындагъы башгъалыкъланы аңлатыгъыз. Шибруну гёнгюгюзден уьйренигиз.

Ана тилим берген билим
Салгъан мени тюз ёлгъа,
Ана тили булан анам
Кёп алгъан мени къолгъа.

Ана тилде лайлай айтгъан,
Чайкъап мени бешигим.
Ана тилим, сени булан
Болду мени оьсювюм.

Ана тилим кьалав айтып,
Аякъларым датий этген.
Атам-анам папай, кьакъай
Деме мени уйретген.

Ана тилим, сен айтмагъан,
Уйретмеген не кьалды.
Насигъатынг яшлыгъымда
Юрегиме ягъ салды.

(П. Абукова.)

375. Хабарны узатып языгъыз. Баш салыгъыз. Гъалиги-гетген ва белгили гетген заманланы бир-бири булан алышдырып боламы?

Гюз гелди. Тереклер япыракъларын тѣкген. Тюнегюн биз агъачлыкъгъа бардыкъ.

95. Гетген заманны кьошма кьалиплери.

Гетген заманны кьошма кьалиплери толу маъналы ишликlege эди яда **болгъан** деген кѣмекчи ишликлер тагъылып этиле.

1. Битмеген гетген заман.

Битмеген гетген заманны кьалиби **-а, -е, -и** кьошумчасы булангъы ишликlege эди тагъылып этиле.

Масала: *бара эди, геле эди, юхлай эди, шилей эди.*

*ала эди
биле эди*

Бу кьалип гетген заманда юрюлген, тек ахырына чыгъып битгенлиги мекенли болмагъан ишлени англата.

Масала: *О биз баргъанда да ишни токътатмай эди.*

Бу кьалипни **болгъан** деген кѣмекчи ишлик булан этилеген варианты ишни яшавгъа чыгъарывуна сѣйлевчю шагъат тюгюл буса кьоллана, масала: *О адамлар баргъанда да ишни токътатмай болгъан.*

Бир-бирде битмеген гетген заман, болуп турагъан ишлени англатып, гъалиги заманны маънасын бере. Масала: *Сизин дертигизни чи биле эдим: къарайыкъ гъали, мен нечик сѣйлермен.* (А. Къ.)

376. Гёчюрюп алыгъыз, битмеген гетген заманны ишликлерин табып, нечик этилегенин айтыгъыз.

1. Кёбюсю гезиклерде, иши болса да, ону уьстюне бармагъа суймей эди. (А.Къ.) 2. Ёлдашларым да кюлей эдилер. (А. Къ.) 3. Шо да шоссагъат Дусягъа егише эди. (М. А.) 4. Гюнню къызыл къалачыны яртысы тавланы аргына яшына тура эди. (М. А.) 5. Али адабиятны айрада бек биле эди. (М. А.) 6. Тамаза сабурдан абат ала эди. (М.А.) 7. Не буса да бир зат магъа сёйлемеге пуршав эте эди. (С. А.)

377. Битмеген гетген заманны ишликлерин тенглендиригиз. Маъналарында башгъалыкълар бармы?

1. Олар ишин оз заманында битдире эди. 2. Олар ишин оз заманында битдире болгъан. 3. Бизин юртда Къагъир агъав деген бир гъакъыллы гиши яшай эди. 4. Бизин юртда Къагъир агъав деген бир гъакъыллы гиши яшай болгъан.

378. Битмеген гетген заманны эди ва болгъан деген кёмекчи сёзлер булан этилген жураларына экишер жумла ойлашып языгъыз. Оьзюгюз шагъат болгъан ишлени гъакъында нечик айтажакъсыз?

2. Кёпден гетген заман.

Кёпден гетген заман **-гъан, -ген** кьошумчасы булангъы ишликлеге эди **яда болгъан** тагъылып этиле.

Масала: 1) *баргъан эди, гелген эди, гёрген эди;* 2) *баргъан болгъан, гелген болгъан.* Лакъыр юрюлеген вакътиден хыйлы алда болгъан ишлени англата.

Маъсала: 1) *Бир чакъда бир иш учун баргъан эдим Шурагъа.* (М.-А. О.) 2) *Бу уйлер дав заманда бузулгъан болгъан, сонг янгыдан ишленген.*

379. Көпден гетген заманны ишликлерини тюплерин гызыгыыз, нечик этилгенни англатыгыыз.

1. Мен уйге киргенде Зулайха столгъа аш да салып битген эди. (А. Д.) 2. «О сизге шу кагъызны язгъан», – деди Зулайха терезеден кыргъа къарагъан гьалда. (А. Д.) 3. Бир керен биринчи бетде мени суратым да салынгъан эди. (М.А.) 4. Сагъатына къарагъанда сагъат эки болгъан эди. (А. Къ.) 5. О сизге гелген болгъан, сени уйде тапмагъан. 6. Анасы Зугъраны тюкенге шекер алмагъа йиберген болгъан. 7. Булар жыйылып, бирче ашап, бирче ишлеп яшамагъа сөйлешген болгъанлар. (А. Я.)

380. Алгъан эди, алгъан болгъан, айтгъан эди, айтгъан болгъан деген сөзлер булан жумлалар ойлашып языгыыз. Арасындагы башгъалыкны англатыгыыз.

3. Такрарлы гетген заман.

Такрарланагъан ишлени англата. Такрарлы гетген заман **эди** деген көмекчи сөз булан этиле, масала: *барагъан эди, гелеген эди. Сен бизге алда көп гелеген эдинг, гъали не болуп кългъан?*

Такрарлы гетген заманны **бол** деген көмекчи ишлик булан этилеген варианты да бар: *геле болагъан эди, бара болагъан эди. Аврумайгъан заманында Атай гъар гюн дегенлей авлакъгъа бара болагъан эди.*

381. Язгъан, язды, яза эди деген ишликлени бетлеге гёре тюрлендирип, тетрадыгыызгъа языгыыз.

382. Ёмакъны артын узатып, битдирип языгыыз, ишликлени заман кёшумчаларын айырыгыыз.

Бир тюе арып, отлу-сувлу ерде ятып тура болгъан. Тюкю гелип:

– Тјое, мени еримде неге ятгъансан? – дей. Тјое:

– Ялгъан айтасан, аркъанга гётерип алып гелгенмисен? – дей.

Тјюкю:

– Не эдепсиз сёйлейсен, ата-бабаларыбыздан къалгъан ер бу чу. Инанмай бусанг, шагъатым да бар.

Тјое:

– Озокъда, шагъатсыз болмас. Кимдир шагъатынг, алып гел, – дей.

Тјюкю барып юртну молласы Бёрюню алып геле.

(Аяв.)

383. Тјюпдеги гесекдеги ишликлени тетрадарыгъызгъа языгъыз, морфология гесеклеге бёлюп, заман ва бет къошумчаларын айырыгъыз.

Уллу Ватан дауну гъакъында инг де яхшы китаплар, балики, гъали де язылмагъандыр. Язывчулар, айрокъда, давда ортакъчылыкъ этгенлери, шо теманы унутуп чу къоймай. Оьтген дауну гъакъында уллу асар чыгъармагъа мен де умутлу бусам да, бир тюрлю себеплеге гёре шо язылып битмей тура.

Фронтда турагъанда мен оьзюм гёрген къужурлу затланы онгай тюшген сайын язып, уйге йибере турдум. Мен давдан яраланып къайтгъанда шо кагъызларымны абам бек аявлап сакълап табулду. Бу эделик повестни мен шо кагъызларымдагъы затлагъа асасланып язаман.

(И. Керимов.)

384. Тјюпдеги хабарны охугъуз. Гетген замандагъы ишликлени табып, гетген заманны къайсы къалиби экенни айтыгъыз.

Бир донгуз шатланып талада бийий болгъан. Ону тјюкю гёрюп:

– Бу не ишдир? Сен кёп сийрек бийийген эдинг. Не яхшылыкъ бар? – деп сорагъан.

– Не яхшылыкъ болагъандыр, махичини уланъяшы бар. Махи-

чи, яшы уллу бола туруп. бу талалагъа барына да гъабижай чачар. Шо заман чыгъарбыз яшавгъа, -деп жавап берген ол.

– Шо сююнчюю? Яхшы чы бар эди къызъяшы болгъан буса. Къарамагъа кѣмекчи де бар деп, махини дѣрт де ягъын тавукъдан, гюргюрден толтурар эди, – деген тюлкую.

(Халкъ хабарларындан.)

96. Заман къалиплени бир-бирини орнунда къолланышы.

*алгъан эди
гѣрген эди*

385. Охугъуз. Гъалиги заманны ишликлери къайсы заманда болгъан ишлени суратлай?

Яхшы улан шо ябагъылы яман тайны бир йыл акъ арпа булан сакълап, сонг бир гюн минип чыгъа. Гюн булан бирче чыгып, гюн баггъынча, дюньяны бир айланып геле. Дагъы да бир йыл сакълап, эртен гюн булан бирче минип чыгъа, тюшге дюньядан бир айланып геле. Яхшы улан, гъали атдан тюзелдим деп, гъар гюн ябагъылы яман тайгъа да минип, гъав этип юрюй болгъан.

(Емакъдан.)

1. Гетген заманда болгъан ишлени жанландырып, гѣз алгъа гелтирип суратламакъ учун гъалиги заманны ишлиги къоллана.

Масала: 1. *Бавда олтуруп китан охун тура эдим, къарайман, къурдашым Атай чаба геле.* 2. *Тюнегюн, дарслар битип, къыргъа чыкъгъанбыз, къарайбыз, кѣк тешилгенде йимик ява.*

2. Ишни яшавгъа чыгъажагъы мекенли токъташдырылып айтыла буса, гъалиги заман гележек заманны маънасында къоллана.

Масала: 1. *Тангала биз экскурсиягъа барабыз. 2. Мени агъам бир айдан асгерден къайта.*

3. Гетген заманны **-гъан, -ген** къошумча булан этилген къалиби гъалиги заманда да узатылып турагъан ишлени англатмагъа бола.

Масала: *Ону ишлери тюзелгени къарагъандокъ да билинип тура: юзю иржсайгъан, къолларың силлей туруп, чалт юрюй.*

386. Заманланы бир-бирини орнунда къоллап, «Шагъарда» деген темагъа хабар языгъыз.

387. Заман къалиплени табып, маъналарың англатыгъыз.

1. Егип эки обгюз де, сабан сюре эди Ата. (Ш.А.) 2. Къотанны къарангълыкъ къуршагъан. (И.К.) 3. Тюнегюн агъачлыкъдагъы тар ёлдан барабыз, къарасакъ, бир кирпи ёлну уьстюнде дём-дөгерек болуп токътагъан. 4. Иш шолайына гетген буса, авзумну да ачмажакъ эдим. (И.К.) 5. Алда бизин бавда тизив алма болагъан эди, гъали тереклер къарт болгъан.

388. *Олтургъан, ятгъан, ишлеп тургъан* деген ишликлер булан жумлалар языгъыз. Заман маъналарың англатыгъыз.

389. Гёчюрюп алыгъыз. Ишликлени заман ва бет къошумчаларыны айтылып булан язылышыны арасындагъы башгъалыкъларың, къошма къалиплени язылышын англатыгъыз.

1. Бузунгда от якъгъанбыз, тёшонге байракъ къакъгъанбыз. (Аяв.) 2. Гюн къушланы юз тюрлю жувуллаву булан башланды. (Аткъ.) 3. Ярым сагъатгъа ювукъ явгъан янгур дюньяны акъ озен этди. Аста-аста булутлар тозулду. (Ш.А.) 4. Шо къоччакълыгъы саялы экинчилей Къызыл Байракъ ордени булан да савгъатлангъан.

(Ш.А.) 5. Гюнден-гюн Атиягъа янгы хабарлар эшитиле эди. (У.М.)
6. Агъав озлени программасына баягъы йырны да къошгъан эди.
(К.А.) 7. Шо лакъыр этилеген заманда Гъажимурат, къолу булан
хынжалыны сабындан тутуп ва оьктем къарав булан бираз иржа-
йып олтура эди. (Л. Т.) 8. Олар бугюн-тангала бизин туснакъ эте-
жек, гечикдирмей, оланы тутма герек. (М.-С. Я.)

тёшонг

97. Заман къалиплени тюз язылышы

ала эди
геле эди

алажакъ
гележек
оужакъ
юрюжек

1. Гъалиги-гетген заманны -гъап, -ген къошумчасыны гъ, г авазлары сёйлейгенде бир-бирде х, г, нг авазлар йимик айтылса да, гъар заман гъ, г языла.

Масала:

языла: *къошгъап, къонгъап, битген, сёнген,*

айтыла: *къошхан, къонган, биткен, сёнген.*

27 орфограмма

2. Бир-бир ерлерде гележек заманны -жакъ, -жек, -ажакъ, -ежек къошумчаларыны къалын вариантлары туюл айтылмай.

Тюз сёйлевде шо къошумча сёзю ардагъы бувунуна къалынлыкда, инчеликде бойсынып айтыла ва шолай язылма да языла, масала: *оужакъ, билежек, гёрежек.*

28 орфограмма

3. Гетген заманны кьошма кьалиплеринде кьолланагъан эди деген кёмекчи сёз сёйлевде алдындагъы сёзге кьошулуп айтылса да, айры языла.

Масала: *геле эди [гелэди], алар эди [аларэди], алгъан эди [алгъанэди], гелген эди [гелгенэди].*

29 орфограмма

390. Сёзлени охутъуз, айтылышы булан язылышыны арасьндагъым башгьа-лькьъланы ашпайгъыз.

Бишген, такъгъан, утгъан, янгъан, айтды, кьонду, айта эди, айтгъан эди.

391. Жаяланы ача туруп, гёчюрюп языгъыз.

1. Кьой(чу) айта: «Мен сагъа айтдым(чы), кьойланы кьувалап гъайдама, аста кьой(чу)». 2. «Таргъып кьара (чы) кьуйругъуну ну, авур боламы экен», – дей толкю. (А.Я.) 3. Машининг де юхлай (чы), сен де юхла (чы), кьызым. (А.Я.) 4. Юрюй (де) юрюй, бир озенге етишелер. (А.Я.) 5. О атылып турду (да), кьысып кьолумну алды.

98. Ишликни этилиши.

392. *Бегимек, етимек, юхусырамакъ, кьартаймакъ, яшгъармакъ, саргъаймакъ* деген ишликлени гесеклеге беллюгюз. О ишликлер нечик этилген? Ишлик этеген кьошумчаларын айырып языгъыз.

Башгъа тил гесимлерден ишликлер эки кюйде этиле.

1. Башгъа тил гесимлеге *эт, бол, кьыл* деген кёмекчи сёзлер тагъылып, кьошма ишликлер этиле. Масала: *къаст этмек, рази болмакъ, намаз этмек, намаз кьылмакъ, регистрация этмек, кьарт болмакъ, исси болмакъ, кьуллаукъ этмек.*

2. Башгъа тил гесимлеге кьошумчалар тагъылып, ишликлер этиле.

99. Ишлик этеген кьошумчалар.

Башгъа тил гесимлерден ишлик этеген кьошумчаланы аслулары шулардыр:

1. -ла, -ле.

Масала: *баш – башла, иш – ишле, кюй – кюйле, дёрт – дёртле.*

2. -а, -е.

Масала: *аш – аша, оюн – ойна, тёш – тёше, тиш – тише, бош – боша.*

3. -лан, -лен.

Масала: *ачув – ачувлан, ат – атлан, уьй – уьйлен.*

4. -лаш, -леш.

Масала: *ювукъ – ювукълаш, тёбен – тёбенлеш, чалт – чалтлаш.*

5. -ар, -ер.

Масала: *акъ – агъар, гёк – гёгер, кьызыл – кьызар.*

6. -ыкъ, -ик, -укъ, -юк.

Масала: *бир – бирик, ёл – ёлукъ, гёз – гёзюк, геч – гечик, ел – елик.*

7. -сын, -син.

Масала: *бой – бойсын, языкъ – языкъсын, сувукъ – сувукъсын.*

8. -ылле, -илле, -улла, -юлле.

Бу кьошумча уьнлюклерден ишлик эте, масала: *гъанц – гъанцылла, къакъ – къакъылла, гюр – гюрюлле, хор – хорумла.*

393. Жумлаланы гёчюрюп алыгъыз. Ишлик этеген кьошумчаланы айыргъыз, олар къайсы тил гесимге кьошулгъанны айтыгъыз.

1. Оьсмейген билим гюн сайын кемир. (Айт.) 2. Юз сугъарма, гюз сугъар. (Айт.) 3. Югюрюк атны къамучуламас. (Айт.) 4. Гъайгев кьонакъ уьй есин сыйлар. (Айт.) 5. Еси ёкъну бёрю ашар. (Айт.)

6. Ишлемсген тишлемес. (Айт.) 7. Сакъла саламны, гелир заманы. (Айт.) 8. Юхлайгъанда ол бек хоруллай. 9. Агъачлыкъгъа баргъанда бизге къаравулчу ёлукъду. 10. Ёлдашым уялмакълыгъындан бир къызара, бир агъара эди. 11. Къашкъарала туруп, биз юртгъа ювукълашдыкъ.

394. Тюплеги сёзлеге къошумчалар тагъып, ишликлер этигиз. Къошумча къошулгъанда бир-бир сёзлерде болагъан алышынывланы ашлатыгъыз. Ат, къара, сари, ел, къарт, сув, къол, чалт, бувун.

395. Тюплеги гесекни чебер кюйде охугъуз, ишликлени голу чечигиз.

Чечивню гезиги: 1. текстдеги ишлик; 2. баш къалиби; 3. гёчюм, къалым; 4. даражасы; 5. багъышы, заманы; 6. бетни; 7. санаву; 8. барлыкъ, ёкълукъ къалиби.

Гюл чечекли эллери, гюлистан шагъарлары, этеги денгиз, эли тав, элине гирмес душман-яв. Бир болгъан, бир болмагъан, бир юртда Камил, Абрам, Юван деп, уьч ювукъ болгъан. Бир байрам гюн уьч ювукъ денгиз ягъагъа чыгъып, арив чечеклер де жыйып, тавну денгизге бакъгъан бетинде олтуралар.

Камил, башын гётерип, кёкге къарап:

– Гёремисиз, мени ювукъларым, гъавадан учагъан шо къушланы? Мен де шоланы йимик гъаваларда чыр-чырымдан учуп айланмагъа сюер эдим, – дей.

Абрам, денгизге къарап:

– Мурадынга етме насип болсун, ювугъум Камил! Сен гъаваларда учуп айланмагъа сюе бусанг, мен терен сувну тюбюнде юзеген балыкълагъа ювукъдан къарамагъа сюер эдим, – дей.

– Муратларыгъызгъа етишмеге насип болсун сизге де! Къарагъыз чы, шу тавну уьстю тюрлю-тюрлю чечеклер, отлар булан безенген. Ичи не булан безенген экен? Уьстюн гёреген йимик, ичин де гёреген болмагъа сюемен, – дей Юван.

Камил де, Абрам да, атылып туруп:

– Ал, сагъа да насип болсун мурадынга етмеге, Юван! – деп. Ёлдашын къутлайлар. Булар бир-бирини къолларын алалар.

Юван:

– Яшда уйретсенг яшынгны, абурлу этер башынгны деп айгыв бар. Яшларбыз деп, ятып турмайкык. Гелигиз, ювукъларым, илму денгизни кыдыра гетейик. Насип болса, муратларыбызгъа сгишербиз, – дей.

(Аяв.)

396. Гёчюрюп алыгъыз. Заман къалиплени айтылышы булан язылышыны арасындагъы башгъалыкылагъа тергев берип, тюз охугъуз.

1. Уллубий Къоркъмасовну ягъына барды ва, ону алдындан бир листовканы алып, Оскаргъа гёрсетди. (М.Я.) 2. Умукюсюм бюдюремеди, чыдады, тек не заман болгъунча чыдама герегин чигъалиге бирев де билмей эди. (М.Я.) 3. Мен огъар тигилип къалгъан эдим. (И.К.) 4. Каникулланы вакътисинде биз гъар гюн денгенлей киногъа бара эдик. 5. Юртгъа Къумукъ театр гелсе, барыбыз да баражыкы эдик. 6. Гегген йылларда будай беш-алты чакъырым йыракыда, юрт ягъадагъы иннырлагъа ташыла эди. (И.К.)

397. Гашпурув. Айтывланы маънасын англатыгъыз. Ишликлени багъышып айтыгъыз.

1. Аз эт, асил эт. 2. Аз сёйле, кёп тынгла. 3. Озью билмесе – бир балагъ, айтгъан башына гирмесе – минг балагъ. 4. Токътагъан ял алыр, юрюген ёл алыр. 5. Миллетине намарт болгъан атасын сатар. 6. Бизде де болар балыкык, биз де боларбыз тарыкык. 7. Атанг булан макътанма, атынг булан макътан. 8. Бавда юзюм бишгенде салам-калам кёп болар.

(Айтывлар.)

398. Ишликлени тюплерин гызыгъыз, къайсы багъышда, бетде, санавда экени айтыгъыз.

1. Райгъанат эшитсе, шо да гелер эди, бар затны ташлап. (К.А.)
2. Сиге къаршылыкык гёрсетем, гелмейми – шоссагъат бизге бил-

диригиз. (К.А.) 3. Арадан кѣп йыллар гетсе де, Атия Басирни ганыды. (У.М.) Гъайт уланлар, оъмюрюгюз онг гетсин! (Й.Къ.)

399. Сѣзлени айтылышы булан язылыщыны арасындагы башгъалыкъланы англатыгъыз.

Алгъан эди, геле эди, бара эди, бар эди, гѳрген эди, гележек эди, атды, огъа, къонгъан, синген, тѳкген.

100. Инфинитив.

400. -магъа, -меге къошумчасы булангы сѣзлени тюбуне гъыз таргыгъыз, уьстлерине къайсы сорагъа жавап бергенни языгъыз.

1. Къаттыгюн биз бавгъа жие чѳплемеге бардыкъ. 2. Сени булан сѳйлемеге сюемен, заманынг бармы? 3. Гюн батмагъа аз къалып турагъанда биз къойланы юртгъа багъып гъайдадыкъ. 4. Бригадамны ишге тез чыгъарып, гѳч къайтагъан кюйге уйретмеге токъташгъанман. (М.Х.) 5. Мишик баласын ашамагъа сюйгенде кюлге булгъар. (Айт.)

Инфинитив – ишликни белгисиз, санавлагъа, заманлагъа гѳре алышынмайгъан ва не этмеге? деген сорагъа жавап берген къалиби.

Инфинитив ишликни баш къалибине -магъа, -меге къошулуп этиле. Масала: алмагъа, гелмеге, гѳрмеге, сорамагъа, сормагъа, билмеге.

Инфинитивге ишликни белгисиз къалиби деп де айтыла.

Ишликни белгилеринден инфинитивде янгъыз гѳчюмлюк, къалымлыкъ ва даражалыкъ маъналар сакълана.

Масала: билмеге (гѳчюм), гелмеге (къалым), билдирмеге (юклетив), гелишмеге (ортакълыкъ).

Инфинитивни -магъа, -меге къошумчасы къысгъартылып

-ма, -ме деген вариантда да айтыла. Бу эки де вариантны бир-бири булан алышдырмагъа ярай: *алмагъа сюемен -алма сюемен, гетмеге герек – гетме герек.*

Айтылышда ва язылышда инфинитивни эки де вариантын къолламагъа ярай. Амма язылышда **-магъа, -меге** къошумчасы булангъы толу вариантын къолламакъ гаклиф эгиле (*алмагъа, гелмеге, гёрмеге, билмеге* ва ш.б.)

401. Охугъуз, инфинитивлени табыгъыз. Шиъруда къысгартылгъан **-ма, -ме** вариант неге къоллангъан?

- Бармы? – деп сорасанг да,
 - Бар, – деп айтма сюемен.
 - Ёкъму? – деп сорасанг да,
 - Бар, – деп айтма сюемен.
- Аллагъ берип, къурдашым,
Шу меселде къалайым.
– Ёкъ, – деп, сени оьлтюрмей,
Мен оьзюм ёкъ болайым!

(Б. Магъамматов.)

402. Инфинитивлени байлангъан сёзлери де булан язып алыгъыз, **-ма, -ме** къошумчалар, инфинитив этгенден къайры да, дагъы не къуллукъланы кюте?

1. Гери къайтып, бек гёкюнме тюшмесин. (Б.М.) 2. Тойда биз къувурма ашадькъ. 3. Гел десе, гелмей, гелме десе, геле. (А.Я.) 4. Яралама, ярма мени юрегим, тёмке ону ичи толгъан йырланы. (А.Гъ) 5. Гъайванлагъа ярма ашатса, бек семирсе. 6. Мендей йырав, ёрмеп авзун тиксе де, йыр йырлама, сёз сёйлеме яралгъан. (А.Гъ.)

101. Инфинитивни жумладаггы кьуллугьу.

Инфинитив жумлада шу кьуллукьланы кюте.

1. Мурат гьал болуп геле. Масала: *Биз кьумукъ театргьа кьарамагьа бардыкь. Тюкен бегилген: тюкенчи шагьаргьа мал алмагьа гетген.*

2. Инфинитив кьошма хабарлыкьны аслу гесеги гьисапда кьоллана. Масала: *Тюзюн айтмагьа герек, ялгьан с'ез эсан йыбатмас! (А.Я.) Гьаким болгьан сонг буса бу Маякь оьзю йимик маякьланы арагьа чыгьармагьа, халкьгьа г'ерсетмеге баилады. (М.А.)*

403. Ал-, гел-, айт-, юрю деген ишликlege инфинитивни -магьа, -меге ва -ма, -ме кьошумчаларын тагьып, жумлалар тизигиз, кьошумчаларын айырын языгьыз.

404. Г'ечюрюп языгьыз, инфинитивлени табып, олар жумланы кьайсы уьюрю экенни г'ерсетигиз.

1. Халкьгьа шавла берип, ёл г'ерсетип турма тарыкь! (М.А.)
2. Ишге беш-он минутлар тез гелмеге тюше. (Гь.Д.) 3. Яхшылагьа юрегимни берермен, тек кьумукь деп айтма болман ямангьа. (Ж.К.)
4. Биз шагьаргьа циркге кьарамагьа бардыкь. 5. О больницагьа кьурдашын г'ермеге деп гетди.

102. Сыпатишлик.

Охугьуз, ишликлер жумланы кьайсы уьюрю экенни айтыгьыз.

Тармакьлы тар оьзенлер акьгьан гюн,
Кьаймакьлы кьара сувлар кьатгьан гюн,
Эренлени лап деп аты ятгьан гюн,

Тумандай тютюн басгъан гюн,
Бурчакъдай гюлле явгъан гюн,
Эренлени барлап-ёкълап къарасакъ,
Биревлени къабургъасы сёгюлген,
Биревлени къаны ерге тёгюлген,
Биревлер, терс йыгъылып, хум хапгъан,
Биревлер, гувра чабып, бет тапгъан.

(Халкъ йырындан.)

405. *Алгъан, охужакъ* деген сёзлени белгилевючню ва хабарлыккыны къул-лугъунда къолап, дёрт жумла ойлашып языгъыз.

Объюнде ишликни де, сыпатишлыккыны да хасиятлары бар ишликни ат формасына сыпатишлик деп айтыла. Сыпатишлик – белгилевючню къулдугъун кютмеге болагъан ишлик. Сыпатишлик предметни ишине гёре белгисин англата, масала: *ойнайгъан яш, гелген къонакъ, айтылгъан сёз.*

406. Сыпатишликлени байлангъан сёзлери булан айырып языгъыз.

1. Геч гелген къонакъ янындан ашар. *(Айт.)* 2. Болгъан ишге болат бол! *(Айт.)* 3. Тойгъан сонг ит гъапламас. *(Айт.)* 4. Суюмей берген сув сувсабын басылтмас. *(Айт.)* 5. Гетген объюр къайтып гелмес. *(Айт.)* 6. Илму отда ялламайгъан хазнадыр. *(Айт.)*

407. Текстни охугъуз. Сыпатишликлери булангъы жумлалапы табып, гёчюрюп языгъыз, сыпатишликлени тюплерин гызыгъыз.

Хасиден столгъа тюшюп увалгъан сукараланы зангыр-зунгуру Гъажини сесгендирди. Ол къоркъунуп уянды. Къайда ятгъанын англап болмады. Обью ятгъан караватдан къайры, дагъы да уыч карават бар; лансыллап турагъан тумбочкалар гёрюне. Терезеге тувра къаршыда-дёрт къабат уый. Балконларда жувулуп къурума илинген опуракълар бар. Опуракъланы ел елпиллете. – Оърден тюпге

багып теллер тартылган. Гъажини эсине шагъаргъа гетген йыл гелген цирк тюшдю. Шо циркни такътадан этилген чагырына да теллер тартылган эди.

Гъажи обзю ятган уйге тергев этди. Пуржуи караватлар, сырланган эшик. Сыры да беки булан тырналган. Бу – ят ер. Кимлени уюдюр? Не ердир?..

(К.Абуковдан.)

103. Сыпатишликде ишликни ва сыпатлыкъны белгилери.

Сыпатишликде ишликни шу белгилери бар:

1. Сыпатишликлер, башгъа ишликлер йимик, гёчюм, къалым бола ва даража гёрсете.

Масала: *явагъан янгур* (къалым), *билеген яш* (гёчюм), *айтгъан сёз* (баш даража), *айтылгъан сёз* (тюшюм даража).

2. Сыпатишликлер заман гёрсете. Масала: *мен охуйгъан китап*, *мен охугъан китап*, *мен охужакъ китап*.

3. Сыпатишликлени ёкълукъ къалиби **-ма,-ме** къошумчаны кёмеклиги булан этиле: *айтылгъан сёз* – *айтылмагъан сёз*.

Сыпатишликде сыпатлыкъны шу белгилери бар:

1. Сыпатишлик, сыпатлыкъ йимик, предметни белгисин гёрсетип, жумлада белгилевючню къуллугъунда къолланмагъа бола.

Масала: *Арив хат булан язылгъан кагъызны ол къайтарып-къайтарып охуду*.

2. Белгилевючню орнунда къолланмагъан сыпатишлик гелиш ва мюлк категориялагъа гёре алышына. Сыпатишликлер бетлеге гёре алышынмай. Сыпатишликlege бет къошумчалар гагъылса, олар бет ишликlege айланып къала: Масала: *Мен язгъан кагъыз* – *Мен кагъыз язгъанман*.

✓ 408. Бел формадагы ишликлени сыпатишликlege айландырып языгыз.

Уылгю: кагъыз язылгъан – язылгъан кагъыз.

1. Кагъыз язылгъан.
2. Кигап охулгъан.
3. Къонакъ тележек.
4. Дарс болажакъ.
5. Яш юхлай.
6. Оьзен агъа.
7. Бутакъ сынгъан.
8. Булутлар гече.
9. Гез гөрер.
10. Сез айтар.
11. Яшлар ойнажакъ.

409. Гел-, ойна-, оху-, гёр- деген сёзлерден жутлап, башлап белгилевюч, сонг хабарлыкъ болагъан кюйде жумлалар тизигиз.

104. Сыпатишликни заманлары.

Сыпатишликни баш къалибине заман англатагъан къошумчалар тагъылып этиле.

1. Гъалиги заман.

-агъан, -еген (тутукълардан сонг);

-игъан, -йген (созукълардан сонг).

Масала: *барагъан, билеген, къарайгъан, юрюйген.*

2. Гетген заман.

-гъап, -ген

Масала: *баргъап адам, гелген адам.*

3. Гележек заман.

-жакъ, -жек, -ажакъ, -ежек

Масала: *болажакъ ши, язылажакъ кагъыз, гележек къонакълар.*

4. -ар, -ер; -ыр, -ир, -ур, -юр, -р, -с.

Масала: *айтылар сёз, бюдюремес эр.*

Оьрде гёрсетилген къошумчалары булангъы ишликлер жумлада белгилевюч болуп гелсе, гелиш ва мюлк къошумчалар булан къолланса, сыпатишликлер бола.

410. Гёчюрюп алыпъыз. Сыпатишликлени табып, къошумчаларын айыргъыз.

1. Береген къолум алагъан. (Айт.) 2. Айтылгъан сёз – атылгъан окъ. (Айт.) 3. Уялмагъан адам буюрмагъан ашны ашар. (Айт.) 4. Атлыбоюнну тюзге гёчюреген йыл шофёр болуп ишлей эдим. (И.Х.) 5. Зарифа экзамен алагъан уйден чыгъып гелди. (А.А.) 6. Ону айтса, атасы айтажакъ сёзлени яхшы биле эди. 7. Гъитинав бригада гелеген ёлгъа багъып юрюмеге башлады. (М.Х.) 8. Мен Къалатавну белинден къучакълап оьтеген тар сокъмакъ булан бараман. (И.К.) 9. Сёйлер сёзюнг пюзлеп айт, дёрт де янынг гёзлеп айт. (Айт.) 10. Къылыкъ билмес гишиге къыйын болур бу дюнья. (Айт.)

411. Чебер кюйде охугъуз. Ишликлени табып, къайсы хабар багъышдагъы бег ишлик, къайсы сыпатишлик экенни айтыгъыз.

Эдиллер бою наркъамыш,
Еликгенлер чыгъып онда от ягъар.
Аталардан осал тувгъан уланлар
Тюелеге минип чыкъса, ит хабар.
Аталардан батыр улан ким тувса,
Ол явлагъа тувра чабар, бет табар.
Аталардан батыр улан ким тувса,
Тувдургъанлар билмес ону, ят билер.

(Халкъ йыры.)

412. Охугъуз, сыпатишликлени табып, гёчюмлюгюне, къалымлыгъына гёре чечигъиз.

Гъажимурат юртну ягъасына егишген сонг, майдангъа багъып бурулду. О орамдагъы яргысы тавгъа гирип этилген экинчи уйге ювукълашгъан сонг якъ-ягъына къарай туруп токътады. Догъада бирев де ёкъ эди. Къалкъыда буса янгы сылангъан балчыкъ тюнгиюлюкню биревю ягъында тонгъа чырмалып бир адам ятгъан. Къалкъыда ятгъан адамгъа Гъажимурат, къамучусуну сабы булан тюртюп:

Гъей, гъей, – деди.

Тонну тюрбунден гечелик бёрклю, йыртыллайгъан эсги къапталлы бир къарт эретурду. Къартны кирпичсиз гёзлери къызыл ва дым эди, объю де оланы ябушгъанлыгъын тайдырмакъ мурат булан гёзлерин бир юмуп, бир ача.

(*Л. Толстой.*)

413. Гьалиги, гетген ва гележек заманланы англатагъан сыпатишликлер ойлашып, 6 жумла тизигиз.

105. Сыпатишликлени атлыкъланы орнунда къолланышы.

414. Ишликлени табып, олар жумланы къайсы уьорю экени айтыгъыз.

1. Гетгенлер гетсин, бизге къалгъанлар да таманлыкъ этежек.
2. Тургъанлар турар бугъай, мен турмайман бир булан. (*А.Я.*)
3. Алгъаным, сени де чи сюс эдим, амалым, сени йимик боламы! (*А.Я.*)
4. Багъанасыз урушгъан писиревсюз ярашар. (Айт.) Анасын сыйламагъан сыйдан тюшер. (*Айт.*)

Атлыкъ тюшюп, ону орнунда къоллангъан сыпатишлик-леге атлыкъланы орнунда къоллангъан сыпатишликлер деп айтыла.

Масала: гелген адамлар – гелгенлер, охуйгъан яшлар – охуйгъанлар, йырлажакъ къызлар – йырлажакълар.

Э с г е р и в. Гетген ва гележек заманларда атлыкъланы орнунда къоллангъан сыпатишликлер 3-нчю бетдеги кёллюкдеги хабар ишлик булан бир гелип къала. Масала: 1. *Гелгенлер гетди.* 2. *Охучулар гелгенлер.* Булай гезиклерде сыпатишликни хабар ишликден ургъугъа къарап айырма бола: сыпатишликде ургъу -лар, -лер къошумчаны уьстуне тюше.

Масала: 1. *Олар гелгенлер* (хабар ишлик) 2. *Олар – гелгенлер* (атлыкны орнунда кьоллангъан сыпатишлик). Тюшген атлыкны гелиш, мюлк ва санав кьошумчалары сыпатишликге гече.

Масала: 1. *Гелген яшланы атив кьаршылады.* – *Гелгенлеши атив кьаршылады.* 2. *Айтагъан сёзонгню ойлашып айт!* – *Айтагъанынгны ойлашып айт!*

415. Гечюрюп алыгъыз. Атлыкъланы орнунда кьоллангъан сыпатишликленни тюплерине гъызлар тартыгъыз. Къайсы атлык тюшгени айтыгъыз.

1. Уллу айтгъанны этмеген – мурадына етмеген. (*Айт.*) 2. Салгъан чыгъар къазандан. (*Айт.*) 3. Ишлемеген тишлемес. (*Айт.*) 4. Кёп яшагъан кёп билмес, кёпню гёрген кёп билер. 5. Бёрюден кьоркъгъан кьой этмес. (*Айт.*) 6. Кьолу билген бал ашар. (*Айт.*) 7. Урлагъан онгмас, сюзюк сув тонгмас. 8. Багъышлагъыз, генерал, мени бир айтагъаным бар. (*И.К.*) 9. Билмесни билеги аврумас. (*Айт.*) 10. Жыйында чыгып сёйлежеклер алданокъ язылгъан эдилер. 11. Гъакыллы гёргенин айтар, агъмакъ билгенин айтар. (*Айт.*)

106. Сыпатишликни алышыныву.

Атлыкъланы орнунда кьоллангъан сыпатишликлер гелишлеге гёре тюрлене, мюлк кьошумчаланы къабул эте.

Гелишлеге гёре тюрлениши.

Гелишлер	Гъалиги заман	Гетген заман	Гележек заман
Б. г.	<i>алагъанлар</i>	<i>алгъанлар</i>	<i>алажакълар</i>
Есл. г.	<i>алагъанланы</i>	<i>алгъанланы</i>	<i>алажакъланы</i>
Багъ. г.	<i>алагъанлагъа</i>	<i>алгъанлагъа</i>	<i>алажакълагъа</i>
Т. г.	<i>алагъанланы</i>	<i>алгъанланы</i>	<i>алажакъланы</i>
Ер.г.	<i>алагъанларда</i>	<i>алгъанларда</i>	<i>алажакъларда</i>
Ч. г.	<i>алагъанлардан</i>	<i>алгъанлардан</i>	<i>алажакълардан</i>

Мюлк кьошумчаланы кьабул этивю.

Теклик

Бетлер	Гьалиги заман	Гетген заман	Гележек заман
1-нчи бет	<i>алагъаным</i>	<i>алгъаным</i>	<i>алажагъым</i>
2-нчи бет	<i>алагъанынг</i>	<i>алгъанынг</i>	<i>алажагъынг</i>
3-нчю бет	<i>алагъаны</i>	<i>алгъаны</i>	<i>алажагъы</i>

Кёплюк

Бетлер	Гьалиги заман	Гетген заман	Гележек заман
1-нчи бет	<i>алагъаныбыз</i>	<i>алгъаныбыз</i>	<i>алажагъыбыз</i>
2-нчи бет	<i>алагъаныгъыз</i>	<i>алгъаныгъыз</i>	<i>алажагъыгъыз</i>
3-нчю бет	<i>алагъаны</i>	<i>алгъаны</i>	<i>алажагъы</i>

Атлыкъланы орнунда кьолланмайлы, сыпатишликлер овзлер де гелишлеге гёре тюрлене ва мюлк кьошумчаланы кьабул эте. Башгъачалай айтгъанда, гелиш ва мюлк кьошумчалар булан кьоллангъан сыпатишликлер барысы да атлыкъны орнунда кьоллангъан сыпатишлик болмай.

Масала: *Сени бизге гелгенинг яхиы болду.* Бу жумлада *гелгенинг* деген сыпатишлик атлыкъны орнунда кьоллангъан деп айттып болмайбыз, неге тюгюл бу сыпатишлик, овзю белгилейген атлыкъ тюшюп, шону орнунда кьолланмагъан. Сыпатишликлер, атлыкъ ва башгъа ат сёзлер йимик, гелишлеге гёре тюрлене, мюлк кьошумчалар ва тиркевиючлер булан кьоллана.

416. Гёчюрюп алыгъыз, сыпатишликлени гелишлерин, мюлк кьошумчалары болса, бетин гёрсетигиз.

1. Гъазир-гъазир алышынагъан гёрюнюшлеге авзун ачып кьарай, бир-бирде токътап къала ва ёлдашлары кычырагъанда да

тербенмей. (М.Х.) 2. Авруйгъанлары болса, дарман этерсиз. (М.Х.) 3. Битмейген хазна суйсенг, илму ал. (Айт.) 4. Кюйге къарагъанда, ол уый есилери биз гелгенни суймейгенине яхшы инанып битмей. (М.-С. Я.) 5. Дазуда балта батмас, бычгъы гесмес эмен бар. (А.Гь.) 6. Гъамзатны сёзю алышынмажакъны о яхшы биле. (М.-С. Я.) 7. Маманы бютион оьмюрю энни сагънада гетежекге шеклик этме тюшмей болгъан. («Ленин ёлу.») 8. Биз ишге гиришгеник эки гюн бола. (А.К.)

417 Гёчюрюн алыгъыз. Сыпатишликлени табып, шу схемагъа гёре чечигиз.

Сыпатишлик	Гёчюм, къалым	Даражасы	Заманы	Гелиш	Мюлк	Къошумчасы
------------	---------------	----------	--------	-------	------	------------

Экиннини алды бола туруп, тав башда гиччирек къара булут гёрюндю. Баргъан сайын уллу бола туруп, о чинар терекге ошады. Сонг буса, акъ шаршавгъа тёгюлген шакъы йимик яйылып, гюнню шавласын сёндюрдю. Аста-аста ел гючленип, дюньяны туман-чарс басып, алатолпан къобуп гетди. Яшмын яшнап, кёкню алас-къулас этип, гючлю кюйде кёк кёкюремеге башлады.

Гъабижай чёндеги колхозчулар, арба гюшгени арбагъа минип, тюшмегени яв юртгъа багъып ёртдулар.

Арадан узакъ гетмей, уллу-уллу тамчылар тюшме башлады. Сонг бир бой булан къуюп гелеген явун ювукълашып, чалт-чалт кюйде себеледи, ва кёк тешилген йимик явуп йиберди. Эртерек уйлерине гелип къамалгъанлар, терезелерине къапланып:

– Къара, къара. пеленче йибип чычкъан йимик болуп геле! – деп, ишден гелегенлени гёрсетип, кюлей эдилер.

(Ш. Альбериев.)

418. Охугъуз. Сыпатишликлени ва сыпатлыкъланы табып, олар Къарадевно нечик белгилейгенни хабарлагъыз.

Бир болгъан, бир болмагъан, бораны булутланы бузлагагъан, сувугъу йиликлени сызлатагъан, къайгъысы денг излени къайнагъан, зулмусу тишлени къыжыратагъан, къарангы зулмат, чарс-туманлы эллерде инсанланы къаргъышы булан къаралгъан, дев къаркъаралы, эшек гъакъыллы. ябалакъ гёзлю, аччы сёзлю, къапчыкъ бурунлу, кийгиз къулакълы, хортма тамакълы Къарадев болгъан.

(Аяв.)

419. Адабият дарсларда охуп турагъан асарлардан сапатишликлери булангъы 5-6 жумла язып алыгъыз.

107. Атишликлер.

Табиатны якъламакъ, сакълламакъ, овсдюрмек – орманлыкълны таласында къаршы болгъан гёзел чечекни юлкъмай, терекни бутакъларын сындырмай къоймакъдыр. (М.О.) Сыммасакъ, гётермек бар. (Айт.) Алим болмакъдан адам болмакъ къыйын. (Айт.)

Оърдеги жумлаланы охугъуз, къалын язылгъан сёзлеге тергев беригиз. Олар ишни, гъаракатны атын билдирип, заман гёрсетмей. Шо белгисине къарап олар, озлер ишликлер болса да, атлыкълагъа ошай.

алмакъ
гёрмек
айтмакъ
билмек

Оъзюнде ишликни де, атлыкълны да белгилери бар ишлик къалиплеге атишликлер деп айттыла.

Атишликлени эки тайпасы бар: биринчи тайпасы ва экинчи тайпасы.

108. Атишликлени биринчи тайпасы.

Атишликлени биринчи тайпасы ишликни баш кьалибине **-макъ, -мек** кьошумча тагъылып этиле: *алмакъ, гелмек, гёрмек, къурмакъ*.

Кёбюсю ерлерде **-макъ, -мек** кьошумчаны бир варианты (-макъ) кьоллана буса да, адабият тилде эки де варианты кьоллана: *къарамакъ, юрюмек, охумакъ, шилемек*.

30 орфограмма

Атишликлер мюлк кьошумчаланы кьабул эте ва гелишлеге гёре тюрлене.

Теклик

1. б. *алмагъым*
2. б. *алмагъынг*
3. б. *алмагъы*

Кёплюк

- алмагъыбыз*
алмагъыгъыз
алмагъы

Гелишлеге гёре атишликлер атлыкълар йимик тюрлене.

Б. г.	<i>алмакъ</i>	<i>гелмек</i>
Есл. г.	<i>алмакъны</i>	<i>гелмекни</i>
Багъ. г.	<i>алмакъгъа</i>	<i>гелмекге</i>
Т. г.	<i>алмакъны</i>	<i>гелмекни</i>
Ер. г.	<i>алмакъда</i>	<i>гелмекде</i>
Ч. г.	<i>алмакъдан</i>	<i>гелмекден</i>

420. *Бармакъ, гелмек* деген атишликлени, мюлк кьошумчалар тиркеп, тюрлендиригиз.

421. *Охумакъ, билмек* деген ишликлени гелишлеге гёре тюрлендиригиз.

422. Гёчюрюп алыгъыз, атишликлени табып, къошумчаларын айырыгъыз.

1. Игитлеге тувмакъ бардыр, оьлмек ёкъ. (Айт.) 2 Гъеч болмакъдан геч болмакъ да къолайдыр. (Айт.) 3. Улан уялды -оьлдю демекдир, терек чайкъалды – авду демекдир. (Айт.) 4. Уьй сибирмек – бел сынмакъ, бишлакъ сыкъмакъ – жан чыкъмакъ. (Айт.) 5. Арив болмакъ гёздендир, кёп сюйдюрмек сёздендир. (Айт.)

423. Тур, кьой, сюрт, тиле, шиле, юхла, кюле деген сёзлерден атишликлер этип языгъыз.

109. Атишликлени экинчи тайпасы.

Атишликлени экинчи тайпасы тюрю-тюрю заманлардагъы сыпатишликlege -лыкъ, -ликъ къошумча тиркелип этиле. Къошумчаны айырагъанда сыпатишликни къошумчасы да, -лыкъ, -ликъ къошумча да бирче алына.

Экинчи тайпа атишликлер эгеген къошумчалар:

1. -агъанлыкъ, -егенлик, -йгъанлыкъ -йгенлик: *алагъанлыкъ, гелегенлик, къарайгъанлыкъ, юрюйгенлик.*

2. -гъанлыкъ, -генлик: *алгъанлыкъ, гелгенлик.*

3. -жакълыкъ, -жеклик, -ажакълыкъ, -ежеклик: *къаражакълыкъ, юрюжеклик, алажакълыкъ, гележеклик.* Биринчи ва экинчи тайпа атишликлени бир-биринден айырагъан аслу белгилер шулардыр:

1. Биринчи тайпа атишликлер заман гёрсетмей, экинчи тайпа атишликлер буса гъалиги, гетген ва гележек заманланы гёрсете.

Масала: *алагъанлыкъ* (гъалиги заман), *алгъанлыкъ* (гетген заман), *алажакълыкъ* (гележек заман).

2. Биринчи тайпа атишликлени ёкълукъ къалиби *тюгюл* деген сёзню кёмеги булан этиле, экинчи тайпа атишликлени ёкълукъ къалиби -ма, -ме къошумчаны кёмеклиги булан этиле.

Масала: *алмакъ -- алмакъ тюгюл, алгъанлыкъ -- алмагъанлыкъ.*

424. *Бил, тиле, сайла, ишле, ойлаш* деген ишликлеге кѳошумчалар тиркеп, экинчи тайпа атишликлер этип языгъыз.

425. Атишликлени тиоплерине гъызлар тартыгъыз, кѳошумчаларын айырыгъыз.

1. Къардашларыны ягъына гетмек дагъы да юрегине тюшдю. (*Аткъ.*) 2. Яшамакъ да, озокъда, тюрлю-тюрлю бола. (*Аткъ.*) 3. Колхозну малын аямакъ, арагъа салгъан масъаланы якъламакъ – кѳп яхшы зат. (*Аткъ.*) 4. Бизин агроном чалтикни кѳп чачмакъны масъаласын сала. (*Аткъ.*) 5. Арадагъы чалдан чалт атылмакъда Элмурза Мариямны гѳрюп къалды. (*Аткъ.*) 6. Аз ва асил сѳйлейгенлик, овзюн саламат тутуп билегенлик, бары халкъгъа бир йимик абур этегенлик бу агълюдегилени барын да макънатис йимик тартгъанны Уллубий овзю де эс эте эди. (*М.-С. Я.*) 7. Юртну къырийындан таба ёл ишленегенликни гъакъында халкъ нече тюрлю кюйде де сѳйлей эди. (*Ш.А.*)

426. Гѳчюрюп алыгъыз. -**Макъ, -мек** кѳошумчасы булангъы сѳзлер къайсы тил гесими экенни айтыгъыз.

1. Яхшы охумакъ – гъар-бир охувчугъа тийишли хасият. 2. Асмакълагъа салып, сени асдылар. (*Айт.*) 3. Къазан асмакъ – къатынгъа, агъач ярмакъ – эркекге. (*Айт.*) 4. Атылмакъдан атылгъан, иштаны хавгъа батылгъан. (*Айт.*) 5. Насигъат бермек -бир къылыкъ, кѳмек этмек – пир къылыкъ (*Айт.*) 6. Айтдим такъмакъ, сени макътап, бизин ишлер – такъмакъ тапмакъ, сен де магъа тап такъмакъ. (*А.Я.*)

Оърдеги тапшурувда гѳрюнеген кюйде, -**макъ, -мек** кѳошумчасы булангъы сѳзлер атлыкълар гъисапда да къоллана.

110. Атишликлерде ишликни, атлыкъны белгилери.

Атишликлер гъаракатланы атын гёрсете. Олар бетлеге гёре алышынмай, **не? не этмек?** деген соравлагъа жавап бере, масала: *Бизин мурадыбыз – иколаны яхиы битдирмек*. Бу жумлада атишлик – *битдирмек*, **недир?** яда **не этмек?** деген соравгъа жавап бере.

Атишликлер, башгъа ишликлер йимик, гёчюм ва къалым бола, даража гёрсете.

Масала: *алмакъ* (гёчюм, баш даража), *гелмек* (къалым, баш даража), *охутмакъ* (гёчюм, юклетив даража), *охутгъаилыкъ* (гёчюм, юклетив даража).

Атишликлерде атлыкъланы белгилери:

1. Атишликлер, атлыкълар йимик, гелишлеге гёре алышына, масала: *алмакъ*, *алмакъны*, *алмакъгъа*, *алмакъда*, *алмакъдан*.

2. Атишликлер миолк къошумчаланы къабул эте, масала: *алмагъым*, *алмагъынг*, *алмагъы*, *алмагъыбыз*, *алмагъыгъыз*, *алгъанлыгъым*, *алгъанлыгъынг*.

3. Атишликлени биринчи тайпасыны ёкълукъ къалиби, атлыкъланыки йимик, *тюгюл* деген кёмекчи сёз булан этиле. Масала: *алмакъ* (барлыкъ), *алмакъ тюгюл* (ёкълукъ). Бир-бир белгилерине къарап атишликлер сыпатишликlege ошай. Атишликлени сыпатишликден айырагъан аслу белги шудур: атишликлер белгилевюч болуп къолланмай, сыпатишликлер буса къоллана.

427. Гёчюрюп алыгъыз. Атишликлени топлерин гызыгъыз, къайсы гелишде, миолк къошумчасы болса, къайсы бетде экени айтыгъыз.

1. Колхозгъа председатель тапмакъ масъаласы онча тынч масъала тюгюл. (*Аткъ.*) 2. Бирлери Хайрулланы председатель этмек-

ни гъакъында да сѣйледилер. (*Аткъ.*) 3. Девлетгерей муну етишдирмекни тилеген эди. (*Аткъ.*) 4. Сююнмекден не этегенин билмей, анасын янгыдан къучакълай. (*Аткъ.*) 5. Мени мунда гелмегимни себеби сени булан ёлукъмакъ эди. 6. Жыйынны тез башлангъанлыгы да бизге бираз онгайсыз эди. 7. Бизин булан ёлдашларыбызны да болажакълыгы мени сююндюрдю. 8. Ыылны боюнда яхшы охугъанлыгъым экзаменлеге гъазирленивню хыйлы тынчлашдырды.

428. *Айтмакъ, айтмагъы* деген атишликлени гелишлеге гѣре тюрлендиригиз.

111. Атишликни жумладагъы къуллугъу.

Атишликлер жумлада иссини, хабарлыкъны, толумлукъну ва себеп гъалны къуллугъун кюте.

1. Иеси: *Уллугъа абур этмек – гъар яшны сыйлы борчу.*

2. Хабарлыкъ: *Гъар яшны сыйлы борчу – уллугъа абур этмек.*

3. Толумлукъ: *Сувукъ тиймекден сакъланыгъыз. Ону тез къайтмагъына тамаша болдукъ.*

4. Себеп гъал: *Сююнмекликден ону юреги чалт ишлен ийберди. Арымакъдан ол гъаран аякъ уьстде тура эди.*

429. *Ишлемек* деген атишликни жумланы тюрлю-тюрлю уьюрлерини къуллугъунда къоллап, жумлалар ойлашып языгъыз.

430. Атишликлени къоллап, хабарны артын узатыгъыз.

Муна, къаттыгюн гелди. Биз агъачлыкъгъа бармагъа сѣйлешгенбиз. Мурадыбыз – агъач тереклени, отланы тергемек, оланы атларын билмек.

431. Атишликлени табыгъыз ва шу схемагъа гёре чечигиз.

Атиш- лик	Гёчом, къалым	Дара- жасы	Гелиш	Мюлк къошум- часы	Атишликни къошум- часы	Жум- ланы уьюрю.
--------------	------------------	---------------	-------	-------------------------	------------------------------	------------------------

1. Шо янгылыкъны алдында эеги гючлени тамурлашгъанлыгъын гёз алгъа гелтирди. (М.Х.) 2. Сувукъ тиймекден сакъ болу-гуз! 3. Ону кёп сейлейгенлиги бизин ялкъдырды. 4. Хайрулла ор-галыкъда олтургъан Нинаны бетине къарамакъ учун бираз ари йы-лышды. (Аткъ.) 5. Атав алгъасагъанлыкъдан солувун гъаран баса эди. 6. Мустапа юреги бузулмакъдан сёйлеп де болмай къалды. 7. Мен, бу не айтагъанны яшырмай, магъа гёчюрмекни тиледим. (Аткъ.) 8. Агъавумну институтгъа тюшгенлиги мени бек сююндюр-дю. 9. Ол институтгъа тюшежеклигине инана эдим. 10. Эки йыл ишлегенлиги огъар институтгъа тюшмекде хыйлы кёмек болду.

У л г ю : тюшежеклигине – атишлик, II тайпасы, къалым, баш даражада, багъым гелиште, гелиш къошумчасы – **-не**, уьюнчю бег-де, гекликде, мюлк къошумчасы – **-и**, атишлик этеген къошумчасы **-жеклик**, жумлада толумлукъ болуп гелген.

432. Гелмегим, айтмагъым, тюшегенлик, тюшгенлиги, яшайгъанлыгъы деген атишликлени гёчюрюп алып, сёз тизимне гёре чечигиз.

112. Гъалишлик.

433. Ишликlege къаршыдаш сёзлер (антонимлер) табып языгъыз.

Алып, берип, гелип, юрюп, ятып, минип, теберип, ачып, гётерип.

434. Жут сёзлени гесеклерини маъналарын тенгледширип къарагъыз.

Тюртюп-согъуп, асырап-аявлап, тегюп-чачып, къачып-чабып, туюп-токъалап, алгъасап-булгъасап, арып-талып, терлен-бишип, арымай-талмай, къоркъмай-гартынмай, тегмей-чачмай.

Тегмей-чачмай, арып-талып деген сөзлер булан жумлалар ойлашып языгъыз.

Обзюнде ишликни де, гъаллыкъны да белгилери бар ишлик къалибине гъалишлик деп айтыла.

Гъалишликлер – жумладагъы башгъа ишликлени ачыкъ этеген ва обзлер алышынмайгъан сөзлер. Масала, эки жумланы тенглешдирип къарагъыз.

1. *Магъаммат уянды ва эки ягъына къарады.*

2. *Магъаммат уянып эки ягъына къарады.* Экинчи жумлада уянып деген гъалишлик къарады деген ишликни ачыкъ эте. Гъалишликлер, башгъа ишликлер йимик, гечюм ва къалым бола, даража гёрсете, масала: *язып* (гечюм), *юхлан* (къалым), *къайтарып* (юклетив даража), *сөйлешип* (ортакълыкъ даража).

Бир-бир белгилерине къарап гъалишликлер гъаллыкълагъа ошай. Гъалишликлер, кёбюсю гъаллыкълар йимик, алышынмай, ишликlege байлана.

Масала: 1. Гъаллыкъ: *О чалт* сөйлей. 2. Гъалишлик: *О алгъасап сөйлей.* Эки де жумлада гъаллыкъ ва гъалишлик *сөйлей* деген ишлик англатагъан гъаракатны этилеген кююн гёрсете.

Жумлада гъалишликлер тюрлю-тюрлю гъалланы къуулугъун кюте.

435. Айрылгъан гъаллыкъланы ишликлер булан алышдырып, гечюрюп языгъыз.

1. Ол **чалт** геле. 2. Атай шагъаргъа **яяв** бара. 3. Ол **аста** юрюй. 4. Агъав, пенсиягъа да чыгъып, **рагъат** яшай. 5. Къужурлу китапны мен **бирдагъы керен** охудум.

Уьлгю: *Ол чалт сёйлей. – Ол алгъасан сёйлей.*

436. Гёчюрюп алыгъыз. Айрылган сёзлер къайсы ишликни ачыкъ этегенни ва жумланы къайсы уьюрю экенни айтыгъыз.

Уллубий атланын ёлгъа чыкъды. Оьзюне ёлдаш алма рази болмады. Неге тюгюл янгыз барагъан адамгъа тергев аз бола. Хангавлукъ яхшы зат тюгюл. Яшыртгъын обком **жыйышлар этип, асгер къурун** айланагъаны Тав гъукуматны башчыларына белгили.

Уллубий Муслимавулну бавларына етгенде гюн артылды. Ярыкъда шагъаргъа гирме яхшы тюгюлню ойлап, ол къашкъаралгъынча атны ашата турма ойлашды. Токътама ер **излей туруп**, тегенек тутулгъан бавланы кырыйы булан аста юрюдю. Шагъарны ягъасына етгенде бавну ичинден **чыгъын** гелеген уьч кыыз гёрюндю. Алда гелеген кызыны **кычырып** кюлейген тавушун Зумуртникине ошатгъан Уллубий, атны **асталатып**, яхшы тигилди.

(М. Ягъияев.)

437. *Туруп, охуп, баргъынча, башлангъынча, болмайлы* деген гъалишликлене къоллап, беш жумладап гиччирек хабар тизигиз.

113. Гъалишликлени этилиши.

Гъалишликлер ишликни баш къалибинден къошумчалар булан этиле.

1. **-ыш, -ни, -уп, -юп, -п.**

Масала: алып, гелип, тутуп, гёрюн, къарап.

2. **-а, -е, -н.**

Масала 1. *Яшлар агъачлыкъда гёргенлерин айта геле.*

2. *Агъмат тереклени къуругъан бутакъларын гесе геле.*

3. *Кызылар йырлай геле.*

Гъалишликлени бу журасын хабар багъышны гъалиги за-

манындан айырып билме герек. Гъалиги заманны ишликлер жумланы хабарлыгы бола, **-а, -е, -и** къошумчасы булангыгы гъалишликлер башгъа ишликни ачыкъ эте яда, кѣмекчи сѣзге байланып, къошма хабарлыкны гесеги бола.

3. -гъанлы, -генли.

Масала: *алгъанлы, гелгенли, гѣргенли.*

4. -гъанча, -генче; -гъынча, -гинче, -гъунча, -гюнче.

Масала: *алгъанча -- алгъынча, гелгенче -- гелгинче, гѣргюнче, тургъунча.*

5. -майлы, -мейли.

Масала: *къайтмайлы, гелмейли, гѣрмейли.*

6. -докъ: гелгендокъ.

Бу къошумча гетген заманны сыпатишлигине тагъылып, гъалишлик эте, масала: *къайтгъандокъ, гелгендокъ, гѣргендокъ.*

Эсгерилген къошумчалар булан этилген гъалишликлер озлер гъаракатны кююн, заманын, себебин гѣрсете.

Гъалишликлерден сонг гелген **да, де; чы, чи, чу, чю** гесеклер гъар заман айры языла.

✓438. Гѣчюрюп алыгъыз, гъалишликлени ва олар ачыкъ этеген сѣзлени тюрлерин гызыгъыз. Гъалишликлер ишликлени нечик ачыкъ этегени англатыгъыз.

1. Юрюп устюне баргъан. (*Й. Къ.*) 2. Ари-бери талпынабыз талгъынча, этден тайып, сюегибиз къалгъынча. (*Й. Къ.*) 3. Мин бурлугъуп къарай гетдим артыма. (*Й. Къ.*) 4. Гъали болгъунча къушлар етмеген, биз учуп барагъан кѣп бийик ерлер. (*А. М.*) 5. Мен озюм бир оз анамдан тувгъанлы, минегеним семиз сари ат эди. (*А. Я.*) 6. Школадан къайтгъандокъ, аш да ашап, анама кѣмек эте мен.

439. Гел-, ал-, юрю-, сын- деген сѣзлеге гъалишлик этеген тюрлю-тюрлю къошумчаланы тагъып языгъыз.

440. «От салдылар» деген баш булан топдеги гесекни изложение этигиз. Гьалишликкени схемагъа гёре чечигиз.

Гьалишлик	Гёчюм, къалым	Даражасы	Гьалишликни къошумчасы
-----------	---------------	----------	------------------------

Склад юртну ягъасындагъы уллу агъач сарайда эди. Уьлкюленни артында токътап, часовойну тергедик. Часовой, астаракъ гёнгюрев эте туруп, сарайны дёрт де ягъындан айлана эди. Ол сарайны эки ягъындан айланып, бириси башындан таба биз бар янгъа чыкыгъанча, от салмагъа герек эдик. Сарайны бир башындан Батуриц, бириси башындан Дунаев от салмагъа гетдилер. Кузнецов да, мен де къарап турдукъ. Складгъа лап ювукъ барып, олар, часовой оьзлерден оьтгюнче, ягып токътадылар. Часовой оьзлерден оьтгюп, ари айлангъандокъ, сарайны бир башына Батуриц, бириси башына Дунаев алгъасап чапды. Дунаев сарайны бурунчагъына бензин себип турагъанда, часовой гелип, огъар урунуп къалды. Шоссагъат тутушдулар. Часовойну уллу къаркъарасы алаша бойлу Дунаевни ягъында бирден-бир уллу гёрюне эди. Шолай заманда адамгъа Ватанындан, халкъындан гюч гелегени гerti. Дунаевге де шо гюч гелди. Гиччи балта уллу терекни авдаргъанда йнимик, ол часовойну авдарды. Складны эки де башындан ялын гётерилди.

(Ю. Керимов.)

114. Гьалишликли байлам.

Гьалишлик ва огъар байлангъан сёзлер бирче алынса, гьалишликли байлам бола, масала: *Чинарбулакъны ари башына эте туруп, бир бурунчагъдан айланасан. (И.Х.)*

Гьалишликли байламлар жумланы башында гелсе, ахырына, ичинде гелсе, эки де ягъына айыргъычлар салына.

Масала: 1. *Иыгъылгъан еринден гьаран туруп, Чинарбай*

аждагъагъа бирдагъы къаран йибере. (И. Х.) Баташ, астаракъ ювукълашып, терезени япсарындан къарады. (И. К.)
3) *Дарсларымны гъазирлеп битгшиче, мен бир ерге де чыкъмайман.*

Бир-бирде байлангъан сёзлери болмагъан, янгыз къоллангъан яда такрарланып айтылагъан гъалишликлер де айрыла.

Масала: 1) Сорамайлы, ол оъзю суюгенин этип къойгъан. 2) Биз юрюй-юрюй, бир уллу оъзеңге етишдик.

Гъалишлик яда гъалишлик байлам тувра хабарлыкъны алдында гелсе, айрылмай.

Масала: Яш кычырып йылады. Ол абзардан айланып гелди.

441. Гёчюрюп алыгъыз. Гъалишликли байламланы табып, тийишли белгилени салыгъыз.

Булай эрте вакъти татли юхудан айрылып Валентина Петровна къайда алгъасай? Озокъда, яшларыны ягъына.

Валентина Петровнаны яшлары буса, оъзю де айтгъанлай, бир минге ювукъ бар. Аналарда, айрокъда Валентина йимик къатынларда, яшлагъа бакъгъан сююв янгыз оъзю тапгъан яшларына тюгюл экен. Охувчу яшланы хатирин этип бир-бирде адамшавлу исси аш ашамайгъанлыкъ, оланы теградларын тергей туруп, отдагъы ашын унутуп къалагъанлыкъ шону исбат этмейми? Валентина Петровна школаны интернатына гирди. Эртен охувчу яшлар не ашажакъ? Ол аш этеген къатынланы ягъына барып лакъырлашды.

Сагъат еттиге ярымда интернатда яшлар ятагъан ерге барып, оланы ерлешген кююн бирдагъы керен тергеди.

(М. Османов.)

442. Гёчюрюп алыгъыз, янгыз къоллангъан гъалишликленни ва гъалишликли байламланы айырыгъыз, тийишли токътав белгилени салыгъыз. Гъалишликленни тюбюне гъыз тартыгъыз.

Камил силкинип кърчыгъа болуп кысып аяклары булан бир ташны да алып учуп гъавагъа чыгып булутланы тешип гърюнмейген болуп гете. Адамлар къарай: кърчыгъа гърюнмей, таш тюшюп геле. Таш ерге ювукъ болгъанда кърчыгъа гюллени ймик болуп гелип ерге тюшгюнче ташны тутуп дагъы да гъавагъа алып гете. Халкъгъа шолай гюнерлер де гърсетип ерге тюшюп силкинип адам болун къала. Адамлар бек тамаша болалар.

(Аяв.)

443. Гърчюрюп алыгъыз. Берилген уьлгюге къарап, гъалишликлени ва олар ачыкъ этеген ишликлени белгилегиз.

Уьлгю:

нечик?

Машинге де минип,

биз шагъаргъа

гетдик.

1. Бир кьуллукъ болуп, Анжиге гелгенмен. Къаттыгюн озю де. (М.А.) 2. Эретуруп кьолун алып, янында олтурду. (Б.Д.) 3. Басир, озь-озьуне суд гесе туруп, узакъ заман токътады. (Гь. Д.) 4. Тизден чегюп, сагъа башым экгенмен. (Ж.К.) 5. Терен юхугъа батып, къоян бала пуш гере. (Къ. Ш.)

115. Кемекчи ишликлер.

444. Къалын язылган сездеге тергев беригиз. Олар не кьуллукъну кюте? Толу маъна англатамы яда кемекчи сезд гысапда кьолланганмы?

1. Инсанларда рагъму барны биле **эдим**, билмей **эдим** шунча кепню халкъымда. (Ж.К.) 2. Эринмейген яш эртенлер тез **тура**. 3. Харскъалада дав болган, бузма **тура** къаланы. (А.Я.) 4. Учительбиз бизин бугюн тез гетмеге **кьойду**. 5. О, бизге де кьоймай, барын да ашап **кьойду**. 6. Биз гетдик, Шапи уьйде **къалды**. 7. Ишлемеге суйген **эдик**, явуп **къалды**.

Бир-бирде озбашына кьолланагъан толу маъналы ишликлер, толу маъналарын гас этип, кѣмекчи сѣз гъисапда кьоллана. Шолай кьоллангъан ишликlege кѣмекчи ишликлер деп айтыла. Кѣмекчи ишликлер, башгъа ишликlege тагъылып, оланы маъналарына бир кьошум тjos бере.

Гъалишликlege тагъылып гелеген кѣмекчи ишликлер, гъалишликни маънасына бир тjos бергенден къайры да, заман ва бет гѣрсете, масала: *геле тураман, айттып кьойдунг.*

Кѣмекчи ишликлер эки тайпа бар.

Биринчи тайпа кѣмекчи ишликлер янгъыз кѣмекчи сѣз болуп кьоллана, озбашына кьолланмай. Биринчи тайпа кѣмекчи ишликlege *эди, тербе* деген сѣзлер гире.

Эди деген сѣз бары да тил гесимлер булан кьолланмагъа бола.

Масала: 1) *Сув бек исси эди.* 2) *Али мени къурдашым эди.* 3) *О алда бизге кѣп геле эди.*

Тербе деген кѣмекчи ишлик **-ын, -ин, -ун, -юн, -н** кьошум-часы булангъы гъалишликлер булан кьоллана, масала: *охун тербей, юрюн тербей.*

Жумланы уьюрлерине гѣре чечегенде кѣмекчи ишликлер алдындагъы сѣзлер булан бирче алына.

445. Гѣчюрюп алыгъыз. Биринчи тайпа кѣмекчи ишликлени табып, олар не маъна билдирегенни англатыгъыз.

Гече демей, гюн демей,
Юрюп тура иннемей. (А.Я.)

Аз алда шулай эдим:
Бешден бир кюлай эдим.
Мамай ичип, покълукъда
Яшай эдим отлукъда. (А.А.)

Ат сайлатса, алар эдим асавну,
Тав ёлларда туягъы таш ёнсун деп.
Атлангъан гюн мыйыкъ къояр эдим мен
Авур ёлну акъ чанглары къонсун деп. (А.Гъ.)

116. Кёмекчи ишликлени экинчи тайпасы.

446. Охугъуз, ишликлени къайсылары толу маъналы, къайсылары кёмекчи ишликлердир?

1. Алгъа абат алмагъа тартынып тура гёзюнг. (А.М.) 2. Бишев де турмас токътап, абзаргъа къачып гетер. (А. М.) 3. Уялмаймысан, гамиш? Къой, оътюп гетсин бабиш! (А.А.) 4. Батырлыкъны сама этмей хатирин, гюллелеп къойду сени, батырым. (А. З.) 5. Уялгъангъа гёз тиер, уялмай айтып йибер! (А.Я.) 6. Яшны сиривге йиберме: чапдырып юрютер. (Айт.) 7. Досну гёзюне къарама, оъзюне къара. (Айт.)

Экинчи тайпа ишликлер оъзбашына да, кёмекчи ишлик болуп да къоллана, масала: 1) *Ерингде тур!* (Толу маъналы ишлик). *Ерингде олтуруп тур!* (Кёмекчи ишлик). Кёмекчи ишликлер **-а, -е, -и; -ып, -ип -уп, -юп, -п** къошумчалы гъалишликлер булан къоллана ва ишни узатылагъанын, башлангъанын, битегенлигин, хапарсыздан болагъанын ва шолай башгъа маъналаны англата.

Кёмекчи ишликни ролюнда къолланма болагъан ишликлени аслулары шулардыр:

1. Къалмакъ.

Масала: 1) *Ол гетди, биз уйде къалдыкъ.* (Толу маъналы).
2) *Ол, бизге де сорамай, гетип къалды.* (Кёмекчи ишлик).

2. Йибермек.

Масала: 1) *Атам мени къойланы къайтарма йиберди.*
2) *Ол чалт сёйлеп йиберди.*

3. Гёрмек.

Масала: 1) *Мен шагъарда бийик уыйлер гёрдюм.* 2) *Тынгла-май гете буса, бара гёрсюн.*

4. Къоймакъ.

Масала: 1) *Алмаланы бирисин магъа къой.* 2) *Алмаланы бирисин озюнг ашап къой.*

5. Гетмек.

Масала: 1) *Ол, узакъ турмай, тез гетди.* 2) *Аягъым ой-тангъа тюшюп гетди.*

6. Турмакъ.

Масала: 1) *Мен эртен тез тураман.* 2) *Пуришав этмегиз, дарсларымы гъазирлей тураман.*

7. Къарамакъ.

Масала: 1) *Тас болмасын, яхшы къара.* 2) *Тюкенге янгы китаплар гелгенми экен, сорап къара.*

8. Башламакъ.

Масала: 1) *Олар ишни тез башладылар.* 2) *Яшиллар аста-аста жыйыла башладылар.*

9. Гелмек.

Масала: 1) *Дарслардан сонг о бизге геле.* 2) *Чакъ бузудуп геле.*

10. Бармакъ.

Масала: 1) *Ол гъар гюн улланасыны ягъына бара* 2) *Къазанны башын ач, сют тегюлюп бара.*

11. Чыкъмакъ.

Масала: 1) *Биз таза гъавагъа чыкъдыкъ.* 2) *Шильруну бир керен охуп чыкъдыкъ.*

447. *Къой, йибер, тур, гёр* деген сёзлени гъариси булап экиншер жумла ойланыгъыз. Биринчи жумлада ишликлени толу маънасы булап, экинчисинде кемекин сёз гысапда къоллагъыз.

448. Гөчүрүп алыгъыз, кѣмекчи ишликлени табыгъыз, олар не маъна англагъанны айтыгъыз.

1. Ким эдинг сен мени тавдан тюшюрген? (И.К.) 2. Бѣрюню бирден гѣрюн, къачмагъа да болмай, булар булан гетип къала. (Аяв.) 3. Ичине гирип, эшик артда эретуруп, басып бийив кюйню согъул зурнайчы да йибере. (Аяв.) 4. Гъар гюн эртен авлакъгъа чыкъгъанда гъабижай бар якъгъа багъып аякъларым оъз-оъзлюгюнден юрюп йибере. (И.К.) 5. Июль айны ахыр гюнлери эди. (Н.Б.) 6. Артагъы он йылны ичинде Къакъашураны авлакълары гюрленип къалгъан. (С.С.) 7. Баягъы яралы бутум баргъан сайын авурта баушлады (Аткъ.) 8. Гече демей оъзен яда гюн демей, гѣк ат йимик юрюп тура индемей. (А.Гъ.) 9. Камил эс табып да битгинче, укол эгип алды.

449. Алгъан, къарай, гетип, къачып деген ишликлени биринчи яда экинчи тайпа кѣмекчи ишликлер булан къоллап, дѣрт жумла тизигиз. Кѣмекчи ишликлер алдындагъы сѣзге не маъна берегенни анлагыгъыз.

117. Кѣмекчи ишликлени тюз язылышы.

450. Алгъан эди, дюр эди, бар эди, биле эди деген къошма ишликлени айтылагъан кюйде язып гѣрсетигиз. Оланы айтылышында ва язылышында не баашгъалыкъ бар?

1. Кѣмекчи ишликлер оъзлени алдындагъы сѣзлеге къошулуп айтылса да, гъар заман айры языла.

Масала: кѣмек эте, алгъан эдик, тама эди (*айтыла:* кѣмегете, алгъанедик, тамеди).

2. Айтылышыда гъалишиликлени артагъы авазлары тюшюрюп къалагъан гезиклер бола. Язылышы: гъалишилик де, кѣмекчи шилик де айры-айры ва толу кюйде языла.

Масала: айтып къойду, йылап йиберди, гетип къалды.

451. Кёмекчи ишликлени тюз язылышын англатыгыыз.

Аста булан авлакь ишлер бите туруп, яй да гьаман артгьа ва артгьа тебериле туруп, гюз ювукьлашды. Рашитни юрег инде бир парахаглыкь бар эди. «Натижалар нечакьы осал болса да, биз озью-бюзню кьолубузгьа тюшген ашлыкьны зая этмей жьйдыкь. Бу аз заманны ичинде болдурулгьан гиччи уьстюнлюк тьогюл. Эниден сонг шу гьалиги кьасткьылыв булан гелеген йьлны гьайын этип ййберсек, гелеген йьлны планларын толу кюйде толтура-жагьыбызгьа шеклик этмеге де тьошмей», – деп ойлаша эди ол.

(М. Хангшишев.)

452. *Рази этмек, кёмек этмек, геле эди* деген ишликлени айтылышы булан язылышында не башгьалыкь бар?

453. *Алды, алгьан эди, геле, геле эди, геле бола эди* деген ишликлер булан жумлалар тизигиз. Шо ишликлени маъналарыны арасында не башгьалыкь бар?

118. Ишликни жумладагьы кьуьлугьу.

1. Хабар, тилев, шарт багьышлардагьы ишликлер жумлада хабарлыкь бола.

Масала: 1) *Янгур ява.* 2) *Янгур явса, ерлер яшнай.* 3) *Берме сен тизгинни душман кьолуна.* (З.Б.) 4) *Ел этмейген кьара атынгны берсене.* (А.Я.)

2. Сыпатишликлер белгилевюч, исси, толумлукь, гьал болуп геле.

Масала: 1) *Толумлукь: Геч гелгенни кьондургьан, ач гелгенни тойдургьан.* (А.Я.) 2) *Гьал: Ол авруйгьангьа уьйде кьалды.* 3) *Белгилевюч: Чайкьалгьан тиши тьошмей кьалмас.* (Айт.) 4) *Исси: Балыкь сьоген сувгьа тьошер.* (Айт.)

3. Атишликлер жумлада иеси, хабарлыкъ, толумлукъ ва гьал бола.

Масала: 1) *Иеси: Охумакъ – бизин борчубуз.* 2) *Хабарлыкъ: Бизин борчубуз -охумакъ.* 3) *Толумлукъ: Ол китан охув булан машгъул болагъанлыкъгъа атасы рази эди.* 4) *Гьал: Биз емиш чѣплевде колхозгъа кѣмек этмеге бардыкъ.*

4. Гъалишликлер жумлада гьал бола. Масала: 1) *Абзар алгъынча, хоншу ал. (Айт.)* 2. *Офицер яман акъырын коман-да этди. (И.К.)*

454. Гѣчюрюп алыгъыз, айрылгъан ишликлер ишликни къайсы къалиби ва жумланы къайсы уьюрю экени айтыгъыз.

Совет уьлке, генг Ватанны **сюейик**,
Анабыздай **сюг берген** къыркъ тамурдан.
Гертилей де, олдур бизин **оьсдюрген**,
Биз де ону **тюшнормейик** абурдан.

Ватаныбыз бизге насип **береген**,
Биз бу затны даим эсде **сакълайыкъ**.
Огъар къаршы душманлар **баш гѣгерсе**,
Девлер йимик бюдюремей **якълайыкъ**.

Оьз элине авур **намус тюшгенде**
Осая эрлер Ватанына ят **чыгъар**.
Эл айыбы элли йылдан **жувулмас**,
Эл намусун кютгенлеге ат **чыгъар**.

455. Текстдеги бет ишликлени, сыпатишликлени, гъалишликлени табып, толу чечигиз, олар жумланы къайсы уьюрю экени айтыгъыз.

Мен бир гюн, туварланы гъайдап, юртну да, Абдурагъымгъа-
жини кьотаныны да дазусу болагъан татавулгъа сувгъа элтдим.

Шонда кьойлар булан гелип, Абит де кьаршы болду. Экибиз де дертлешдик. Сайтни гьакьындан да бизин лакьырыбыз болду. Ол мени огьар ачув этмеге чакьырды, озью де кьошулмагьа сёз берди. Тек мен рази болмадым. Ачув этмек – гючсюз адамланы иши, озьлени бироз сама да менлиги ёкъ адамланы иши.

(А.-В. Сулейманов.)

Ишликлени такрарламакъ учун тапшурувлар

456. Соравлагьа жаваплар беригиз.

1. Кьумукь тилде ишликни баш кьалиби нечикдир?
2. Ишликни кьайсы багьышлары бар?
3. Ишликни кьайсы заманлары бар? Простой заман кьалиплер нечик этиле? Кьошма заман кьалиплери нечик этиле?
4. Ишликни кьайсы даражалары бар? Юклетив даража нечик этиле?
5. Ишликни бетсиз кьалиплери кьайсылардыр?
6. Сыпатишлик деп негер айтыла?
7. Атишлик деп негер айтыла?
8. Гьалишлик деп негер айтыла?
9. Кьошма ишликлер нечик этиле?

457. *Гел* деген ишликни хабар, буйрукь, шарт, тилев багьышлагьа салып, дёрт жумла языгьыз.

458. *Оху* деген ишлик сыпатишлик, гьалишлик, атишлик ва инфинитив болагьан кюйде жумлалар тизигиз.

459. Чебер кюйде охугьуз, ишликлени табып, ишликни кьайсы кьалиби экени айтыгьыз.

Терекни толпандан кьоруйгъан – тамур.
Таявсуз, тамурсуз тюгюлмен, о – гъакъ.
Сёзлерден йыр тизме уйретген мени
Бугъавну кьомуздай сёйлетген Къзакъ.

Герекмей, ёлумну тынчлама сююп,
Къылычны кылавун тие бусагъыз.
Къыйналып етмеге кьоюгъуз сизге,
Мени сиз мекенли сюе бусагъыз.

Пикрулар дюньясы, есири этип,
Елкеним еликген дерьягъа къува.
Гёресиз, увучдай кьумукъ юртларда
Умуту къанатлы уланлар тува.

(А.Акъаев.)

460. Берилген ишликлени арасындан башлап маънадан, сонг кьаршыдаш сёзлени язып алыгъыз. Кьаршыдаш сёзлер булан, олапы гетген замангъа салып, дерт жумла ойлашып языгъыз.

Гелмек, бермек, арымакъ, гетмек, галмакъ, къавшалмакъ, алмакъ, ёрулмакъ, юрюмек, минмек, абат алмакъ, тюшмек, сюртмек, сёндюрмек, якъмакъ.

461. Бет ишликлени схемагъа гёре чечигиз.

Залда бир минут чу шыплыкъ болуп турду. Жибин учса, эшитилер эди. Булай сёзлени бирев де кьаравулламай эди. Сонг сёзлени маънасы етишгенде, ону англагъанда залдагъы халкъ жанланып гетди: бирлери астаракъ кюледиде, сонг, кюлкюсюне уялгъандай, тез токътады. Судья бары да халкъны тилини учунда турагъан соравну берди:

– Сюювиюнгню де, бу уруну да не байлавлугъу бар? Англатып айт.

Адил шо баягы башын гөтермеген гьалда жавап берди.

(А.Гьажиев.)

462. Сыпатишликлени схемагъа гёре чечигиз.

1. Геч гелген къонакъ янындан ашар. (Айт.) 2. Таза къазангъанас къашыкъны сукъгъанда йимик. (Айт.) 3. Артындан макътагъандан бетине айып этсе яхшы. (Айт.) 4. Заманында чанг чыгъармас эрлеге, къартлыгъында къала бузса, инанмас. (Айт.) 5. Оьзюне абур сюеген гиши оьзю де абур этсин. (Айт.)

463. Сыпатишликлени, гъалишликлени, атишликлени, инфинитивлени къолап, «Бизин школабыз» деген темагъа хабар языгъыз.

464. Къурдашыгъызны яхшы хасиятларын суратлап, там газетге макъала языгъыз.

465. Охугъуз. Ишликлени табып, олар печик этилгенни айтыгъыз.

1. Ишлемеген тишлемес. (Айт.) 2. Тургъузма къасткъылыны, тизден югюндюм, юхламагъа къойгъаныма гъёкюндюм. (А.З.) 3. Мендей йырав, ёрмеп авзун тиксе де, йыр йырлама, сёз сёйлеме яралгъан. (А.Гь.) 4. Бирикген эл энгилмес. (Айт.) 5. Башда гъакъыл болмаса, эки аякъгъа гюч болар. (Айт.) Ашамакъ учун яшамалы тюгюл, яшамакъ учун ашамалыдыр. (Айт.)

466. Бары да ишликлени толу чечигиз.

Гетген йыл Зайналабит Батырмурзаевни полкун къабул этгени саялы къазакъланы ягъындан хатирсиз кюйде жазалангъан. Бу йыл эсгерилген отрядланы сыйындырмакъдан тартына эди. Тек загъматчы халкъны намусу адамланы шо терс ёлдан бармагъа къоймады. Юртгъа къызыллар гелип токътагъан учун элге бир тюрлю къоркъунчлукъ билине буса, шо къоркъунчлукъгъа къаршы бота-

юртлулар яшы-уллусу булан савутланып чыкмагъа рази бола. Адамланы бирлери: «Эгер гетген йыл да гъали ймик биригип токътагъан бусакъ, душманланы къолуна Зайналабит де тюшмей эди, юртубуз да бузулмай эди», – деп сёйлене.

(Б. Атаев.)

ГЪАЛЛЫКЪ

119. Гъаллыкъны гъакъында англав.

467. Къалын язылгъан сёзлер къайсы тил гесимни ачыкъ эте? Олар къайсы соравгъа жавап бере?

1. Гюн **гъаман** энишлей бара. (М.А.) 2. Абдулкерим **янгыдан къайтып** шо унугулмас гюнлени эсге гелтирди. (М.А.) 3. Алхасов машинин **бирден** токъгатды. (И.К.) 4. Уйню ичи **энни** алдындан да чув эди. (И.К.) 5. Гъасан да, мен де институтгъа гетгенде Гюсен уйде янгыз къала. (И.К.) 6. Ёлдашлар, бугюн биз бек агъамиятлы ишни башлайбыз. (И.К.)

Ишликлени ачыкъ этеген ва тюрлю-тюрлю гъалланы гёрсетеген сёзлеге гъаллыкълар деп айтыла.

Масала: *Чалт сёйлей* (ишни кюю).

Ари-бери юрюй (ср).

Гъали гележсек (заман).

Бир-бирде гъаллыкълар сыпатлыкъланы ачыкъ эте, масала: *Бугюн чакъ бек атив. Къувдай акъ. Тавдай бийик.*

Ишликни ачыкъ этип, гъал болуп гелген гъаллыкълар адатлы гъалда алышынмай, сёз тюрлендиреген къошумчаланы къабул этмей. Кёбюсю гезиклерде шолай болса да, къумукъ гилде бир-бир гъаллыкълар гелиш къошумчаланы къабул этмеге бола.

Масала: 1) *Ол русча сөйлей.* 2) *Русчадан кьумукьчагъа гёчюре.* 3) *Бугюн сыйырны сувгъа мен гъайдайман.* 4) *Бугюнге ерли сыйырны сувгъа сен гъайдай эдинг, бугюнден сонг мен гъайдажакъман.*

468. Айрылгъан гъаллыкълар къайсы сөзге байлангъанны ва къайсы соравгъа жавап берегенни айтыгъыз.

1. Арсев де **гъали**, Къалсынны соравундан кьутулуп, бираз рагъат болду. (К.А.) 2. Шо мюгълетде машин, чонкьгъа тюшгендей, **бирден** аста болду ва онгъа кьакълыкьды. (К.А.) 3. Школагъа барагъан гюн мен башлап кёп къарадым, **бугюн** сама гелер деп. (З.Х.) 4. **Шоссагъат** эсеме оьтген гюнлер гелди. (А. -В. С.) 5. Рамазан эртен **тез** уянды. (М.-С. Я.) 6. **Таугала** бизин большевик ёлдашлар, партизан отрядланы командирлери, Торкъалиге жыйлма герек. (М.-С.Я.)

469. Жаяланы ачып, бюртюклени орнуна тийицли гъаллыкъланы салып, гёчюрюп языгъыз.

1. Сен(де)... гетемисен? 2. Ол(да), алгъасамай, эки ягъына къарай туруп, ...аста юрюй. 3. Авлиягъа ...байрам. (Айт.) 4. Мен бугюн гетемен, о ...гележек. 5. Арба сынгъан сонг ёл гёрсетегенлер ...болур. (Айт.) 6. Гъеч билмеймен, бизге... гелмейсен? (А.Гъ.) 7. Мен ишни битдире тураман, сен(де) ...алгъаса.

470. Айрылгъан сөзлер не маъна англатагъанны айтыгъыз.

1. Дагъыстандан кёп чыкьгъан эр уланлар. (Аткъ.) 2. **Бираздан** дагъы да беш-алты атлы гёрюндю. (М.-С. Я.) 3. Уланлар! Шу майданда биз **гъали** ат ойнатажакъбыз. (М.-С. Я.) 4. Жагъиллер **аста-аста** тозулуп къалды. (И.Х.) 5. **Арекден** къарагъанда юрт парахат гёрюне. (И.К.)

120. Гьаллыкъны бѣлюклери.

Маъналарына къарап гьаллыкълар бѣлюклеге айрыла.

1. Кюй гьаллыкълар. Ишни болагъан кююн англата ва нечик? деген соравгъа жавап бере.

Масала: кьумукъча, чалт, аста, гъавайын, янгыз, къыртыш, яяв, рагъат, чийлей, ломай, сийрек, бетге-бет, туврадан-тув-ра, оьлмесден-къалмас, тувра, олай, булай.

2. Заман гьаллыкълар. Ишни заманын англата ва къачан? деген соравгъа жавап бере.

Масала: тез, геч, алдын, сонг, энни, бугюн, тангала, бирисигюн, тюнегюн, бу йыл, шо арада, гюнлерден бир гюн, тезден, гъазиринде, гюндюз, башлап (бу сѣз заман англатса, гьаллыкъ бола), заманда бир, гъали, бу ёл, бир керен.

3. Ер гьаллыкълар. Бу гьаллыкълар ишни юрюлеген ерин англата, къайда? деген соравгъа жавап бере.

Масала: онда, мунда, онда-мунда, о якъда, бу якъда, бери якъда, ари, бери, ари-бери, гери, ювукъдан, алда, алгъа, туврадан, олай да-булай да.

4. Сорав гьаллыкълар. Ер, заман ва башгъа маъналар булан байлавлу соравланы англата.

Масала: къайда? къачан? нечик? къайсылай? къайдан? неге?

5. Оьлчев гьаллыкълар.

Масала: аз, бираз, кѣп, эсиз, бирдагъы керен, бирдагъы, аз-аз, онча, мунча, дагъы, дагъы да, бир керен, кем.

471. Гѣчюрюп алыгъыз. Гьаллыкъланы тюплерин гъызыгъыз, къайсы бѣлюкге гирегенин гѣрсетигиз.

1. Чапдылар, гъали биз чабабыз алгъа, къызыл къарчыгъагъа тенг гелмес къаргъа. (Къ.А.) 2. Айтгъанлайын болмаса, болгъанлайын этербиз. (Айт.) 3. Ол чалт ари-бери юрюмеге башлады.

4. Чинарланы чапса кыяр кылычгъа чыкъ тийген кагъызлардай бошама. (И.Къ.) 5. Сорасагъыз, кыйыныбыз сувукъдан, уйге кыйтма ёл тюшмеди ювукъдан. (И.Къ.) 6. Дели Каспий бугюн эпсиз ачувлу, толкъунлары ягъалагъа тебине. (Б.А.) 7. Гюнлерден бир гюн ол оьзюню хоншулары Албаслы ва Энемни чакъыра. (Аяв.) 8. Эртенлер тез турагъан кыйчуну кыйлары эгиз кьозлар. (Айт.) 9. Забитов, кисесинден телеграмманы чыгъарып, бирдагъы керен охуй. (У.М.)

472. Тюпдеги гъаллыкъланы арасындан кюй, заман, ер, сорав ва облъчен гъаллыкъланы айырып языгъыз.

Бираз, къайда?, кёп, мунда, кьумукъча, аз, чалт, тувра, тез, алгъа, гъали, дагъы да, гюндюз, башлап, бетге-бет, бир керен.

473. Берилген гъаллыкъланы бёлюкlege гёре айырып языгъыз. Оьзюгюз саилап, дёрт гъаллыкъ булан жумлалар тизигиз.

Аста, чалт, бугюн, сийрек, тангала, кьумукъча, чийлей, кёп, бирдагъы. къайда?, ари-бери, эрте, яав, алгъа, аз, сонг, къайдан?

121. Гъаллыкъланы этилиши.

Этилеген кююне къарап гъаллыкълар бир нече бёлюкlege айрыла.

1. Тамур гъаллыкълар. Бу гъаллыкълар сёз этеген кьошумчалары ёкъ, бёлюнмейген сёзлер бола, масала: *тез, геч, чалт, аста, сийрек, гъавайыш.*

2. Кьошма гъаллыкълар. Эки яда экиден артыкъ сёзлерден этилген гъаллыкълар бу бёлюкге гире.

Масала: бугюн (бу, гюн), бирисигюн (бириси, гюн), чалт-чалт, тангала-бирисигюн, гюнлерден бир гюн, ари-бери.

3. Сёз этеген кьошумчаланы кёмеклиги булан этилген гьаллыкълар, масала: *къумукъча, айтгъанлай, тавдай*.

4. Бир-бир сёзлени багъым, ер, чыгъым гелишлердеги кьалиплери гьаллыкълагъа гёчмеге бола, масала: *бирден, бирге, гёнгюнден, гьазиринде, янгыдан*.

Гьаллыкъ гьисапда да, башгъа тил гесими гьисапда да кьолланагъан сёзлер де ёлугъа.

Масала: 1) Бу гече – ай ярыкъ гече (*гече – атлыкъ*). 2. Биз гече гетдик (*гече – гьаллыкъ*). 3) Бизин агълюден школагъа янгыз мен бараман (*янгыз – гесекче*). Мен школагъа янгыз бараман (*янгыз – гьаллыкъ*).

474. Гьаллыкълар нечик этилгенни англатыгъыз.

Сонг, аста-аста, янгыдан, аз, шо арада, гюлледей, ногъайча, бугюн.

475. *Къумукъ, янги, бир, тав* деген сёзлерден гьаллыкълар этип, жумлалар тизигиз.

476. Топде гёрсетилген бёлюкlege мисаллар языгъыз,

бугюн

бирдагъы

Тамур гьаллыкълар:

Кьошма гьаллыкълар:

Кьошумча булан этилген гьаллыкълар.

122. Гьаллыкъ этеген кьошумчалар.

1. *-ча, -че*. Атлыкълагъа ва орунчалагъа кьошулуп, гьаллыкъ эте, масала: *русча, къумукъча, бизинче*. Бир деген санавлукъдан ва кьысгъа деген сыпатлыкъдан *-ча, -че* кьошулуп, гьаллыкъ этиле: *бирче, кьысгъача*.

2. **-дай, -дей.** Атлыкълардан ва орунчалардан гьаллыкъ эте, масала: *ташдай, шишадай, итдей, сендей.*

3. **-лай, -лей.** Санавлукълардан, сыпатлыкълардан, орунчалардан гьаллыкъ эте, масала: *биринчилай, чийлей, иссилай, булай, айтгъанлай.*

4. **-лайып, -лейип.** Атлыкълардан, сыпатлыкълардан, сыпатишликлерден гьаллыкъ эте, масала: *чийлейип, айтгъанлайып, алмалайып.*

477. Сёзлеге кьошумчалар тагъып, гьаллыкълар этигиз.

Авар, лезги, учюнчю, уьч, ат, сен, сизин, сав, айтгъан, шо.

478. Гьаллыкъланы тюллерин гьызыгъыз. Гьаллыкъ этеген кьошумчаланы айбыргъыз.

1. Бийкем, неге кьайгъымны этип алмадынг тюлкюлейин тюшген темир тузакъдан? (*Й. Къ*). 2. Къуш кьанатлы атлар минип чапсакъ да, кьутулмасдай тюшдюк темир тузакъгъа. (*Й. Къ*) 3. Солдатлайын тизип ойнатдылар. (*Й. Къ*.) 4. Аталардан сендей улан аз тувар. (*А. Я.*) 5. Кьоркъмасов арапча бажарамы? (*М.-С.Я.*) 6. О адам бизинче сёйлеп болмай эди.

479. *Янгъыз* деген сёз гьаллыкъ да, гесекче де, *башлан* деген сёз гьалишлик де, гьаллыкъ да болагъан кюйде дёрт жумла ойланып языгъыз.

480. Жаялардагъы сёзлерден гьаллыкълар этип, жаяланы ача туруп, гёчюрюп алыгъыз.

1. Мен (дарги) яхшы билемен. 2. Олар (аста-аста) тавдан эниш-лемеге башладылар. 3. Кёк кёкюрөп, яшмын яшнап (бир) явуп йиберди. 4. Уллатам (тюрк) язылгъан китапланы охуп, бизге (къумукъ) англата эди. 5. Абай чапелеклени, сувума кьоймай, (исси) ашата эди. 6. Оьзен (пиша) болгъан.

3. Сёз этеген кьош

гьаллыкълар, масала: *гьаллардан гьаллык эте,*

4. Бир-бир сёзле

кьалиплери гьаллы,
ге, гёнгюнден, гьа

Гьаллык гь
кьолланагьан

Масала:

гече гетдик
янгыз ме
бараман

Гьаллыкълар.

сёзлени бир-бирине бай-
та бар. 1. **Кьошулгьан**
гьа сёзлер кьошулуп
н, бирисигюн, бир-
гюн, гюн).

бир сёз такрарла-
рлер тагьылып

аста, ари-бери, ондан-
ам, эрте-геч.

а баг сёзлер де бу бёлюкге гире, ма-
ддан-тувра, аз-маз. 3. Эки яда экиден

ар маъна англатьп, бир соравгьа жавап бе-

ли ерин яда заманын англата буса, кьошма гьал-

ла. Масала: *шо арада, бери якьда, гьеч бир заман, бир*

рен, гюнлерден бир гюн, гюнлени бир гюнюнде.

474 шо.

бу.

481. Гёчюрюп алыгьыз, кьошма гьаллыкъланы табыгьыз, нечик этилгенин англатьгьыз.

1. Бир гюн кьарт, кьалкьыгьа минип, кьарап тура болгьан. (Аяв.)
2. Гюнлени бир гюнюнде булар кьайтмагьа деп чыгьып юрюйлер. (Аяв.)
3. Шо арада бизге Кьалсын да гелип кьошулду.
4. Аз-маз кемчиликлери болса да, ону диктанты яхшы язылгьан эди.
5. Аста-аста йылыша туруп, Акъай атасыны янына барып олтурду.
6. Гишини артындан сёйлемей, туврадан-тувра айтмагьа гюше.
7. Айланч ёлну кьоюп, биз тувра-гуврадан юрюп йибердик.

482. Топдеги сёзлени гьариси булан экишер жумла ойлашыгъыз. Биринчи жумлада шо сёзлени гьаллыкьны маънасында къоллагъыз, экинчи жумланы къошма гьаллыкьны ичиндеги гьар сёз озъбашына маъна англат агъан кюйде тизигиз.

Шоссагъат, буссагъат, бугюн, бу йыл.

Уьлгю: Буссагъат 1) Биз буссагъат гетебиз. 2) Бу сагъат – атив сагъат.

124. Гьаллыкьланы жумладагъы къуллугъу.

Гьаллыкьлар жумлада гьалланы къуллугъун кюте.

Масала: 1) *Тонегюн чакъ атив эди, бугюн ел чыгъын къалды.* 2) *Юрю, алгъа юрю! Чалт ал аягъын!* (З. Б.) Бир-бир гьаллыкьлар, атлыкьлагъа байланып, жумлада белгилевючню къуллугъун кютмеге бола. Масала: 1) *Чалт адам чалт юрюй.* 2) *Сендей адамны гьермегенмен.*

Оърдеги жумлаларда *чалт, сендей* деген сёзлер жумланы уьюрлеринден белгилевючлер.

Тил гесимлерине гёре чечегенде буса олагъа гьаллыкьлар деп айтмагъа тюше, неге тюгюл *чалт, сендей* деген сёзлени айры алсакъ, олар гьаллыкьлар бола.

Гьаллыкьлар хабарлыкьны ролюнда къоллана. Масала:

Эскурсиягъа барагъан гюшобюз – тангала. Бу китан – къумукъча. Анабыз янгыз, тез ону ягъына етишейик.

483. Жумладагъы ролюна къарап, рус ва къумукъ тиллерде гьаллыкьланы арасындагъы башгьаллыкьланы токъташдырыгъыз.

484. Гёчюрюп алыгъыз, гьаллыкьланы тюбюне гьызлар тартыгъыз, олар жумланы къайсы уьюрю экени айтыгъыз.

Ол сонг палатада айыкъды. Башлап гёргени Карасевни тергевлю гёзлери болду. Оланы ичинде ювугъуна къыйналагъанлы-

гын энгиллешдирмеге къастлыкъ язылганда йимик эди. Ювугъу гёзлери булан Элмурзаны овзюне бек исиндирди. Дав адамланы мунча булай бир-бирине ювукъ этер деп, ону алда бир де эсине гелмей эди. Карасевден асил де, аявлу да болуп, дюньяда дагъы адам болмагъа кюй ёкъ деп ойлады Элмурза.

(Аткъай.)

485. *Бугюн, чалт* деген сёзлер жумлада гьаллар ва хабарлыкъ болагъан кюйде дёрт жумла ойланыгъыз.

486. Гьаллыкъланы байлангъан сёзлери булан бирче язып алыгъыз. Гьаллыкълар жумланы къайсы уьюрюдюр?

1. Кёп сёйлейген аз билер. (*Айт.*) 2. Кёп сёзню азы яхшы, аз сёзню овзю яхшы. (*Айт.*) 3. Къайгъылыгъа къыркъ гюнден сонг къайгъырышма. (*Айт.*) 4. Мал сувну уьстюндеги гёбюкге ошай: гьали бар, бираздан ёкъ. (*Айт.*) 5. Ач гелгенни тойдургъан, геч гелгенни къондургъан. (*Айт.*)

125. Гьаллыкъланы тюз язылышы.

1. Гьаллыкъ эгеген къошумчалар сёзню арт бувунуна къа-
лынлыкъда, инчеликде бойсынып айтыла ва языла. Масала:
къумукъча, тюркче, даргиче, сендей, тавдай.

31 орфограмма

2. Эки башгъа-башгъа сёз къошулуп этилген, бир маъна
англатагъан къошма гьаллыкълар бирче языла.

Масала: *бугюн, бирдагъы, тюнегюн, шоссагъат, бус-
сагъат.*

32 орфограмма

3. Чалмюк гьаллыкълар кьысгъа гьыз булан языла. Масала: *аста-аста, аз-маз, тангала-бирисигюн, бугюн-тангала, олай-булай, онда-мунда, бетге-бет, бирден-бир.*

33 орфограмма

4. Бир соравгъа жавап берип, бир маъна англатагъан эки-уьч сёзден этилген кьошма гьаллыкълар айры языла.

Масала: *гюнлерден бир гюн, бу йыл, бери якъда, бир керен, гьеч бир заман, бир заман.*

34 орфограмма

Шу гьаллыкъланы язылышып эсигизде сакълагъыз:
янгыз, тюнегюн, шоссагъат, бирдагъы, бугюн, нечакъы, тангала, бирисигюн.

35 орфограмма

487. Гёчюрюп алыгъыз. Гьаллыкъланы тюплерин гьызыгъыз, тюз язылышып англатыгъыз.

1. Эсибизде Ильич къургъан булкълар бузулгъанны тизмек учун ер-ерде. (*Аткъ.*) 2. Эсде ёкъдан тюбеклер атылып йиберди. (*И.К.*) 3. Шу вакъти сокъмакъ булан авлакъдан геле туруп, онунчу класдагъы Асадулла деген яш раслашып къала. (*И.Х.*) 4. Аста-аста юлдузлар тува. (*У.М.*) 5. Заводдан бизге янгы уйлер бережек, бугюн-тангала деп, къарап турабыз. (*М.Гь.*) 6. Ол немецче бир затлар сёйлеген сонг чачларын бармакълары булан артгъа тарады. (*Аткъ.*)

488. *Тав.* гюн деген сёзлеге -дай, -дей кьошумчаланы тагъып, жумлалар тизигиз.

489. Къумукъ, биз деген сёзлеге -ча, -че кьошумчаланы тагъып, жумлалар тизигиз.

490. Къошулгъан ва чалмюк гъаллыкълагъа мисаллар гелтиригиз.

491. Къошулгъан гъаллыкъланы бир тапкъыргъа, чалмюк гъаллыкъланы башгъа тапкъыргъа айырып языгъыз, тюз язылышын англатыгъыз.

Аста-аста, аз-маз, бугюн, бирисигюн, тангала-бирисигюн, ари-бери, тюнегюн, бирдагъы, шоссагъат.

492. Соравлагъа жаваплар беригиз.

1. Гъаллыкъ деп негер айтыла?
2. Гъаллыкълар нечик этиле? 3. Гъаллыкъ жумлада не къул-лукъну кюте? 4. Гъаллыкъларны къайсы бёлюклер бар?

493. Гёчюрюп алыгъыз, гъаллыкъланы толу чечигиз, гъаллыкъ къайсы бёлюкте гирегенни айтыгъыз.

Хан, бу уланны ким экенине пикру эте туруп, уьюне къайга, гече де Табулдуну арагъа салып, кёп ойлашалар. Хан Табулдуну танымакъ учун гъар гюн гъавгъа бара. Табулду да гъар гюн къаршы гелип, озю ургъан гъавдан экини алып, къалгъанын хангъа берип геге. Хан алмайман деп айтса да: «Мен, сизин учун болмаса, экиден аргыкъны урмайман», – деп тилеп, къоймай алдыра. Хан уланы нечакъы ахтарса да, аты Табулду экенни билсе тюгюл, башгъа зат чыгъарып болмай. Ханны уьюнде гъар гюн де, гъар гече де Табулдуну хабары кем болмай.

Эки де къатын бир гече яман ойгъа тюшюп, айталар:

– Аты да Табулду буса, озю де арив буса, эп ёкъ биз ташлагъан улан болмай. Биз паракхат турсакъ, эрте-геч бизин башларыбыз гесилер.

Тез туруп, жинлеге къарайгъан жинчи къагынгъа барып, озлер этген ишни арагъа салалар. Жинчи къатын, шамчырагъын ягъып, мююшге багъып, тамгъа уьч керен къагъып, къысгъача булай жавал бере:

– Табулду – сиз ташлагъан улан. Ону булан бирче бир тиштайна да бар, – дей.

ТИРКЕВЮЧЛЕР.

126. Тиркевючлени гъакъында англав.

494. Бюртюклени орнуна кыйышагъан кѣмекчи сѣзлени салып, гѣчюрюп алыпъыз.

1. Балта... агъач гесдим. 2. Юртгъа... биз яяв юрюп бардыкъ. 3. Биз тюшден... токкътамай ишлеп турабыз. 4. Эскурсиягъа Гъажиден... бары да охувчулар гелди. 5. Сени ручканг... ручкам меники де бар.

Жумладагъы сѣзлени бир-бири булангъы аралыгъын гѣрсетеген кѣмекчи сѣзлеге тиркевючлер деп айгыла.

Къумукъ тилде къолланагъан тиркевючлени аслулары шулардыр: *булан, учун, йимик, чакъы, таба, саялы, баишгъа, ерли, къадар, къарагъанда, башлап, къарап, сонг, багъып, бойлап, узагъында, кюйде.*

Тиркевючлер, белгили бир гелишни талап этип, толу маъналы сѣзден сонг геле, тиркевючлени оъзлени голу маънасы болмай. Тиркевючлер жумланы уьюрлерине гѣре чечегенде олар алдагъы сѣзлер булан бирге алына.

Масала: 1) *Балта булан агъач гесе (балта булан - толумдукъ).* 2) *Яшлар агъачлыкъгъа багъып бара (агъачлыкъгъа багъып - гъал).*

Тиркевючлер – алышынмайгъан сѣзлер.

Эсгерив: *Булан, учун, йимик* деген сѣзлер бир-бир къошумчаланы къабул этмеге бола. Масала: *йимик* мюлк, гелиш, хабарлыкъ къошумчаланы, *булан* хабарлыкъ къошумчаланы къабул эте: 1) *Арив ручканг бар, сеники йимигин мен де алажакъман.* 2) *Мен де сизин буланман.* 3) *Шону учунму сен бизге гелмейгенинг?*

495. Гёчюрюп алыгъыз, тиркевючлени тюплерин гъызыгъыз.

1. Къарадеу авзу булан айтгъанны къулагъы булан эшитгинче, Къызылнарт, алдына барып, эрстуруп къала. (Аяв.) 2. Ат барып гъалиге срли аюу елеп гургъан тогъайны таллыгъын яйлыкъ учун, сагасын отлав учун еслик этип, гененип къала. (Аяв.) 3. Онгуп - оъсюп, Андитав йимик болуп, Арсланмурза къала, онгмай-оъсмей, бети бишген мишик йимик болуп, Аюубек къала. (Аяв.) 4. Бугюн бирдагъы авруулагъа къарагъан сонг ол оъсюню кабинетине багъып юрюдю. (У. М.)

496. Йимигин, йимикми? буланмы? буланман, учунму? деген тиркевючлени къоллап, жумлалар тизигиз.

497. Тиркевючлени байлангъан сёзлери де булан айырып языгъыз, тиркевюч не маъна бергенни англатыгъыз.

Уьлгю: *бичакъ булан* – къурал маъна бере.

1. Арба булан тавшан тутмас. (Айт.) 2. Къаз йимик къычыраман деп, къаргъаны къурсагъы ярылгъан. (Айт.) 3. Яшланы бёрюден къоркъутмакъ учун айтылгъан бырынгъы ёмакълар кёп бар. (М. Къ.) 4. Арадан хыйлы заман оьтген сонг олар дагъы да ёлугъун къалды. (И. К.) 5. Шо гюнден тугуп биз биринчи къатда учев яшамагъа башладыкъ .

127. Тиркевючлени къолланышы.

Толу маънасы болмаса да, алдындагъы сёзлер булан алынгъанда тиркевючлер тюрлю-тюрлю маъналары англата. Масала: бирчелик (*ёлдашым булан*), ошатыв (*тав йимик*), иш не булан этилегенлик (*балта булан*), мурат (*охумаъ учун*).

Тиркевючлер оьзлени алдындагъы сёзлерден белгили бир гелиште болмакъны талап эте.

1. *Йимик* тюшюм гелишден къайры бары да гелишлер булан къолланма бола.

Масала: *чечек йимик, сени йимик, сагъа йимик, сенде йимик, сенден йимик.*

2. *Булан, учун* деген тиркевючлер атлыкълардан, сынатишликлерден, атишликлерден баш гелишни, бет ва гёрсетив орунчалардан еслик гелишни талап эте.

Масала: *балта булан, бизин булан, иним учун, сени учун, охумакъ учун, шопу учун.*

3. *Чакъы, саялы, сайын, себепли* деген тиркевючлер баш гелишни талап эте: *сен чакъы, тав чакъы, сиз саялы, гюн сайын, сен себепли, шо къадар.*

4. *Гъакъында, гъакъындан* еслик гелишни талап эте: *Сени гъакъындан, ону гъакъында.*

5. *Таба, гёре, ерли, къарагъанда, багъып, къарап* деген тиркевючлер багъым гелишни талап эте.

Масала: *юртгъа таба, шогъар гёре, юртгъа ерли, кюйге къарагъанда, солгъа багъып бурулмакъ, тебесине къарап урмакъ.*

6. *Берли, таба, сонг, тутун, башлап* деген тиркевючлер чыгъым гелишни талап эте.

Масала: *шондан берли, кётюрден таба, тойдан сонг, башындан башлап охумакъ, башындан тутун ахырына ерли тынгламакъ.*

Къумукъ тилдеги тиркевючлер де, рус тилдеги тиркевючлер де озлер кютеген къуллугъуна къарап аслу гьалда бир геле.

Масала: *ёлдашы булан – с товарищем, сени гъакъында – о тебе.* Тек гъар заман шолай болмакъ борч тюгюл. Тенглешидрип къара: *балта булан – топором, школагъа бараман – иду в школу, ватаныы сююв – любовь к родине.*

499. Къумукъ тилдеги гелишлени язып, къаршысына шо гелишлер булан къолланагъан тиркевючлени языгъыз.

500. Тюпдеги сёз тагъымланы рус тилге гёчюрююз, тенгleshидиргиз.

Ёл булан, озенге багъып, сени учун, бичакъ булан, юртдан чыкъдыкъ, тавда яшай.

501. Тиркевючлени байлангъан сёзлери булан язып алыгъыз, тиркевюч къайсы гелишни талап этегенни айтыгъыз.

1. Бир гюн Чкаловну атындагъы орам булан гелемен, музыка школаны алдында мени булан бир жагъил улан саламлашды. (З. А.)
2. Баргъан сайын тувуп озген ягъынга тамур тарта, юрек тарта, жан тарта. 3. Ажай йимик къарт болгъан ажайны эчкиси де. (М. А.)
4. Эренлер ургъан сайын къан тёкмес. (А. Я.) 5. Мен шу тав учун яралгъанман. Тав да озюню дув гёзеллигин мени учун сакълагъан. (М. А.)

128. Тиркевючлени де, башгъа тил гесимлени де къуллугъун кютеген сёзлер.

Тиркевючлени арасында тиркевючлени де, башгъа тил гесимлени де къуллугъун кютюп болагъан сёзлер бар .

1. Ерли, башгъа. Бу сёзлер тиркевюч де, сыпатлыкъ да бола.

Масала: 1) *Уйге ерли чапдыкъ.* 2) *Ерли малны юшо аз бола.*
3) *Сенден башгъа – башгъа гиши.*

2. Таба, гёре. Тиркевюч де, ишлик де бола. 1) *Тавгъа таба гъава салкъынлаша.* 2) *Вазипат излеп жижеклени таба.*
3) *Исси экенге гёре къойлар бир-бирине тыгъылып тура эди.*
4) *Ол, арекден къаран, Русланны гёре.*

3. Сонг. Тиркевюч де, гьаллыкъ да бола. Масала: 1) *Айтгъандан сонг сёзюнден кьайтма тюшмей.* 2) *Сен бар, биз сонг гелербиз.*

4. Башлап, тутуп, багъып, къарап. Тиркевюч де, гьалишлик де бола.

Масала: 1) *Шиъруну янгыдан башлап охудукъ. Председатель, жыйыныны башлап, агрономгъа сёз берди.*

2) *Докладны башындан тутуп ахырына ерли тынгладыкъ. Итни тутуп байладыкъ.* 3) *Ол бизге багъып геле. Сотав юрт ягъада кьой багъып тура.* 4) *Таш бутума къарап тийди. Клубдан лекциягъа да тынглап, киногъа да къарап, кьайтдыкъ.*

Эсгерилген сёзлер озлени толу, тувра маънасын тас этип, белгили бир гелишни талап этип къолланса, тиркевюч бола.

502. Охугъуз. Тиркевючлени табыгъыз, кьайсы гелишни талап этегенни айтыгъыз.

Ювукъ гюнлени ичинде боран болма герекни гъакъында алынган мекенли маълуматлагъа гёре, кьышлавну шартларын гюнчлендирмек учун Аштархан областда кьотанлары бар колхозланы председателлерине тезлик булан Къара топуракълагъа етишме таклиф этилген эди. Олар булан бирче, еринде практика этмек учун гъайванчылыкъны ва огъар байлавлу башгъа касбуланы специалистлерин де алып, район ва республика кзурумланы гъакимлери гелген эди. Тек ерине етишип де битгинче, боран башланып къалгангъа гёре, олар, гьатта кьотанлагъа яйылышып да болмай, Уланхолда къалган эдилер.

(М. Абуков.)

503. *Башлап, тутуп, къарап* деген сёзлени тиркевюч гьисапда да, гьалишлик гьисапда да къоллап, экиншер жумла языгъыз.

504. *Йимик* деген тиркевючню баш, еслик, багъым, ер, чыгъым гелишлер булан къоллап, беш жумла ойлашып языгъыз.

505. Гёчюрюп алыгъыз. Тиркевючлени топлерин гъызып, къайсы гелишни талап этегенни ва не маъна англатагъанны айтыгъыз.

1. Бираздан ол уьстден тюшюп гелеген Камил булан къаршылашып, огъар ёл бермек учун онг якъгъа багъып авду. (М. Х.)
2. Разведканы къыйынлыгъы йимик енгиллиги де бар. (И. К.)
3. Биз, къакъадан таба барып, юртну ягъасына багъып айландыкъ.
4. Чакъ сувукъ экенге гёре, къыргъа чыкъмадыкъ.

129. Тиркевючлени тюз язылышы.

*тавдан таба
тав чакъы*

1. Айтылагъанда алдындагъы сёзге къошулуп айтылса да, тиркевючлер гъар заман айры языла, масала: *сени учун* (айтылышы: *сеничун*), *ону учун* (айтылышы: *онучун*), *анам булан* (айтылышы: *анаммулан*).

36 орфограмма

2. Тиркевючлерден сонг къоллангъан *да, де, чы, чи, чу, чю* гесекчелер бола ва айры языла.

37 орфограмма

Масала: 1) *Чакъыргъан булан да ол гелмес.* 2. *Къурдашым учун чу не этмеге де къабулман.*

Шу тиркевючлени язылышын эсигизде сакълагъыз: *йимик, таба, чакъы, гъакъында.*

506. Тиркевиючлер алдындагы сёзлер булан нечик айтылаганны ва язылаганны тергегиз,

Там булан, ону учун, мени учун, шондан берли, сенден кыйры, сени гыакынгда, шо кьадар.

507. Тиркевиючлени байланган сёзлери де булан язып алыгыз, тиркевиючлер не маънаны англатаганны айтыгыз.

Будайлар орулуп битгенгеми, негердир, бугюн Абдуллабек оьтесиз бек хошлу эди. Колхозну будайларындан башгьа оьзге культуралары да аз туююл. Гезикде гьабижайлар бар. Огородлар, бавлар толган бахча культуралар булан нечакы емиш бар. Бир де эсинден таймайган кьотанлар, гьайванлар учун гьазирлеме туюеген ем. Азмы председатели башындагы гьай, тек не буса да бугюн бу, кыйгылары артгьа ташлап, бетине нюр явганда йимик гьерюндю. Юреги паракхат болгангьа гьере, бу гече татли кюйде юхлап, эртен сегизде турду.

508. *Йимик, чакы, таба* деген тиркевиючлер булан жумлалар ойлашыгыз.

130. Кёмекчи атлар.

Кёмекчи атлар -- тиркевиючлени бир тайпасы. Кёмекчи атланы ролюнда кьолланмагьа болаган сёзлер шулардыр: *орта, уьст, тую, ара, кыйры, ягьа, яи, ич, ал, бой, якь*.

Эсгерилген сёзлер -- атлыклар. Шо сёзлер еслик гелишдеги сёзден сонг гелип, мюлк кьошумчаланы кьабул этип, багьым, ер, чыгьым гелишлени биринде кьолланса, кёмекчи атлар бола.

Масала: 1) *Столицу уьстю сырланган (уьстю -- атлыкь)*. 2) *Столицу уьстюнде бир тебе тетрадь бар (уьстюнде -- кёмекчи ат)*. 3) *Терекни туюю кьазылган (туюю-атлыкь)*. 4) *Терекни туююнде яшлар ял ала (туююнде - кёмекчи ат)*.

509. Гечюрюп алыгъыз. Кёмекчи атланы тюплерин гызыгыыз, кёмекчи атлар экеши герсетеген белгилерин айтългыыз.

1. Тавланы устыюн кьар янгъан. 2. Тавну устыюне чыкыгъанда суратлар чыгъардыкъ. 3. Тюлкую кьачып уыкюлени арасында яшынды. 4. Оьзенни ягъасында гъава салкъын бола. 5. Печни кьырыйы – мишикни ятагъан ери. 6. Мишик печни кьырыйында ята. 7. Оьзенни ортасы бек терен. 8. Бурам оьзенни ортасында токъгап къалды. 9. Клубну ичи арив безендирилген. 10. Уыйню ичинден сёйлейген тавушлар геле.

510. *Уьст, орта* деген сёзлеип атлыкъланы да, кёмекчи атланы да ролонда къоллап, жумлалар ойлашыгъыз.

511. Гечюрюп алыгъыз. Тиркевиючлени бир тапкъыргъа, кёмекчи атланы бир тапкъыргъа айырып языгъыз.

1. Аз заманны ичинде ол этип турагъан алмашынывланы гермеймисиз? (*М. Аб.*) 2. Тав башында тура эдим. (*А. Я.*) 3. Шо замангъа ерли столгъа таянып къалгъыйгъан Пашаев кьычырып йибсрди. (*И. К.*) 4. Магъачны гьар-бир сёзю ташны устыюне темир тюшгенде йимик гючлю чыгъа. 5. Янгур баргъан сайын гючлене. (*М. Х.*) 6. Башир огъар багъып бурулду. (*М. Х.*)

БАЙЛАВУЧЛАР

131. Байлавучланы гъакъында англав.

512. Охугъуз. Кьошма жумланы гесеклери бир-бирине не булан байлангъан?

1. Салав къайтгъан деген хабар тез заманны ичинде яйылып гетди ва адамлар ону гермеге алгъасадылар. 2. Бизин гараж элли уынюнчо йыл ишленмеге башлагъан, тек гъали де кьурулуп бит-

меген. (Гь. Д.) 3. Макътавлардан башы айланып гетдими яда Американы артындан етемен деп бек чабып йибердими, билмеймен, гюнлени бир гюнюнде шо Маякъ шагъаргъа гёчюп гетип къалды! (М.А.) 4. Тийишсиз адамлагъа бина къурмакъ учун ер бериле, амма тийишлилеге берилмей деген лакъыр кёп эди. (А А)

✓ Жумладагъы сёзлени яда жумлаланы бир-бирине байламакъ учун къолланагъан сёзлеге байлавучлар деп айтыла.

Тенглешидрип къарагъыз.

Байлавучларсыз	Байлавучлар булан
1. <i>Бавда алма, гъармут, кокан тереклер овсе.</i>	1. <i>Бавда алма, гъармут ва кокан тереклер овсе.</i>
2. <i>Охудум - англамадым.</i>	2. <i>Охудум, тек англамадым.</i>

Байлавучлар тюрленмей ва жумланы уьюрю болмай. Бир сёзден этилген байлавучлагъа простой байлавучлар деп, эки сёзден этилгенлерине къошма байлавучлар деп айтыла.
 Простой байлавучлар: *ва, амма, тек, эгер, я, яда, не – не, да, де, буса, шоллукъда, деп, деген.*
 Къошма байлавучлар: *ва амма, шо саялы, шону учун, шо себепли, шогъар гёре, ёгъесе (ёкъ, эсе).*

ёгъесе
 амма
 эгер
 шону учун

513. Байлавучлары жумладагъы сёзлени байлаймы яда жумлаланы байлаймы?

1. Йырлайыкъ да кюлейик. 2. Ол белгиге яхшы гёзлеп урду, тек тийдирмеди. 3. Бир чаба, ва амма пир чаба. (Аяв.) 4. Ол, айлана туруп, Сувсарны ягъына бара, Сувсар буса баягъы терекни тюрбюнде иш этип тура. 5. Анвар бир де, эки де охуду. (К.А.) 6. Гечени яргысы гетип тура, тек Анвар гъали де ятмагъан. (К. А.) 7. Рус тилден ол орта кыймат алгъан, шо саялы конкурседан оьтмеген. (З. Х.)

514. Жумлалагъа кыйышагъан байлавучланы кьошуп языгъыз.

1. Атай, Али бир орамда яшай. 2. Изледик -тапмадыкъ. 3. Янгур ява, биз уйде ойнайбыз. 4. Чалт айланыгъыз, дарслагъа геч боларсыз! 5. Мен авлакъгъа гетдим, гиччи кызардашым уйде къалды.

515. Тюрпде берилген байлавучланы кьоллап, кьурдашыгъызгъа яда асгердеги кьардашыгъызгъа кагъыз языгъыз.

Байлавучлар: амма, ёгъесе, деп, деген, тек, да-да, де-де.

132. Байлавучланы тюрлюлери.

Жумладагъы сёзлени яда жумлаланы арасындагъы байлавгъа гёре байлавучлар бёлюклеге айрыла: 1) тизеген байлавучлар, 2) исртеген байлавучлар.

Тизеген байлавучлар бир жынслы уьюрлени яда тизилген кьошма жумланы гесеклерин байлай.

Тизеген байлавучлар: ва, амма, тек, ва амма, буса, да, да-да, де-де, не-не, я-я, яда, яда-яда, ёгъесе.

Да, де, я, яда, не байлавучлар кёбюсю гьалда такрарланын айтыла: масала: 1) *Бизге Гъасан да, Вагъит де гелдилер.*

2) *Я мен айтайым, я сен айт.*

Иертеген байлауучлар: эгер, неге тюгюл, шо саялы, шо себепли, шону учун, шогъар гёре, о саялы, шоллукъда, деп, деген.

Деген, деп – жумлаланы яда къошумлукъ булан белгиле-неген сёзлени бир-бирине байлай.

Масала: 1) *Дав токътагъан деген хабар тез юртгъа яйылды.* 2) *Булагъа сув алып, Пеймаханым деген бир къыз чыгъа.* (Аяв.) 3) *Мен гелгенмен, магъа тюшген намусну авурлугъун сен алар деп, сенден умут этип.* (Аяв.)

516. Жумлаланы охугъуз. Тизеген байлауучланы бир тапкъыргъа, иертеген байлауучланы башгъа тапкъыргъа айырып языгъыз.

1. Не аш да, не сестра къыз да огъар кёмек этип болмады. (Ш. А.) 2. Абас къайтып ятды ва татли юхугъа батды. 3. О не аваз экенни о янны командирлери бири де билмеди. (М. Я.) 4. Оланы класы экинчи сменада, шо саялы да ол бугюн уйге сагъат бешлер бола туруп къайтды. (И. Х.) 5. Бу йыл ашлыкълар осал болду, неге тюгюл чакъ къургъакъ эди. 6. Машинни ичи тыгъылып толгъан, халкъ буса бир токътамай дагъы да мине. (И. Х.) 7. Наби кюйскюз гёрюне эди, шону учун биз ону къоюп гетдик. 8. Ёлдашыбыз авруй деп, гёрмеге баргъан эдик.

517. Тизеген ва иертеген байлауучланы къоллап, дёрт жумла ойланыгъыз.

518. Жаялардагъы байлауучланы къыйышагъанларын салып языгъыз.

1. Уйге гирип олтурайыкъ, (ва, ёгъесе, амма, шогъар гёре) янгурну тюбюне тюшежекбиз. 2. Къозтала (деп, эгер, деген, яда) ерге етишип, ял алмагъа гокътадыкъ. 3. Атасы къызгъа урмагъа къарады, (амма, я, да, эгер) мен ону къолундан тутдум. (М.-С.Я.) 4. (Яда, ёгъесе, бир) чакъ ачыла, (амма, бир, ва) ява, (ва, тек, эгер) биз ишни токътатмайбыз.

133. Булан, бир, да, де, не деген сёзлени байлавучланы ролюнда кьолланышы.

Булан деген тиркевюч, *да, де* гесекчелер байлавучланы ролюнда да кьоллана.

Булан деген тиркевюч, *да, де* гесекчелер байлавучланы ролюнда кьолланганда оланы ва байлавуч булан алындырмагъа бола.

Масала: 1) *Сотав булан Рашия, – Сотав ва Рашия.* 2) *Агъмат булан Зайнап бир партада олтуралар. – Агъмат ва Зайнап бир партада олтуралар.* 3) *Ол эшикни ачды да, чалт уйге гирди. – Ол эшикни ачды ва чалт уйге гирди.*

Генглешидирип къарагъыз:

Тиркевюч	Байлавуч
1. <i>Агъмат Зайнап булан бир партада олтура.</i>	1. <i>Агъмат булан Зайнап бир партада олтуралар.</i>
2. <i>Вагъит Къалсын булан кьурдаш болган.</i>	2. <i>Вагъит булан Къалсын – кьурдашлар.</i>

Бир деген сёз такрарланып айтылса, айырагъан байлавучланы ролюнда кьоллана, масала: *Бир ява, бир ачыла туруп, ишни пакары болмады.*

519. Гюплеги жумлаланы айыргъычлар, тирелер ва эки бюртюк бар ерлерине байлавучланы салыгъыз. Тизеген байлавучланы тюбюне бир гъыз, иртеген байлавучланы тюбюне эки гъыз тартыгъыз.

1. Али, Вали бир класда охуйлар. 2. Чакъырдым – гелмеди. 3. О шиъруну гёнгюнден уйрене, мен масъаланы чечмен. 4. Бугюн киногъа бармайбыз: тангала дарсларыбыз кёп.

520. Булан, не, бир, да, де сёзлер кьайсы тил гесимлеридир?

1. Арба булан тавшан тутмас. (Айт.) 2. Н. Батырмурзасев «Давут булан Лайла», «Гьарун булан Зубайдат» деген повестлени язган. 3. Бир манатны ёгъундан минг манатны заралы тиср. 4. Халкъ бир о якъгъа, бир бу якъгъа сюрлюге эди. 5. О аврувуну гючлюлюгюнден не ашгъа, не сувгъа къарамай эди. 6. Не чачсанг, шону орарсан. (Айт.) 7. Не арив гюндюр. 8. – Мен де сизге бир ёлдаш! – Ёлдаш бусанг, гел, къурдаш! (А. Я.) 9. Къагъып къолундан тутдум да, орамгъа чыгъардым.

521. Байлавучланы чечигиз: простойму, къошмамы, тизегенми, нертегенми?

1. Арив азар, амма кылыкъ озар. (Айт.) 2. Сёз булан халкъланы къошмагъа да болар, айырмагъа да болар (Айт.) 3. Тавлар ва къотанлар пачалыкъныки болмагъа герек. (И. К.) 4. Магъач, олар эс этип йибермесин деп, къаравун башгъа загъа бакъдырды. (И. К.) 5. Бир ону гийдире, бир муну гийдире туруп, Камилни инжитди. (М. Х.) 6. Разиятны эсгермей къоймагъа да бажарылман эди, неге тюгюл ол бу кызлардан эки-уъч керен эдепли де дюр. (М. Х.)

ГЕСЕКЧЕЛЕР

134. Гесекчелени гъакъында англав.

522. Охугъуз. Айрылган сёзлер жумланы маънасын нечик алышдыра?

1. Мен гелемен. – Мен де гелемен. 2. Ерингде олтур. – Ерингде олтур чу! 3. Мен де гелейим. – Мен де гелейим хари! Яхшы китапны сагъа бережекмен. – Лап яхшы китапны сагъа бережекмен.

Жумладагъы сёзлени яда савлай жумлаланы маънасына бир тюс бермек учун къоллангъан кёмекчи сёзлеге гесекчелер деп айтыла.

Гесекчелер гючлендириив, буйрукъ, тилев, гьёкюнюв, тамашалыкъ маъналаны англата.

Масала: *Тур чу! Гел хари. Мен де гелемен. Лап яхшы. Оьте яхшы.*

Гесекчелер тюрленмей, жумланы айры уьюрю болмай. Къумукъ тилде къолланагъан гесекчелени аслулары шулардыр: *чинк, чинк де, инг, тап, лап, хари, гьатта, гьеч, тюгюл, эсе, дюр, да, де, чы, чи, чу, чю, бек, янгыз, оьте, не, дагъы, сама.*

Гесекчелер кёбюсю гьалда белгили бир маънаны англата. Масала, чинк де, инг де, лап деген гесекчелер гючлендириив маънаны бере. Бир-бир гесекчелер буса тюрлю-тюрлю маъналаны англатма бола. Масала, хари, дагъы деген гесекчелер, тилев англатагъандан къайры да, гьёкюнюв, къызгъаныв маъналаны англатып къоллана: 1) Бизге гел хари. (Тилев маъна). 2. Бизге гелмей, гетип къалгъан хари! (Къызгъаныв маъна). 3. Геч къалмай гегейик дагъы. (Тилев маъна). Геч болуп къалгъанбыз дагъы (Къызгъаныв маъна).

523. Гёчюрюп алыгъыз, гесекчелени тюрлерин гызыгъыз, не маъна бергенни англатыгъыз.

1. Абзаргъа гиргенде ол, чалгъа да таянып, бавуна къарады. (К. А.) 2. Бугюн эртен чи айрокъда аяз. (К. А.) 3. Макътангъанны аты озмас, чинк артда къалар озю. (Къ. А.) 4. Гьар юртну озюне хас болгъан бир сыры болур деген зат тюз экен дагъы. (И. Х.) 5. Гьали чи мен бу ишде озюм де гюнагъсыз тюгюл экенни яхшы билемен. (И. Х.) 6. Къайда гьали, къарайыкъ! (И. Х.) 7. Ким язгъан хари ону? (И. Х.) 8. Тап шо сен айтагъан кюйде болду.

524. Дагъы деген сёз не маъналарда къолланагъанны англатыгъыз.

1. О бизге дагъы гелмеди. 2. Ону бир къужурлу китабы бар дагъы! 3. Шо китабын о сагъа да берсин дагъы. 4. О къужурлу китабынгны мен де охуюум дагъы. 5. Ону китабын, мен алгъынча, башгъа яш алып къойгъан дагъы.

135. Башгъа тил гесимлени гесекчелени ролюнда къолланышы.

1. Бек, дагъы, янгыз, гъали деген сёзлер гъаллыкъланы да, гесекчелени де къуллугъун кюте.

Эсгерилген сёзлер гъаллыкъ буса нечик? яда къачан? соравагъа жавап бере ва жумланы айры уьюрю бола.

Гесекчелер буса, о сёзлер толу маънасын тас эте, гючлендирип (бек, янгыз), тилев (дагъы, гъали) маъналары англата.

Масала: Гъаллыкълар: 1) Эшикни бек яп! 2) О бизге дагъы гелмеди. 3) Агъмат янгыз олтура. 4) Биз гъали гетемиз.

Гесекчелер: 1) Бек тизив. 2) Айт дагъы. 3) Тур гъали. 4) Бизин бавда янгыз алма тереклер оьсе.

2. Не деген гесекчени орунчалардан ва байлавучлардан айырып билмеге герек. Гесекче болуп гелгенде маънаны гючлендире, масала: Не арев гюндюр!

3. Бир деген гесекчени санавлукъдан, белгисиз орунчадан, байлавучдан айырмагъа герек. Гесекче болуп гелгенде бу сёз маънаны гючлендире, масала: Ону аты бир бек чаба дагъы!

4. Къой, гел, ал, гёр деген ишликлер, толу маъналарын тас этип, гесекчелени ролюнда къолланагъан гезиклер ёлугъа. Шолай къолланагъанда эсгерилген сёзлер жумланы башында айтыла ва интонация булан, язывда буса айыргъыч булан айрыла.

Масала: 1) Мунда турмайыкъ. Гел, биз гетейик. 2) Ал, йыбав-харс башланып гетди. 3) Къой, ёлдашларынг да киталарынгдан пайдалансын!

525. *Янгыз, гъали, дагъы* деген сёзлени гъаллыкъ ва гесекче болагъан кюйде къоллап, алты жумла тизигиз.

526. Охугъуз. *Бир* деген сёз сапавлукъ, белгисиз орунча, байлавуч ва гесекче болуп гелеген жумлаланы айырыгъыз.

1. Умар бир бек ишлейген яш дагъы! 2. Бир юртда бир хан болгъан. (Аяв.) 3. Адамлар бир о якъгъа сюрлюге, бир бу якъгъа сюрлюге. 4. Китапны багъасы -бир мапат.

527. Не деген сёз гесекче, сорав орунча ва байлавуч болуп къоллангъан жумлаланы айырыгъыз.

1. Уясында не гёрсе, учгъанында шону этер. (*Айт.*) 2. Не яхшы къомузунг бар, согъуп бирни айтсана. (*Аяв.*) 3. Не арымай, не талмай, юрюп тура токътамай. (*А. Я.*) 4. Хан гиччи къызгъа: «Сени не гьюнеринг бар?» – деп сорай. (*Аяв.*)

136. Гесекчелени тюз язылышы.

528. *-да, -де, -чы, -чи, -чу, -чо* къошумчаланы *да, де; чы, чи, чу, чо* гесекчелерден нечик айырмагъа герекни такрарлагъыз.

1. Гесекчелер гъар заман айры языла. *Да, де, чы, чи, чу, чо* гесекчелер озлени алдындагъы сёзлеге аваз якъдан бойсынып айтыла ва шолай языла.

Масала: *айт чы, гел чи, тур чу, бёл чо, мен де, ол да.*

38 орфограмма

2. Гелишлеге гёре алышынмайгъан сёзлени янында гелген *да, де* гесеклер гесекче яда байлавуч бола ва гъар заман айры языла. Масала: *алсакъ да, алды да.*

31 орфограмма

529. Жаялардагы *да, де, чы, чи, чу, чо* гесеклени тийишли ерде кышууп, тийишли ерде айры яза туруп, гёчюрюп алыгыыз.

1. Кериван гетсе (де), керивансарай еринде. (*Айт.*) 2. Агъавум шагъар (да) яшаса (да), юртгъа кёп геле. 3. Ол китапны ачды (да), кычырып охума башлады. 4. Шо заман (да) мен гиччи яш эдим. 5. Мен огъар къайтарып-къайтарып охудум, шо заман (да) ол англап битмей эди. 6. Бав (чу) бар, огъар къарамагъа бав (чу) болса. 7. Айт (чы), сизин клас байрамгъа нечик гъазирлене? 8. Тюрю-тюрю чечеклер олай кёп эди (чи), гъатта гёзлеринг къамаша эди.

530. *Чинк, чинк де, янгыз, гъатта* деген гесекчелени кыллап, жумлалар ойлашыгыыз. Шо гесекчелени язылышына тергев беригиз.

531. Гёчюрюп алыгыыз. Гесекчелени табып, олар не маъна англатагъанны айтыгыыз.

1. Мен де балыкъланы йимик денгизни уьстюнден де. тюбюнден де юзеген болмагъа сюемен. 2. Воллагъ кърдаш, тутмасман хари! 3. Ал, мунда Порсукъ бир къалачны ашай. 4. Ондан чы парухат бол, мен алып бережекмен. 5. «Сиз уьйренген гюнерлени бизге де гёрсетигиз дагъы», – деп тилей. 6. Сав къайтмагъыр, къайтып гелген дагъы!

(*Аяв Акавовдан.*)

МОДАЛЬНЫЙ СЁЗЛЕР

137. Модальный сёзлени гъакъында англав.

Жумлада айтылагъан пикругъа сёйлевчюню къаравуп англатагъан сёзлеге модальный сёзлер деп айтыла.

Жумлада кютеген кюьллугъуна къарап модальный сёзлер

гесекчелеге ошай. Модальный сөзлөр токтаташдырып, инкар этив, шеклик, инамлык, гьёкюнюв, кьызгъаныв маъналаны англата.

Къумукъ тилдеги модальный сөзлени аслулары шулардыр: *балики, озокъда, айрокъда, гертилей де, бугъай, экен, герек, тарыкъ, тийишли, ярай, болма ярай, къарагъанда, бар, ёкъ.*

532. Гёчюрюп алыгъыз, модальный сөзлени топлерин гъызыгъыз, не маъна бергенни англатыгъыз.

1. Арпа-будай аш экен, алтын-гюмюш тап экен. (*Айт.*) 2. Мен билемен, сиз, озокъда, ял алма чыкыгъансыз. (*И. К.*) 3. Гертилей де, сен айтагъан тюз болуп чыкыды. 4. Тюзюн айтып уйренме герек. 5. Барып къарайыкъ, балики, олар къайтгъандыр. 6. О бизге ёлукыгъанда агъачлыкыгъа етишме эки-уъч чакырымлар къалгъан болма ярай. 7. Къарагъанда, сен магъа инанмайсан. 8. Халкъым бар ябушувда сырты ерге тиймейген. (*А. Гь.*)

533. Бюртюклени орнуна кыйышагъан модальный сөзлени языгъыз.

1... сизин гетме хыялыгъыз ёкъ. 2. Мен, ...агъам айтгъангъа тынглайман. 3. Бизин класда арта къалгъан яшлар... 4. Бек билмек учун яхшы охума... 5. Чыгып къара, ... о геле турадыр.

138. Модальный сөзлени жумлада ролю.

Жумлада къоллангъан кююне къарап, модальный сөзлөр уьчге айрыла.

1. Жумланы уьюрлери булан байланмайгъан модальный сөзлөр. Бу бёлюкге *балики, озокъда, айрокъда, гертилей де, къарагъанда* деген сөзлөр гире.

Эсгерилген модальный сөзлөр жумлада айрылып айтыла.

Масала: 1) *Балики, бизин булан Къанур да гелер?*

2) *Сен, озокъда, бизин булан гелме рази боларсан.*

3) *Къарагъанда, чакъ ачылагъангъа ошамай.*

2. Къошма хабарлыкъны кѣмекчи гесеги гысапда къолланагъан модалный сѣзлер (*герек, тарыкъ, тийишли, болма ярай, бугъай*).

Масала: 1) *Биз ёлгъа тюшме тарыкъбыз.* 2) *Шо гелеген Атай болма ярай.* 3) *Мен дарсларымны гъазирлеме герекмен.*

3) *Бар, ёкъ* деген сѣзлер, оьзбашына къолланып, хабарлыкъны ролюн кюте, масала: 1) *Хоншуларыбызны къайыр ити бар.* 2) *Терен денгиз, эркинине дазу ёкъ.* (Т. Б.)

Бар, ёкъ, тарыкъ, герек, тийишли деген сѣзлер атлыкъны орнунда да къоллана. Шолай къоллангъанда эсгерилген сѣзлер жумлада тюрлю-тюрлю уьюрлени ролюн кюте.

Масала: 1) *Ёкъну герек тапдырыр.* (Айт.) 2) *Тюкенге барып, тарыкъ-герегибизни алдыкъ.* 3) *Барын берген байгъа гысап.* (Айт.) 4) *Тийишлисин алып токътады.*

534. *Герек, бар, озокъда* деген сѣзлер булан жумлалар тизигиз. Шо сѣзлер жумлада не къуллукъну кютегенни англатыгъыз.

535. Модалный сѣзлени табып, олар жумлада не къуллукъну кютегенни англатыгъыз.

1. Анна да, Зугъра да, гертилей де, геч болуп баралар. (И. К.)
2. – Бир заг айтма яраймы, ёлдаш командир? – деп сорадым. (И. К.)
3. Хыйлы гезиклер болагъанда йимик, бу арада, озокъда, учитель Даниял да бар. (И. К.)
4. Къарангы болгъунча, Магъачны оьзюн яда асгерин тапма герек. (И. К.)
5. Тюшмек минмекден эсе шайлокъ да къыйын экен. (М. Х.)

УЪНЛЮКЛЕР

139. Уънлюклени гъакъында англав.

Тюрлю-тюрлю гъислени билдирип, оланы атларын гёрсетмейген сёзлеге уънлюклер деп айтыла. Уънлюклер тюрленмей, жумланы уъюрю болмай.

Эсгерив: Бир-бирде уънлюклер сёз тюрлендиреген къошумчалар булан къоллана. Шолай къоллангъан уънлюклер жумланы уъюрю бола, масала:

1) *Агъыбыз арта гетдик узакъгъа.* (Й. Къ.) 2) *Уъшно ичинден гъайт-гъуйтлар эшитиле.*

Уънлюклер къуванчыкъ, сакълыкъ, тамашалыкъ, гъёкюнюв, бுவарыв йимик маъналаны бере.

Масала: 1) *Аллелей, не арев гечедир!* 2) *Огъ, аягъыма те генек гирди!* 3) *Тфу! Ягъ, намус тас болгъан, Магъаммат апенди.* (Й. Къ.) 4) *Багъ, сен мунда не этесен?* 4) *Эй-эй, чап душмангъа!* (Т. Б.)

Гъис англатагъан сёзлерден къайры, уънлюкlege дагъы да шулай сёзлер гире:

1. Табиатда болагъан авазланы гёрсетеген сёзлер.

Масала: *тах, тах-тух, зув, шах-шух, тап-туп, зынгыр-зынгыр.*

2. Гъайванланы, жанланы чакъырмакъ яда къуваламакъ учун къолланагъан сёзлер.

Масала: *бишев-бишев, чшит, къалав-къалав, магъ-магъ, къош, жип-жип, гъей, вогъа, гъирт.*

3. Адамлар бир-бири булан къатнашагъанда, сёйлейгенде къолланагъан бир-бир сёзлер.

Масала: *хошгелди, савбол, баракалла, машалла, салама-лейкум, алейкумсалам, гъей, вай, воллагъ, яхари.*

536. Уьнлюклени тюплерин гызыгыыз, олар не англатагъанны айтыгыыз.

1. Эгъ, огъар айтма унутуп къалгъанман! 2. Аллелей, не сувукъ сувдур! 3. Вёре, къолунгну биширесен. 4. Гел, хошгелди.

537. Тюпдеги жумлаларда уьнлюклер не гыслени билдирегенни англатыгыыз. Уьнлюклени тийишли интонациясы булан айтыгыыз.

1. Огъ, къолум авуртду. 2. Огъ, шонда бармагъан бусанг яхшы эди. 3. Огъ, не гючлю яшмын яшнап йиберди! 4. Огъ, юзюп ба-
жармаса, терен сувгъа тюшюп боламы?

538. Уьнлюклени къоллап, язда баъли чёплеме баргъаныгызыны суратлап, хабар языгыыз.

140. Уьнлюклени тюз язылышы.

1. Такрарланып айтылгъан уьнлюклер дефис булан языла:
тах-тах, бим-бим, вай-вай. шах-шух.

40 орфограмма

2. Жумлада уьнлюклер айрылагъан тавуш булан айтылса, уьнлюкден сонг (жумланы ичинде гелсе, эки де ягъына) айыргыч салына.

Масала: 1) *Багъ, булар къайда гетип къалгъан!* 2. *Сен, вёре, бу хабарны гишиге билдирме.*

Гючлю гыс булан айтылагъан уьнлюклерден сонг чакъырыв белги салына:

Масала: *Гъура! Бизинкилер уьст болду.*

Эсгерив: Чакъырыв сёзлени (обращение), *деген, деп сёзлени алдында гелген уьнлюклерден сонг айыргыч салынмай.*

Масала: 1) *Гъей улап, къайсы юртлусан?* 2) *Агъ деген булан артмай кёмеклер. (Й. Къ.)*

539. Гёчюрюп алыгъыз. Уьнлюклер не маънада къоллангъанны англатьгъыз.

1. Эй насипсиз халкъ, гётер башынгны. (З. Б.) 2. Вай, къзакълар яллатды бизин рагъаг ожакъны. (Т. Б.) 3. Гъы, яхшы. Юрюгюз гъали уйге. (И. Х.) Огъо-огъо, онда тийсин магъа гёз. (И. Х.) 4. Савбол, мен гетдим. 5. Баракалла, яхшы иш этгенсен. 6. Огъ, арба гетип бара дагъы. Вогъа-во-гъа. (И. Х.) 7. Нече де яхшы болур, воллагъ. (И. Х.) 8. Аллелей, не бийик ярдыр? 9. Неге бугюн, гъей тавлар, сиз тынгъансыз? (Т. Б.) 10. Бола бусанг, батыр булан къурдаш бол, гъайт дегенде вайт деп жавап къатагъан. (А.Я.)

540. *Баракалла* деген сёз биринде жумланы уьюрю болмагъан (айрылып айтылгъан), биринде, мюлк къошумчаны къабул этип, жумланы уьюрю болагъан эки жумла тизигиз.

541. Тийишли ерлерде айыргъычлар сала туруп, гёчюрюп алыгъыз, уьнлюклени тюплерин гъызыгъыз.

Дертинге дарман излесенг гъей ёлдаш
Авруп сав болгъанлардан сора.
Сув излеп авара болма эй къурдаш
Сувну ерин сувсапдан янгъанлардан сора.

(А. Ибрагъимов.)

ЙЫЛ БОЮНДА ГЕЧИЛГЕН МАТЕРИАЛНЫ ТАКРАРЛАВ

542. Ишликлени табып, къайсы къалиби экенни ва заманын айтыгъыз.

Тайфун

...Шуну гъалиден дёрт йыл алдын бир явунлу гюн ахшам чали тюпден тапгъан эдим. Гъанцыллай, амалсыз, къычыткъанланы

нчинде. Татавулдан да абатланып, узатылып алдым. Гёзлери де ачыымагъан гючюк. Нечакъы хатирсиз адамлар да бар хари! Нарыстаны нечик ташлап бола орамгъа, явунну тюбюнс?! Янгы тувгъан яшны ташлагъанда ймик тюгюлмю?

Баврума да басып, уйге алып гелдим, печни алдына салдым, сют бердим.

Тайфун деген атны бугъар ювугъум Хайрулла такъгъан. Айтагъаным, аякъгъа тургъуздум. Бой салып, къыр къарайгъан чагъына гелгенде, шынжыргъа байладым. Гъанцыллай, ари атыла, бери атыла, бувулуп бара. Сайки: «Чеч мени», – дей болгъандыр дагъы. Языгъым чыгъып, чечдим – гетмеди, абзаргъа-уйге къаравул болуп токътады. Инан, балам, ахшамлар къой-тувар къайга чы, Тайфун къапу алда, бизин гъайванлар гиргенче, гёз къарав этип тура.

(К.Абуковгъа гёре.)

543. Сыпатишликлени, гъалншликлени чечигиз, оланы байлангъан сёзлери булан бирче языгъыз.

Алкъылыч

Дюньягъа аты белгили къумукъланы нарт уланы Алкъылыч 1880-нчи йылда Темирханшура округну Бюглен юргунда тувгъан. Яш йылларындан берли гъайран гючю булангъы Алкъылыч адамлар тамашагъа къалагъан кюйде гюнерлер гёрсетген. Шогъар Бюгленге гиреген ердеги уллу таш аркъаны уьстюнде орнатылгъан, бурулуп къайтарылгъан мююшлю темир (уголок) шагъатлыкъ эте.

Бир гезик анасы абзарда сыйыр савма айланагъанда, бут арасына чырмалып, бузаву четим эте. 9 -10 йыллар болагъан Алкъылыч муну гёрюп тургъан. Анасы да къарсалай. Чыдамлыгъы битген яш, бузавну алып, гётерип уйню тамыны къырыыйндагъы арбагъа ташлагъан. Сонг арбагъа минип, бузавну къалкъыгъа ташлагъан. Бузав къалкъыда эртургъан кююнде къалгъан.

Орамдан гетип барагъанлар бу ишге ажайып болгъан, яшлар буса, Алкъылычны айланып кършап алып, жыйылып токътагъан.

Петербург шагъарда циркде Алкъылыч, гъали болгъанча биревден де тюп болмагъан кочап, дюньяны чемпиону Иван Поддубный булан ябушуп, ону утгъан. Яман ачувлангъан циркни директору, хапарсыздан челтирни ачып, Алкъылычны устюне арсланкъапланны йиберген.

Башлан бираз адагъан Алкъылыч, тез эс табып, арсланкъапланны ачылгъан авзун тутуп, йыртып ташлагъан; оъзю де бек яранлангъан.

Шолай нарт уланны 1920-нчы йылда большевиклер гюлле-леп оьлтюрген.

(А. Сайитов.)

544. Ишликлени толу кюйде чечигиз.

Тапгъаным ёкъ бир хабагъан аш чакъы,
Тек борчум бар намусума къыйылгъан.
Бу тавларда яйылышгъан таш чакъы,
Умутлар кёп яшавума яйылгъан.

Юрегинге дуллу-дюнья тар буса,
Чул билдирмей болурмусан черлеге?
Бу тюзлерде нече чечек бар буса,
Менде шонча сююв де бар ерлеге.

Умутларым тишеп, уйлер тизейим,
Тамларына тогъуз дюнья сыярдай.
Сюювюмню торлап ичин безейим,
Гелгенлени гёнгюн ачып къоярдай.

(Б. Магъамматов.)

545. Санавланы сёзлер булан языгъыз. Ахырынчы жумланы тил гесимлерине гёре чечигиз.

Хасавюрт

Гъар юртну тарихи ону къурулгъан вакътисинден, тархындан, огъар къоюлгъан атындан башлана.

Къумукътюзде адатланып гелген булай гъал болгъан: бырынгъы юртлагъа ер есилени атлары тюгюл, шо ерде башлап уый гикген адамны аты къоюла болгъан.

Хасавюрт XIX асруну биринчи яртысыны ахырларында Элдар бийни топурагъында тигилген. Биринчилей мунда Банаявулдан (Эндирейни ювугъундагъы отар болгъан) гёчюп гелген сабанчы Хасав орунлашгъан. Шо саялы бу ерге «Хасавотар» деп, ону аты берилген. Сонгъа таба отар юртгъа айлангъан.

Гъалиги Хасавюрт шагъарны ерлешген ери де, аты да алдагъысындан башгъа. 1825-нчи йылда Хасавюрт дагъытылгъан. 1846 -нчы йылда къурулгъан «Ярыкъсув» беклигине Хасавюрт деп янгы ат къоюлгъан. Шону Къумукътюзню пристобу болуп тургъан кёстекли Хасав бийни аты булан байлай.

...Эндирейде табулгъан бир тарихи документде арап языв булан: «Хасавюрт гъижра тарихине гёре 1262-нчи йылда къурулгъан», – деп язылгъан. Биз юрютеген календаргъа гёре шо 1849-нчу йыл бола.

(А. Сайитов.)

546. Текстни охуп, огъар баш салыгъыз. кёмекчи тил гесимлени чечигиз.

... Гъажи кёп суйсюнмей гийинди. Тек къыргъа чыкыгъанда эртенги таза гъава ону айыкъдырды. Елни сеси ёкъ. Гертиси, балыкъчылар елсиз чакъны суймей. Гюнгувущдан эшеген сл болса, толкъунлар балыкъ сиривлени ягъагъа къувалай. Атып да битгинче къармагъынгны тартма башлай. Бугюн буса денгиз багъанагъа сама да тербенмей. Гюнню яртысы гёрюндю ва денгиз алтын акъчалар сепгенде йимик лансыллады.

– Бугюн сен озюнг чабакъ тутажакъсан, мен бусам къарап туражакъман, – деди Багъав яшгъа. Гъажи гъакъ юрекден сююндю. Ол гъар заманда да озю чабакъ тутма сие эди. Хуртлар салып, Гъажи къармакъны атды. Узакъ къалмай сабы къартыллады, Гъажи гъаракат этип, йипни-лесканы тартды ва къармакъны чарын айландыра башлады. Леска ари де, бери де къача.

– Тюшген! – деп иржайды Гъажи. Къармакъгъа илингенми, илинмегенми, о лескагъа бармагъы булан тынглап биле эди. Яш балыкъчы къолну аясы чакъы чабакъны салланып турагъан кюйде тутду ва авзундан къармакъны чыгъарды.

(Ш. Альбериев.)

547. Тергев иш. Оьзбашына къолланагъан, толу маъналы тил гесимлени бирисин алып, чечип языгъыз («Къумукъ тилде атлыкъ», «Къумукъ тилде сыпатлыкъ» ва ш.б.)

Шартлы кыысгъартывлар

А. А. – А. Акъаев
Аб. А. – А. Абакаров
Аткъ. – Аткъай
А. Гъ. – А. Гъажиев
А. Ж. – А. Жачаев
А. М. – А. Магъамматов
А. -П. С. – А. Салаватов
А. С. – А. – В. Сулейманов
Айт. – Айтыв
А. З. – А. Залимханов
А. Я. – Авуз яратывчулукъ
Б. М. – Б. Магъамматов
Гъ. Д. – Гъ. Давутов
Ж. К. – Ж. Керимова
З. А. – З. Атаева
З. Б. – З. Батырмурзаев
З. Х. – З. Хиясов
И. Х. – И. Хамав
И. К. – И. Керимов
Й. Къ. – Й. Къазакъ
К. А. – К. Абуков
Къ. А. – Къазияв Али
Къ. И. – И. Къазиев
Къ. Ш. – Къ. Шамсутдинов
М. Аб. – М. Абуков
М. А. – М. Атабаев
М. Гъ. – М. Гъюсейнов
М. Къ. – М. Къадыров
М.-С.Я. – М.-С. Ягъияев
М. Х. – М. Хангишиев

Н. Б. – Н. Батырмурзаев

Н. Х. – Н. Ханмурзаев

Р. Р. – Р. Расулов

С. Т. – С. Токъболатов

Т. Б. – Т. Бийболатов

У. М. – У. Мантаева

Ш. А. – Ш. Альбериев

ИЧДЕЛИК

Къумукъ тилни гъакъында умуми маълуматлар	5
V класда гечилген материалны такрарлав.	5
1. Фонетика, графика (языв) ва орфография	5
2. Лексика	7
3. Сёзню гесеклери, сёзню тизимине гёре чечив.	9
4. Тилни гесимлери.	11
5. Сёз гагъым.	14
6. Простой жумла.	15
7. Къошма жумла. Къошма жумлада токътав белгилер.	17
8. Простой ва къошма жумлаланы синтаксис якъдан чечив.	18
9. Тувра сёз ва диалог	20
Лексика	21
V класда гечилген материалны такрарлав.	21
10. Къумукъ тилни сёз байлыгъы гъакъында	23
11. Ортакъ сёзлер. Касбулукъ сёзлер.	24
12. Диалект сёзлер	25
13. Къумукъ тилге озгге тиллерден гирген сёзлер.	28
14. Эсгиленген сёзлер. Янгы сёзлер	29
15. Бирикген сёз тагъымлар (фразеологизмлер).	32
Сёз яратыв ва орфография. Тилни культураны	33
16. V класда гечилген материалны такрарлав.	33
17. Сёз яратыв къайдалары.	35
18. Къошма сёзлер	37
19. Къошма сёзлени тюз язылышы.	39
20. Къысгъартылгъан къошма сёзлер	41
21. Къысгъартылгъан къошма сёзлени тюз язылышы.	42
22. Сёзню тизимине ва этилген кююне гёре чечив.	43

Морфология ва орфография. Тилни культураны.	45
23. V класда гечилген материалны такрарлав.	45
24. Атлыкъланы санаву.	48
25. Атлыкъланы мюлк къалиби	51
26. Мюлк къошумчасы булангъы атлыкъланы санаву.	55
27. Атлыкъланы гелишлеге гёре тюрлениши.	56
28. Мюлк къошумчасы булангъы атлыкъланы гелишлеге гёре тюрлениши.	59
29. Гелишлени маъналары.	61
30. Гелиш къошумчаланы тюз язылышы.	63
31. Атлыкъланы хабарлыкъ къалиби.	65
32. Атлыкъланы этилиши.	67
33. Ишликлерден атлыкъ этеген къошумчалар	69
34. Сорав къошумча	72
35. Атлыкъланы да, де; чы, чи, чу, чю гесеклер булан язылышы.	73
36. Такрарлав.	75
37. Атлыкъны морфология якъдан чечив.	77
Сыпатлыкъ	80
38. Алдагъы класларда гечилген материалны такрарлав.	80
39. Даражалы ва даражасыз сыпатлыкълар.	81
40. Сыпатлыкъланы даражалары.	83
41. Сыпатлыкъланы этилиши.	85
42. Сыпатлыкъланы жумлада къуллугъу.	87
43. Сыпатлыкъланы тюз язылышы.	89
44. Такрарлав.	91
45. Сыпатлыкъланы морфология якъдан чечив.	93
Санавлукъ	95
46. Санавлукъну гъакъында англав.	95
47. Простой ва къошма санавлукълар.	97
48. Санав санавлукълар.	98

49. Сав санавланы гёрсетеген санавлукълар.	99
50. Бёлюм санавлукълар.	100
51. Жыйылыш санавлукълар.	102
52. Уьлюш санавлукълар.	103
53. Гезик санавлукълар.	104
54. Санавлукъланы тюз язылышы.	106
55. Такрарлав.	107
56. Санавлукъну морфология якъдан чечив.	109
57. Орунчаны гъакъында англав.	110
58. Бет орунчалар.	112
59. Бет орунчаланы тюрлениши.	113
60. Сорав орунчалар.	116
61. Байлавчу орунчалар.	118
62. Гёрсетив орунчалар.	119
63. Белгилевчю орунчалар.	121
64. Белгисиз орунчалар.	123
65. Инкарлыкъ орунчалар.	125
66. Мюлк орунчалар.	126
67. Орунчаланы тюз язылышы.	127
68. Такрарлав.	129
69. Орунчаны морфология якъдан чечив.	130
70. Йыл боюнда гечилген материалны такрарлав.	132
71. Ишликни маънасы (такрарлав).	137
72. Ишлик къуршайгъан къалиплер.	139
73. Ишликни баш къалиби.	141
74. Барлыкъ ва ёкълукъ ишликлер.	142
75. -Ма, -ме ёкълукъ къошумчаны башгъа къошумчалардан айырыв.	144
76. Ишликни бетлеге ва санавлагъа гёре тюрлениши.	146
77. Бет къошумчалар. Бет къошумчаланы биринчи тайпасы. ..	148
78. Бет къошумчаланы экинчи тайпасы.	149
79. Бет къошумчаланы къолланышы.	150
80. Уьчюнчю бетде -лар, -лер къошумчаны къолланышы.	151

81. Бет кѳошумчаланы тюз язылышы.	152
82. Гѳечюм ва кѳалым ишликлер.	153
83. Ишликни даражалары.	156
84. Ишликни багъышлары.	159
85. Буйрукъ багъыш.	160
86. Тилев багъыш.	163
87. Тилев багъышны кѳошма кѳалиплери.	165
88. Шарт багъыш.	168
89. Шарт багъышны кѳошма кѳалиплери.	170
90. Хабар багъыш.	172
91. Гъалиги заман.	173
92. Гележек заман.	176
93. Гетген заман.	179
94. Гетген заманны простой кѳалиплери.	180
95. Гетген заманны кѳошма кѳалиплери.	182
96. Заман кѳалиплени бир-бирини орнунда кѳолланышы.	186
97. Заман кѳалиплени тюз язылышы.	187
98. Ишликни этилиши.	189
99. Ишлик этеген кѳошумчалар.	190
100. Инфинитив.	193
101. Инфинитивни жумладагъы кѳуллагъу.	195
102. Сыпатишлик.	195
103. Сыпатишликде ишликни ва сыпатлыкъны белгилери.	197
104. Сыпатишликни заманлары.	198
105. Сыпатишликлени атлыкъланы орнунда кѳолланышы.	200
106. Сыпатишликни алышыныву.	201
107. Атишликлер.	204
108. Атишликлени биринчи тайпасы.	205
109. Атишликлени экинчи тайпасы.	206
110. Атишликлерде ишликни, атлыкъланы белгилери.	208
111. Атишликни жумладагъы кѳуллагъу.	209
112. Гъалишлик.	210
113. Гъалишликлени этилиши.	212

114. Гъалишликли байлам.	214
115. Кёмекчи ишликлер.	216
116. Кёмекчи ишликлени экинчи тайпасы.	218
117. Кёмекчи ишликлени тюз язылышы.	220
118. Ишликни жумладагъы къуллугъу.	226
119. Гъаллыкъны гъакъында англав.	226
120. Гъаллыкъны бёлюклери.	228
121. Гъаллыкъланы этилиши.	229
122. Гъаллыкъ этеген къошумчалар.	230
123. Къошма гъаллыкълар.	232
124. Гъаллыкъланы жумладагъы къуллугъу.	233
125. Гъаллыкъланы тюз язылышы.	234
126. Тиркевючлени гъакъында англав.	237
127. Тиркевючлени къолланышы.	238
128. Тиркевючлени де, башгъа тил гесимлени де къуллугъун къутеген сёзлер.	240
129. Тиркевючлени тюз язылышы.	242
130. Кёмекчи атлар.	243
131. Байлавучланы гъакъында англав.	244
132. Байлавучланы тюрлюлери.	246
133. Булан, бир, да, де, не деген сёзлени байлавучланы ролюнда къолланышы.	248
134. Гесекчелени гъакъында англав.	249
135. Башгъа тил гесимлени гесекчелени ролюнда къолланышы.	251
136. Гесекчелени тюз язылышы.	252
137. Модальный сёзлени гъакъында англав.	253
138. Модальный сёзлени жумлада ролю.	254
139. Уьнлюклени гъакъында англав.	256
140. Уьнлюклени тюз язылышы.	257
Йыл боюнда гечилген материалны такрарлав	258

**Хапгишнев Джапгиши Магомедович
Саидов Абдулкерим Магомедович**

КУМЫКСКИЙ ЯЗЫК

Учебник для 6-7 классов

Редактор *П.А. Абдуллаева*
Художественный редактор *М.Ш. Муталлибов*
Технический редактор *Р.Ю. Буттаева*
Корректор *Г.М. Магомедова*

Сдано в набор 15.09.2005.
Подписано в печать 21.11.2005.
Формат 60x84 $\frac{1}{16}$. Бумага офсетная № 1.
Гарнитура «Таймс». Печать офсетная.
Усл.п.л. 15,81. Уч.-изд.л. 11,0.
Тираж 15500 экз. Заказ № 105.

1077
5
458
294

